

MUSEION

21

ГОДИШЊАК
ГРАДСКОГ МУЗЕЈА СУБОТИЦА

A SZABADKAI VÁROSI MÚZEUM
ÉVKÖNYVE

GODIŠNJAK
GRADSKOG MUZEJA SUBOTICA

YEARBOOK OF THE
MUNICIPAL MUSEUM OF SUBOTICA

Суботица / Subatica / Szabadka / Subotica

2023.

ИЗДАВАЧ / KIADÓ / NAKLADNIK / PUBLISHED BY

Градски музеј Суботица / Szabadkai Városi Múzeum / Gradski muzej Subotica / Municipal Museum of Subotica
Trg sinagoge 3
24 000 Subotica
Srbija

ЗА ИЗДАВАЧА / A KIADÁSÉRT FELEL / ZA NAKLADNIKA / FOR THE PUBLISHER

Olga Ninkov, vršilac poslova direktora, Gradski muzej Subotica

УРЕДНИК / SZERKESZTŐ / UREDNIK / EDITOR

Kajdoci Lovász Gabriella, viši kustos, Gradski muzej Subotica

УРЕДНИШТВО / SZERKESZTŐSÉG / UREDNIŠTVO / EDITORIAL BOARD

Hicsik Dóra, viši bibliotekar, Gradski muzej Subotica
Korhecz Papp Zsuzsanna, muzejski savetnik, Gradski muzej Subotica
Ljubica Vuković Dulić, viši kustos, Gradski muzej Subotica

РЕЦЕНЗЕНТИ / RECENZENSEK / RECENZENTI / REVIEWED BY

Eliana Gavrilović, muzejski savetnik, Narodni muzej Srbije, Beograd, Srbija
Ljiljana Gavrilović, redovni profesor u penziji, Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet, Beograd, Srbija
Milkica Popović, muzejski savetnik, Muzej Vojvodine, Novi Sad, Srbija
Dejan Radičević, docent, Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet, Beograd, Srbija
Virág Zoltán, docent, Univerzitet u Segedinu, Filozofski fakultet, Odsek za mađarsku književnost, Segedin, Mađarska

ЛЕКТУРА И КОРЕКТУРА / LEKTORÁLÁS ÉS KORREKTÚRA /

LEKTURA I KOREKTURA / PROOF-READING

Bojana Đorojević (srpski jezik)
Hicsik Dóra (mađarski jezik)
Kristina Vlahović (engleski jezik)
Ilija Vuletić (srpski jezik)

ПРЕВОД (апстрактa и резимеа) / FORDÍTÁS (absztraktok és összefoglalók) /

PRIJEVOD (apstrakta i sažetaka) / TRANSLATION (abstracts and summaries)

Sladana Aleksić (srpski jezik)
Hicsik Dóra (mađarski jezik)
Kajdoci Lovász Gabriella (engleski jezik)
Korhecz Papp Zsuzsanna (srpski jezik)
Viktorija Šimon Vuletić (engleski jezik)

ГРАФИЧКА ПРИПРЕМА / GRAFIKAI ELŐKÉSZÍTÉS / GRAFIČKA PRIPREMA / REPRESS

Lality Csaba

ШТАМПА / NYOMTATÁS / TISAK / PRINTED BY

Sajnos d.o.o. Novi Sad

ТИРАЖ / PÉLDÁNYSZÁM / NAKLADA / PRINTED IN

300

Штампање *Museiona* омогућио је Град Суботица / A *Museion* nyomtatását Szabadka Város támogatta /
Tiskanje *Museiona* omogućio je Grad Subotica / The *Museion* was funded by the City of Subotica

САДРЖАЈ – TARTALOM – SADRŽAJ – CONTENTS

Оригинални научни радови – Eredeti tudományos közlemények Originalni znanstveni radovi – Original research article

НЕДА ДИМОВСКИ

Привесак коњске орме из Хајдукова

Horse-Harness Pendant from Hajdukovo

Lószerszámveret Hajdújárásról..... 5

HICSIK DÓRA

Erős Mátyás mestersége – Tamás István ismeretlen regénye

The Craft of Mátyás Erős – An Unknown Novel by István Tamás

Zanat Mačša Ereša – Nepoznati roman Ištvana Tamaša..... 17

VIKTORIJA ŠIMON VULETIĆ

Konstantin Kosta Petrović – Čovek za sva vremena

Subotica u međuratnom periodu

Konstantin Kosta Petrović – A Man for All Seasons

Subotica in the Interwar Period

Konstantin Kosta Petrović – Egy ember az örökkévalóságnak

Szabadka a két világháború közötti időszakban..... 27

Стручни радови – Szakmai tanulmányok – Stručni radovi – Professional papers

АКОШ КУБИЧКОВИЋ

Палић кроз разгледнице

Palić through Postcards

Palics a képeslapokon keresztül..... 81

ANIKO MIHAJLOVIĆ

Muzejski pedagoški programi za izložbe Arheološkog odeljenja

Gradskog muzeja Subotica za period 2020–2022. godine

Museum Education Programmes for the Exhibitions of the Archaeological Department

of the Municipal Museum of Subotica from 2020–2022

Múzeumpedagógiai programok a Szabadkai Városi Múzeum

Régészeti Osztályának 2020–2022 közötti kiállításaihoz 115

KORHECZ PAPP ZSUZSANNA

A Szabadkai Városi Múzeum antik esküvői ruhái

Antique Wedding Dresses from the Municipal Museum of Subotica

Antik venčанице Gradskog muzeja Subotica..... 131

Приказ – Ismertető – Prikaz – Overview

OLGA K. NINKOV

Prvih deset godina – Obeležavanje Svetskog dana secesije u Subotici 2013–2023,

u Gradskom muzeju Subotica, Gradskoj biblioteci Subotica, Međuopštinskom zavodu

za zaštitu spomenika kulture Subotica i Savremenoj galeriji Subotica..... 147

Из рада музеја – A múzeum munkájából – Iz rada muzeja – The Museum's activities

Изложбена делатност / Kiállítások Izložbena djelatnost / Exhibitions	171
Ауторске изложбе / Szerzői tárlatok Autorske izložbe / Exhibitions	171
Гостујуће изложбе / Vendégkiállítások Gostujuće izložbe / Guest Exhibitions	177
Промоције, предавања и друга догађања / Bemutatók, előadások és más események Promocije, predavanja i druga događanja / Promotions and Events.....	179
Музејска едукација / Múzeumpedagógia Muzejska edukacija / Education at the Museum.....	185
Издања / Kiadványok Izdanja / Publications.....	188

Неда Димовски*

Градски музеј Суботица
Трг синагоге 3
24 000 Суботица, Србија
nedadimovski@gmail.com

UDC: 069:902(497.113 Hajdukovo)

Примљено: 26. септембра 2023.

Прихваћено: 2. октобра 2023.

ПРИВЕСАК КОЊСКЕ ОРМЕ ИЗ ХАЈДУКОВА

Оригинални научни рад

HORSE-HARNESS PENDANT FROM HAJDUKOVO

Original research article

Апстракт: Кружни, позлаћени привесак коњске орме откривен ван археолошког контекста у Хајдукову, краси представа хибридне животиње са масивним птичијим телом, две лавље ноге и уздигнутим репом. Глава са дугачком отвореном „њушком” је окренута уназад и навише. Две витице, једна полазећи од главе, а друга од врата, спајају представу са оквиrom. На основу приказа мотива античког створења и начина израде, хајдуковачки налаз припада групи средњоевропских привесака коњске орме са хришћанском симболиком који се ближе везују за 12. и почетак 13. века. Будући да представа хибридног бића подсећа на романичке приказе змаја, рад се дотакао и стилских и занатских поређења у оквиру којих су разматрани и појединих предмети примењене уметности, као и архитектонски орнаменти који играју велику улогу у могућности датовања привесака коњске орме овог периода. С обзиром да је хајдуковачки налаз јединствен на територији Србије, намеће се потреба за усмеравањем даљих истраживања на обраду случајних налаза из музејске збирке, чиме би се отворила могућност бољег сагледавања средњоевропских утицаја, трговачких активности и друштвених збивања у поменутом периоду.

Кључне речи: привесак коњске орме, 12/13. век, Хајдуково, северна Бачка, Србија

Abstract: The circular, gilded horse-harness pendant discovered out of its archaeological context in Hajdukovo, is decorated with representation of a hybrid animal with a massive bird's body, two lion's legs and a raised animal tail. The head with a long open "muzzle" is turned backwards and upwards. Two tendrils, one starting from the head and the other from the neck, connect the animal to the frame. Based on the depiction of the motif of this ancient creature and the way it was made, the Hajdukovo find belongs to the group of Central European horse-harness pendants with Christian symbolism that are more closely related to the 12th and early 13th

* Неда Димовски, археолог, виши кустос
Dimovski Neda, régész, főmuzeológus
Neda Dimovski, archaeologist, senior curator

century. Since the representation of a hybrid creature is reminiscent of Romanesque depictions of a dragon, the paper also considers stylistic and craft comparisons within which are objects of applied art, as well as architectural ornaments which have a major role in the possibility of dating horse-harness pendants of this period. Given that the Hajdukovo find is unique on the territory of Serbia, there is a need to focus further research on the processing of out-of-place artifacts from the museum's collection, which would open up the possibility of better understanding of Central European influences, trading activities and social events in the mentioned period.

Keywords: horse-harness pendant, 12th–13th century, Hajdukovo, northern Bačka, Serbia

У оквиру веома разнолике групе привесака коњске орме са ширег европског простора, у периоду од 10. до 15. века, издвајају се кружни привесци, рађени у техници ливења са проламањем, чије су основне одлике прикази античких сторења у хришћанској симболици и који се ближе везују за 12. и почетак 13. века. Случајан налаз из Хајдукова припада овој групи привесака и представља једини налаз овог типа у археолошкој Средњовековној збирци Градског музеја Суботица.

Уопштено говорећи, термин *привесак коњске орме* (*Pferdegeschirranhänger, horse-harness pendant*) се односи на украсне привеске који су уз помоћ окова за качење украшавали ремење коња (Walcher 2000: 209). Најчешће се на приказима, сликама или акваманилима, могу уочити на улару, прсном ремењу или на ремењу у пределу слабина коња (Walcher 2000: 211, Theune et al. 2009: 102). Налази привесака коњске орме нису чести и открића се углавном везују за подручја замкова и, у неким случајевима, за области градских насеља (Walcher 2000: 212).

Распрострањеност налаза ажурираних кружних привесака коњске орме, налик хајдуковачком, дао је још 1938. године *Karl Schirwitz* (1938) описујући налазе са територије централне, западне и јужне Немачке, затим Мађарске, као и појединачне налазе из Норвешке, Шведске и Доње Аустрије, праћене са три примерка из Данске.

Касније је, бележењем распрострањености налаза привесака коњске орме из периода развијеног и позног средњег века у Европи, *Stefan Krabath* уочио већу концентрисаност налаза у Енглеској и Немачкој (Webley 2020: 256). Према облику, поменути аутор разликује 10 варијанти привесака, а на могуће место производње указује чињеница да је највећа концентрација налаза у Немачкој уочена дуж Дунава и у области између Рајне и Елбе (Clemens 1994: 50, Walcher 2000: 212, 213). *Clemens* (1994: 51) је представљајући поједине металне налазе из Трира, скренуо пажњу на присуство и других привесака коњске орме који сведоче о територијалној распрострањености, наводећи налазе из Трира, средње Франконије, Вестфалије, Тирингије и Швајцарске.

На територији Аустрије, *Walcher* је уочила груписаност локалитета са налазима привесака коњске орме у области Подунавља, док би налази ван овог подручја, као што је то случај са налазом из Дресинга (*Drösing*), на самој обали

Мораве, могли да укажу на могуће трговачке правце (Walcher 2000: 213, Theune et al. 2009: 102, 103, Abb. 25. a). Од 15 привесака које је представила Walcher, десет се може сврстати у исту групу као хајдуковачки примерак, према стилу и начину израде (Walcher 2000: 215, Abb. 7./ Нр. 2–4, 5a, 5b, 7, 9, 10, 12, 13). Ову групу налаза карактерише израда од обојених метала у техници ливења са проламањем, позлата, детаљи на представама рађени техником урезивања или пунктирања и пречник између 26 и 57 mm, док по мотивима хибридна бића преовлађују над птицама и другим животињама (ibid. 213). Могу се датовати најраније у 11. век, мада већина њих припада периоду 12. и 13. века (ibid.). Као могућа подручја где треба тражити производне центре привесака коњске орме, намећу се област Рајне и Мезе када су у питању ливени примерци са рељефним украсима, док се за примерке рађене у техници ливења са проламањем може разматрати област Доње Саксоније (ibid.).

Након што је Schirwitz (1938) описао поједине примерке привесака коњске орме који се чувају у Националном музеју у Будимпешти, уследио је и рад у коме Ernst Nickel (1962/63: 565–569) описује непубликоване примерке из истог музеја, чиме се број примерака из Мађарске попео на 13. У каталошкој публикацији *Средњовековни бронзани предмети из Мађарског националног музеја*, обједињен је приказ поменутих привесака од којих само један примерак има познато место порекла (Lovag 1999: 94–98). Кружни, ажурирани привесци са територије Мађарске датују се у период 12. и прву половину 13. века, карактерише их пречник између 4 и 8 cm, док од мотива преовлађују представе птица и хибридних бића (Lovag 1999: 94–98, 234, Abb. 253, Abb. 255, 235, Abb. 257–264, 236, Abb. 265). На два привеска истиче се људска фигура у приказу борбе човека са два змаја, односно, на привеску нешто масивније израде, у приказу Самсонове борбе са лавом (Lovag 1999: 95, 98, 234, Abb. 254, 236, Abb. 267).

ХАЈДУКОВАЧКИ ПРИВЕСАК

Привесак из Средњовековне збирке Археолошког одељења потиче из Хајдукова (К. О. Палић) и откривен је на потесу који становништво назива Талантерем (Слика 1). Како се наводи у инвентарној књизи, представља случајан налаз приликом рекогносцирања терена од стране Ласла Роке, који га је и поклонио музеју. Потес Талантерем (*Talánterem*) се налази у северозападном делу Хајдукова и представља уздигнути део терена у односу на некадашњу мочварну област која се пружа на западу (Szekeres 1983: 62). Тачно место налаза није забележено, а према инвентарној књизи Археолошког одељења, са овог потеса потичу налази из периода неолита, енеолита, бронзаног доба, касне антике и развијеног средњег века. Археолошка истраживања нису вршена на овом потесу.

Кружни привесак из Градског музеја Суботица (инв. бр. А-3205), рађен у техници ливења са проламањем, има конвексну форму (Слика 2). Представа животиње са крилима је добро очувана, док је делимично фрагментован украсни део који је спајао груди хибридне животиње са данас непотпуним кружним оквиrom украшеним наредцаним, попречним линијама по спољашњем делу обода.

Животиња је приказана окренута на леву страну. Очуван је приказ масивног птичијег тела, са две лавље ноге и уздигнутим животињским репом који прекрива спуштено крило. Глава са дугачком отвореном „њушком” је окренута уназад и навише. Две вितिце, једна полазећи од главе, а друга од врата, спајају преставу са оквиром. Обод и рељеф крила и ногу су наглашени урезаним линијама унутар којих се још могу видети трагови позлате. Примерак је израђен од легуре бронзе, са позлатом и приближно кружном петљом за качење која се налази у истој равни са телом. Пречник хајдуковачког привеска, тежине 5,58 g, износи 3,09 cm, а висина са петљом досеже 3,85 cm.

РОМАНИЧКА ОРНАМЕНТИКА И ДАТОВАЊЕ НАЛАЗА

На основу описаних карактеристика, привесак коњске орме из Хајдукова можемо сврстати у групу средњоевропских кружних, ажурираних привесака, по свему судећи разноврсног уметничког домета, као и квалитета израде. Мотиви на овим привесцима – хибридна бића са људском главом, грифони, птице и фантастична бића, одговарају романичким мотивима који су били инспирисани списом *Физиолог* који је пак представљао основу популарних, често илустрованих бестијарија (Walcher 2000: 213, Matanović 2013: 88).

По форми и стилу, мотиви на привесцима налик су најранијим архитектонским елементима романичке скулптуре попут приказа животиња у кружницама на забату цркве из друге половине 11. века у Арл сир Тешу (*Arles-sur-Tech, Lengadoc-Rosselhon, Pyrénées-Orientales*) (Слика 3).

Из немачке државе Саксонија-Анхалт потичу рељеф с почетка 12. века на западном зиду Светог гроба у цркви Св. Киријака у Гернроду (*St. Cyriacus, Gernrode*) и привесак коњске орме са истом представом откривен у Либсу (*Lübs, Landkreis Jerichower Land*) (Wehner 2019). И на рељефу, и на привеску налази се митска животиња налик птици, са две ноге са шапама и забаченом главом, окружена вितिцама (Слика 6, десно) (*ibid.*).

Привесак из Мађарског националног музеја у Будимпешти такође има паралеле са приказима фантастичне животиње са двоструким телом лава који се налазе на капителима, тимпанонима и крстионицама романичких цркви у Немачкој, Италији, Шпанији, Великој Британији и Француској, а симболизује двоструку природу у Христу (Lovag 1999: 235, Abb. 263, Muhl 2000: 213-214, Abb. 6a-c, 218).

Средњовековна скулптура, а посебно фигурална представа, има симболички карактер, па се репродукција орнамената може схватити као сликовно поређење, нарочито у 11. и 12. веку, када су представе проистекле из паганских веровања уврштене у ризницу хришћанског орнамента са другачијом интерпретацијом (Muhl 2000: 217). Преплитање портретног и симболичког садржаја интегрисаног у религију представљало је уобичајен поглед на свет тог времена, па су мотиви били широко распрострањени и у примењеној уметности, те се могу наћи и на предметима попут свећњака, жетона за тавле, или пак на подним плочицама (Muhl 2000: 217, Walcher 2000: 213, Wehner 2019).

Представа хибридног бића на хајдуковачком привеску подсећа на романичке приказе змаја, чији би лик према иконографској терминологији подразумевао створење које се састоји од главе сисара, крилатог и двоног тела (птице), шапа и репа рептила (Muhl 2000: 209, 217). У зависности од умећа или предлошка, као и теолошких смерница, представе могу варирати у изгледу главе змаја која некад може подсећати на главу животиње, као у случају приказа на капителима у самостану Марија Лах (*Benediktinerabtei Maria Laach, Rheinland-Pflaz*) (Слика 4) и на жетону за тавле из 12. века који чува у Музеју примењене уметности у Франкфурту (Слика 6, десно), или попримити птицолики облик, забележен на привесцима коњске орме из Мађарског националног музеја (Слика 6, лево и у средини) и на већ поменутом привеску из Либса који се према датовању рељефа са истом представом може одредити у 12/13. век (Слика 6, десно) (Lovag 1999: 235, Abb. 259, Abb. 260, Muhl 2000: 211, Abb. 4, 216, Wehner 2019). Птицолике главе имају и змајеви на жетонима за тавле откритим у Берлину (израђен око 1100. године) (Слика 5, у средини) и Алтенбергу код Фулинсдорфа у Швајцарској (11. век) (Слика 5, лево) (Marti et al. 2013: 174, Museum Basel 2018, Museum für Vor- und Frühgeschichte 2023). Варијације су присутне и у представи репа који варира од кратког и при врху увијеног, до нешто дужег извијеног репа који, као на примерку из Мађарског националног музеја, могу имати листолики завршетак (Слика 5 и 6). Све ово указује на разноликост у оквиру романичке уметности, која се може уочити и, примера ради, у рајнској области на капителима који се чувају у Шнутген музеју у Келну (*Museum Schnütgen*) као и на архитектонским елементима самостана Марија Лах. У збирци поменутог музеја налази се двоструки капител са представама два супротстављена змаја са главом петла, настао око 1200. године (Stead et al. 2018: 2). На капителима портала нартекса базилике самостана Марија Лах, израђеним око 1220. године, представа змаја са телом птице и главом и шапама лава се може уочити као део фриза који чине два спојена капитета са приказом ђавола који пописује грехе, док се на капителу истог портала, глава змаја појављује и у другачијем животињском облику са шиљатим ушима (Слика 4) (Krieger 2007, Stead et al. 2018: 9).

Према Muhl-у (2000: 217) змај је већ у ранохришћанском симболичком језику био симбол свеприсутне претеће моћи зла и разних искушења и невоља којима је човек изложен у овом свету и које мора да савлада. На горе поменутом привеску из Либса, двоног митско биће налик птици (змај), са забаченом главом, треба да буде савладано испреплитаним витицама (Wehner 2019).

Будући да датовање привесака коњске орме није увек могуће, јер ретко потичу са познате локације, или не постоје јасне околности налаза, стилска и занатска поређења, с освртом на сликане и писане изворе, као и архитектонски орнаменти играју велику улогу у датовању већине ових примерака у 12. и прву половину 13. века (Walcher 2000: 213). У недостатку ближих аналогија за датовање хајдуковачког примерка, можемо га само прикључити понуђеном временском оквиру.

ФУНКЦИЈА ХАЈДУКОВАЧКОГ ПРИВЕСКА

Према *Walcher* (2000: 212) привесци коњске орме имају првенствено украсну улогу, мада ништа мањи није ни њихов значај у приказивању статуса власника, јер су несумњиво красили коње у власништву вишег сталежа. Ако се осврнемо на мотив приказан на хајдуковачком привеску, не можемо искључити ни апотропејско значење које је имао за власника (*Wehner* 2019). Указано је и на чињеницу да употреба ових примерака може бити секундарна, односно могу постати део костима или украса за ловачке и ратне псе (*Walcher* 2000: 212).

Иако несумњиво хајдуковачки налаз представља привесак, по једној карактеристици издваја се од већине налаза разматраних у доступној грађи. Петља за качење налази се у истој равни са телом, као и код привеска са приказом птице из Трира (*Clemens* 1994: 50, Abb. 1). Међутим, код већине документованих привесака коњске орме са очуваном петљом, отвор се налази у сагиталној равни, што би и одговарало изгледу механизма окова за качење (*Schirwitz* 1938: 64, 65, *Felgenhauer-Schmiedt* 1986: 45, Taf. 18/1, *Lovag* 1999: 234-236, *Walcher* 2000: 215). Необичан облик петље има и један од привесака коњске орме из Националног музеја у Будимпешти где се кружна петља издваја из S ушице (*Lovag* 1999: 234, Abb. 254). Чини се да разлика у облику петље не искључује детерминацију хајдуковачког налаза као привеска коњске орме, већ би можда могла да укаже на позицију украса у оквиру коњске опреме.

ЗАВРШНО РАЗМАТРАЊЕ

Хајдуковачки привесак је један од бројних налаза, откривених ван археолошког контекста, који се чувају у археолошкој Средњовековној збирци суботичког музеја. Представа хибридног бића у романичком стилу сведочи о средњоевропским утицајима који су у развијеном средњем веку допирали до територије данашње северне Бачке. Према доступној грађи, представља и једини привесак коњске орме са територије Србије који припада групи кружних, ажурираних налаза са митолошким представама карактеристичним за 12. и прву половину 13. века. Овде треба споменути још један налаз са територије данашње Србије који би се могао уврстити у групу средњоевропских предмета са романичким представама митских бића. Реч је о позлаћеној квадратној апликацији из Орашја, са приказом хибридног створења са двоструком животињском главом, чији доњи део тела припада рептилу (змају), а тело и руке имају људски облик (*Миленковић* 1996: 171, сл. 1). Апликација је нађена на локалитету Црквина где је у средњем веку, при ушћу Велике Мораве у Дунав, лежао град Морава (*Миленковић* 1996: 172).

Сасвим је сигурно да даља истраживања треба усмерити на обраду и публикавање хронолошки сродних случајних налаза из музејске збирке, чиме се отвара могућност сагледавања шире слике распрострањености појединих археолошких налаза, трговачких активности и друштвених збивања.

ЛИТЕРАТУРА

- Baldiri (1990). Abbaye de Sainte-Marie d'Arles. Arles-sur-Tech. France [fotografija]. *Wikimedia Commons*. <https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Arles-abadia-4.jpg>
- Krieger, D. (2007). Maria Laach Abbey, the Devil is writing down the sins of the visitors [fotografija]. https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Maria_laach_teufel_schriftrolle.jpg
- Lovag, Zs. (1999). *Mittelalterliche Bronzgegenstände des Ungarischen Nationalmuseum. Catalogi Musei Nationalis Hungarici. Seria Archeologica* 3. Budapest: Fekete Sas Kiadó.
- Marti, R., Meyer, W., Obrecht, J. (2013). *Der Altenberg bei Füllinsdorf. Eine Adelsburg des 11. Jahrhunderts. Schriften der Archäologie Baselland* 50. Basel: Schwabe AG.
- Matanović, V. (2013). *Pojava i značenje elemenata romanike u srednjovekovnoj umetnosti Srbije i zemalja srednje i jugoistočne Evrope* [doktorska disertacija]. Beograd: Univerzitet u Beogradu, Arhitektonski fakultet.
- Миленковић, М. (1996). Позлаћена апликација са локалитета Орашје – Црквина. *Гласник Српског археолошког друштва*, 11, 169–172.
- Miles, M. (2013). [Kapitel portala narteksa samostana Marija Lah, fotografija]. *flickr*. <https://www.flickr.com/photos/martin-m-miles/8453730071>
- Museum Basel (2018). Backgammon-Spiel: Luxus Freizeit. 50 Jahre – 50 Funde. <https://www.museum.bl.ch/blog/blog.php?blogid=66>
- Museum für Vor- und Frühgeschichte (2023). If 16211: Spielstein mit Darstellung einer Trappe vom Burgwall Berlin-Spandau. <https://smb.museum-digital.de/object/254345>
- Muhl, A. (2000). Ein romanischer Zierbeschlag mit „Doppeldrachen“ -Darstellung- Quellenwert, Stilistik, Ikonographie. *Jahresschrift für mitteldeutsche Vorgeschichte*, 83, 207–225.
- Nickel, E. (1962–1963). Romanische durchbrochene Schmuckscheiben aus Ungarn. *Alt-Thüringen*, 6, 565–569.
- Schirwitz, K. (1938). Durchbrochene Schmuckscheiben des frühen Mittelalters. *Zeitschrift des Harzvereines für Geschichte und Altertumskunde*, 71, 61–71.
- Stead, A., Straub, K., Ralcheva, P. (2018). *Der Samsonmeister und seine Zeit. Skulptur der Romanik im Rheinland*. Köln: Museum Schnütgen.
- Szekeres, L. (1983). *Középkori települések Északkelet-Bácskában*. Újvidék: Forum könyvkiadó.
- Theune, C., Winkelbauer, I., Fritzl, M., Greußing, I., Lantschik, G., Weißling, R. (2009). Das Land an der March im Mittelalter. *Archaeologia Austriaca*, 93, 79–150.
- Felgenhauer-Schmiedt, S. (1986). Die hochmittelalterliche Burg Möllersdorf. *Beiträge zur Mittelalterarchäologie Österreich*, 2, 1–45.
- Clemens, L. (1994). Ausgewählte hochmittelalterliche Kleinfunde aus Trier. *Funde und Ausgrabungen im Bezirk Trier*, 26, 49–59.
- Walcher, C. (2000). Neue Funde von Pferdegeschirranhängern aus Österreich. *Berichte zur Mittelalterarchäologie in Österreich*, 16, 209–223.
- Wehner, D. (2019). Fund des Monats: Ein vergoldeter Anhänger zum Schutz gegen unheilvolle Kräfte.

Landesamt für Denkmalpflege und Archäologie Sachsen-Anhalt. Landesmuseum für Vorgeschichte. <https://archlsa.de/bodendenkmalpflege/fund-des-monats/2019/juli-2019.html>

Webley, R. (2020). *Conquests and Continuity: Portable metalwork in Late Anglo-Saxon and Anglo-Norman England, c. AD 1000–1200* [Phd Thesis]. Heslington: University of York. https://etheses.whiterose.ac.uk/30872/1/Webley_039102234_Thesis_revised.pdf

Neda Dimovski

LÓSZERSZÁMVERET HAJDÚJÁRÁSRÓL

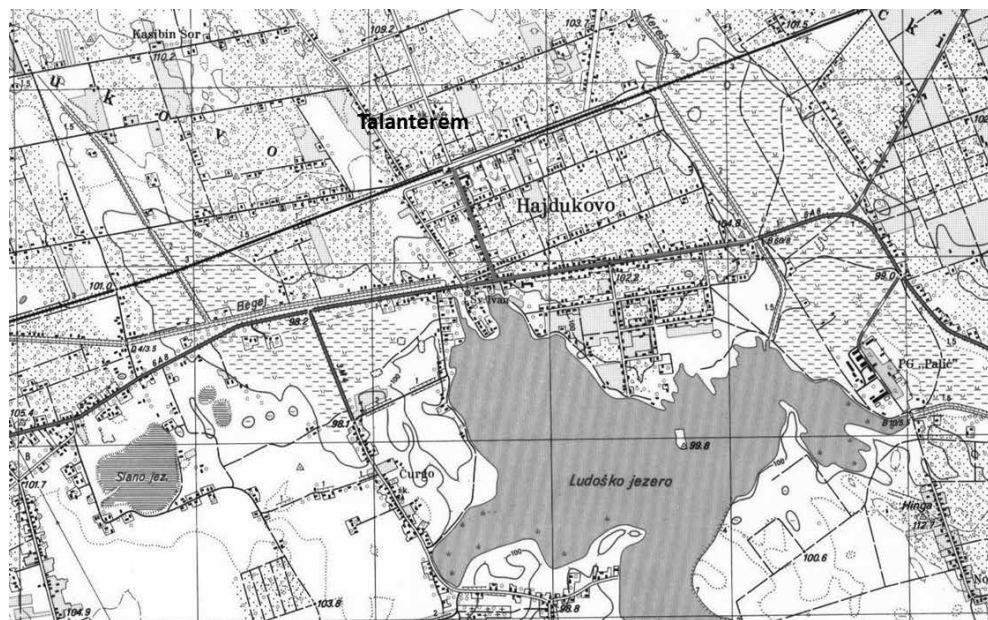
Összefoglaló

A 10. és 15. század közötti közép-európai és brit területekről származó lószerszámveretek igen változatos csoportján belül megkülönböztetett helyen állnak azok a kör alakú, öntött példányok, amelyek fő jellemzője az antik világ eseményeinek keresztény szimbolikával való ábrázolása, s amelyek szorosan kapcsolódnak a 12. és a 13. század elejéhez. A Hajdújárás Taláneremnek nevezett részéről származó szórványlelet is ehhez a csoporthoz tartozik, és ez az egyetlen ilyen lelet a Szabadkai Városi Múzeum Régészeti Osztályának középkori gyűjteményében. A megtalálás pontos helyét nem jelezték, a tárgy ajándékozás útján került az intézménybe.

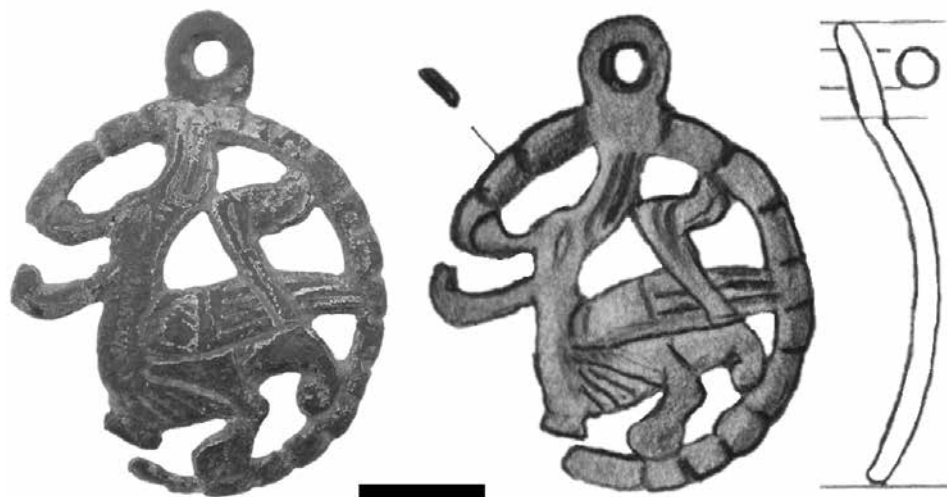
A hajdújárasi veret (l. sz. A-3205) öntéstechnikával készült, áttört díszű, domború alakú (2. kép). A jó megtartású központi rész egy hibrid szárnyas állatot ábrázolol, viszont töredékes az a díszítőelem, mely az állat törzsét a ma már hiányos külső kerettel köti össze. A keret peremének külső részén, fogazott, keresztirányú vonalak láthatók. A veret az állatot balra nézve ábrázolja, miközben hosszúkas, visszafelé fordított, kitárt pofájával felfelé néz. Zömök madártörzséhez oroslánlábak csatlakoznak, farkát összezárt szárnyai fölé emeli. Az állatábrázolást két inda köti a kerethez, az egyik a fejétől, a másik a nyakától indul. A szárnyak és lábak formáit karcolt vonalak hangsúlyozzák, melyek bemélyedéseiben még megtalálható az eredeti aranyozás nyoma. A lelet bronzötvözetből készült, a megközelítőleg kör alakú akasztóhurka a testtel egy síkban található. Az 5,58 g súlyú lószerszámveret átmérője 3,09 cm, magassága az akasztóval együtt 3,85 cm.

Mivel a medálon található hibrid lény a román kori sárkányábrázolásokra emlékeztet, jelen tanulmány kitér a stilisztikai és mesterségbeli összehasonlításokra, emellett érinti azokat az iparművészeti tárgyakat és építészeti ornamentikát is, amelyek segítségünkre lehetnek a fent említett lelet meghatározásában.

Tekintettel arra, hogy a hajdújárasi lelet egyedülálló Szerbiában, további kutatásokra lenne szükség a múzeumok szórványleletei között, amely lehetőséget adna az említett időszak Közép-Európában végbemenő kereskedelmi és társadalmi folyamatok jobb megértéséhez.

Слика 1. Потес Талантерем у Хајдукову
Figure 1. Site Talánerem in Hajdukovo

Слика 2. Привесак коњске орме из Хајдукова (цртеж: Флоријан Хорват, 2022)
Figure 2. Horse-harness pendant from Hajdukovo (drawing: Horváth Flórián, 2022)

Слика 3. Забат самостанске цркве Свете Марије у Арл сир Тешу (Baldiri 1990)
 Figure 3. Tympanum of the abbey church of Saint Mary of Arles-sur-Tech (Baldiri 1990)

Слика 4. Представе змајева на капителима портала нартекса у самостану Марија Лах
 (Krieger 2007, Miles 2013)
 Figure 4. Representations of dragons on the capitals of the portal in the narthex of the Maria Laach
 Abbey (Krieger 2007, Miles 2013)

Слика 5. Прикази змајева на жетонима за тавле. Лево, налаз из Алтенберга код Фулинсдорфа, 11. век (Museum Basel 2018). У средини, налаз из Берлина, око 1100. године (Museum für Vor- und Frühgeschichte 2023). Десно, налаз из Музеја примењене уметности у Франкфурту, 12. век (Muhl 2000: 211, Abb. 4)

Figure 5. Representations of dragons on backgammon chips. Left, find from Altenberg near Füllinsdorf, 11th century (Museum Basel 2018). In the middle, find from Berlin, circa 1100 AD (Museum für Vor- und Frühgeschichte 2023). Right, find from Museum of Applied Art in Frankfurt, 12th century (Muhl 2000: 211, Abb. 4).

Слика 6. Прикази змајева на привесцима коњске орме. Лево и у средини, налази из Националног музеја у Будимпешти (Lovag 1999: 235, Abb. 259, Abb. 260). Десно, налаз из Либса (Wehner 2019)

Figure 6. Representations of dragons on horse-harness pendants. Left and in the middle, finds from National Museum in Budapest (Lovag 1999: 235, Abb. 259, Abb. 260). Right, find from Lübs (Wehner 2019)

Hicsik Dóra*

Szabadkai Városi Múzeum

Zsinagóga tér 3.

24 000 Szabadka

hicsikdora@gmail.com

UDC: 050BÁCSMEGYEI NAPLÓ

821.511.141-31.09 Mátyás E.

Közlésre átadva: 2023. május 1.

Közlésre elfogadva: 2023. június 28.

ERŐS MÁTYÁS MESTERSÉGE

Tamás István ismeretlen regénye

Eredeti tudományos közlemény

THE CRAFT OF MÁTYÁS ERŐS

An Unknown Novel by István Tamás

Original research article

Absztrakt: A hosszabb lélegzetű művek szerves részét képezték a *Bácsmegyei Napló* struktúrájának, 1928, a lap irodalmi mellékletének megindulása és 1941, az újság betiltása között 117 regény jelent meg folytatásokban. A periodikában megjelent regényeket vizsgálva túlnyomórészt lektúrirodalomról beszélhetünk, de ezek megjelenése között feltűnnek riportregények, történelmi regények, és ami számunkra a legfontosabb: vajdasági magyar szerzők művei is. A *Bácsmegyei Napló* szerkesztői fenntartották azt a mechanizmust, amelyet kiindulási célul tűztek ki, azaz felváltva közölnek vajdasági magyar, magyarországi és világirodalmi műveket, melynek az a célja, hogy megkedveltessék olvasóikkal a vajdasági magyar irodalmat. Az alábbiakban Tamás István *Erős Mátyás mestersége* című regényét vizsgálom, amely eddig csak a *Bácsmegyei Napló* hasábjain jelent meg, s az irodalomtörténet előtt is ismeretlen volt. Ugyanúgy kitérek életrajzi adataira, amelyek a közelmúltig szintén homályban maradtak.

Kulcsszavak: Tamás István, *Erős Mátyás mestersége*, *Bácsmegyei Napló*, vajdasági magyar irodalom

Abstract: Longer literary works were an integral part of the structure of the *Bácsmegyei Napló* newspaper. Between 1928, when the paper's literary supplement was launched, and 1941, when the paper was banned, 117 novels were published in serial form. The novels in the periodical were mostly for entertainment, but they also included reportage and historical novels and, most importantly for us, works by Hungarian authors from Vojvodina. The aim of the editors of the *Bácsmegyei Napló* was to include Hungarian works from Vojvodina along with Hungarian and world literature, thus making their readers more familiar with Hungarian literature from Vojvodina. This study examines István Tamás's novel *The Craft of Mátyás Erős*,

* Hicsik Dóra, főkönyvtáros
Dora Hičik, viši bibliotekar
Dóra Hicsik, senior librarian

which was published only in the *Bácsmegyei Napló* and was unknown to literary history. It also looks at the author's biographical data, which until recently also remained obscure.

Keywords: István Tamás, *The Craft of Mátyás Erős*, *Bácsmegyei Napló*, Hungarian literature in Vojvodina

ISMERETLEN ÉLETRAJZI ADATOK

Tamás István Pécsváradon született 1904. augusztus 8-án, szülei Krausz Géza vegyeskereskedő és Lamm Mária Anna. Az anyakönyvből az is kiolvasható, hogy a gyermek felnőttként, 1933-ban Tamásra változtatta a vezetéknévét (Krausz István 1904).

A Pécsi Állami Főreáliskola értesítője szerint az intézményben több Krausz István is tanult az első világháború ideje alatt, az iskolai matrikula ismerete nélkül azonban semmi biztosat nem állíthatunk. Iglódi Zoltánnak a korszakot feldolgozó sajtóbibliográfiája (Iglódi 1966: 25) megemlíti egy Tamás K. István szerkesztette diáklapot, az 1921-ben megjelent, pár hónapot élt *Iffúságot*. Tamás István iskolai élményeire a *Szabadkai diákok* (Tamás 1933) című művében emlékezett, amelynek érdekessége, hogy a pécsi történeteket, a lapkiadást, a gimnáziumi éveket szabadkai környezetbe helyezte.

Dettre János „rövidnadrágos politikai menekült”-nek (Dettre 1926) nevezte, aki negyedikes gimnazistaként érkezett Szabadkára a Baranya-bajai Szerb–Magyar Köztársaság bukása után. Kifutófiú lett a *Bácsmegyei Napló* szerkesztőségében, ahol gyorsan kitűnt írásaival és 1925-ben már a Minerva kiadó jelentette meg szabadverseit *Fekete majális* címmel. Bori Imre észrevételezte, hogy „világában nem a szépség vált problematikussá, hanem a cselekvés, következőképpen a tehetetlenség érzésének a tapasztalatai az uralkodó motívumai” (Bori 1998: 81). A tehetetlenség érzése kulcsfontosságú lesz majd az *Erős Mátyás mestersége* című regényében is, ahol a főhős a kiutat egyedül a menekülésben és az új életet kezdetében látja.

A *Bácsmegyei Napló* közel félszáz művét közölte, közöttük két eddig ismeretlen regényét, az *Erős Mátyás mesterségét* és a *Moszkvától Párisig és vissza* című műveket.

Tamás, aki egy időben a szintén író Diószeghy Tibor szobatársa volt (dió 1925), 1926-ban már mint házas ember hagyta el Szabadkát feleségével, a becskerekai Treisz Máriával (Házasság 1926).

Szerzőnk elhalálozási dátuma hiányzik a *Vajdasági magyar irodalmi lexikon*ból, ahol mindössze ennyi áll: San Francisco, 1974 (Gerold 2017: 370). Az újabb kutatások derítették fel halálának pontos dátumát és helyét: 1974. május 5., St. Petersburg, Florida. Amerikai gyászjelentéséből azt is megtudjuk, hogy második feleségével, Farkas Ilonával érkezett az USA-ba 1940-ben, ahol a clevelandi *Szabadság* című lap szerkesztője volt (Hicsik 2023).

Tamás István kevés időt töltött Szabadkán, a Szerb–Horvát–Szlovén Királyságban, irodalmi munkássága azonban meghatározó mozzanata a vajdasági magyar irodalomnak. Művei messze kimagaslanak abból a közegből, amely az első világháború utáni vidékünkön született irodalmi műveket jellemezte.

ERŐS MÁTYÁS MESTERSÉGE

Az *Erős Mátyás mestersége* című regénye kizárólag a *Bácsmegyei Napló* hasábjain olvasható, sem életrajzokban, sem irodalomtörténetekben nem említették a kutatók. A lapban 1928. július 3-án megjelent ajánló ír arról, hogy az év karácsonyán a budapesti Pantheon kiadásában majd az olvasók elé kerül, erre viszont nem került sor.

A mű 1928. július 8-a és 1928. szeptember 11-e között jelent meg folytatásokban, 57 részben. A *Bácsmegyei Napló* a regény közlésének megkezdése előtt többször is reklámozta, hiszen ez az első vajdaságinak mondott magyar regény, amit közöltek. Mint írják, „megírási módja egészen újszerű, nem tapossa a regénysablonok sokszor megírt utjait, friss hang csendül ki a sokszínű és izgalmasan érdekes történetből, amely a legnagyobb mértékben alkalmas arra, hogy mindvégig leigázva tartsa az olvasó figyelmét” (Erős Mátyás mestersége: Tamás István 1928) (1. kép).

Tamás István, akárcsak a *Szabadkai diákok* (Tamás 1933) című művében, ebben a regényében is önéletrajzi motívumok sorát vonultatja fel, hiszen főhőse, Erős Mátyás szinte gyerekként éli át a Baranya–bajai Szerb–Magyar Köztársaság hónapjait, és egy véletlen folytán kerül fel a Szerb–Horvát–Szlovén Királyság felé induló vonatra.

A főhős apja falusi tanító, aki tanítót vagy ügyvédet szeretett volna nevelni fiából, ő azonban nyáron lakatosinasnak állt, s ahogy elérkezett a szeptember, maradt a Schröder-féle gyárban. A tizenhat évesnek mondott fiú mindent megtett, hogy munkájában előrehaladjon: „otthon elméleti alapon igyekezett elsajátítani a zárcsinálás titkát, hogy kész lakatosként állhasson majd a munkapadok mellé” (Tamás 1928b). Szüleivel is összeveszett, mert inkább magántanuló lett, csakhogy folytathassa munkáját, apja egyhavi apanázst adott neki, majd a városban hagyta. „A rebellis inasfiú” szereti a gyárat, a munkáját, de feltűnik neki az igazságtalanság, a kizsákmányolás, szilárd véleménye van az őt körülvevő világról, s „mindig valami váratlan és meglepő csudáról ábrándozott” (Tamás 1928b).

Mátyás beleszeret főnöke, Schröder Ulrik lányába, és Ágota viszonozza is a szerelemét, a regény folyamán többször összevesznek majd kibékülnek, de a sváb lány végül nem a munkásfiút, hanem egy ügyvédet választ, a műnek tehát nincs boldog lezárása: Mátyás megcsömörlik a szerelemtől, a politikai változásoktól (éppen akkor omlik össze a Baranya–bajai Szerb–Magyar Köztársaság), egy ismerőse felcsempészi az éppen induló tehervonatra, s elindul egy ismeretlen ország felé (Tamás 1928i).

Addig azonban sok esemény történik az életében: sztrájkot hirdet, barátkozik a szocialistákkal, csempészárut szállít Magyarországra, megismerkedik a testi szerelemmel, verseket ír, eltanácsolják az iskolától, lezajlanak a történelmi változások.

Habár Erős Mátyás inaként dolgozik, van benne valami, ami kiemeli a sorstársai közül: ír. A gimnázium diákújságja jelenteti meg verseit, amelyet munkatársai kigúnyolnak, kedvét azonban ez sem szegi: „valami különös jóleső érzés volt a verejtékes gyár után ez az úri tisztaság, szellemi munka a fizikai robot után” (Tamás 1928e). Miután azonban megírja a paptanárok világháborús és kommunébeli pálfordulásait, kicsapják az iskolából, s ezáltal eltiltják a laptól is. Ez is az egyre szűkülő kört mutatja, amelyből majd ki kell törnie.

Mátyás jellemfejlődésének lehetünk tanúi, az inasfiú boldogan kezd dolgozni, tele életerővel, tettvággyal, az idő múlásával, ahogyan egyre szembetűnőbb számára a világ igazságtalansága, ambíciói elfogynak, s elmenekül a városból. Ágota szerelmet hazudik, de nem vállalja őt, azok a nők, akik szerelmet adnak, csak „lelki szomját” (Tamás 1928d) csigázzák fel. Mátyásnak nincs előítélete, el tudja magát képzelni a gazdag gyároskisasszony mellett, szinte naivul hat a lányhoz való ragaszkodása. Tánciskolába járnak, Mátyás elviszi autókirándulásra, könyvekről beszélgetnek, ez azonban nem elég a boldogsághoz.

A regényben megjelennek a sztereotípiák, mint például a svábokhoz vagy a zsidókhoz való viszonyulás. Schröder Ulrik, a gyáros „garasonkint gyűjtötte össze nagy vagyont, lépésről lépésre haladt előre a gazdagság útján” (Erős Mátyás mestersége: Tamás István 1928) s sikeréhez hozzátartozott a kizsákmányolás is, „segédekre nem igen volt szüksége, hisz a temérdek inas ép olyan jól elvégezte a sablonmunkákat” (Tamás 1928c). Lányát is kihasználta, „majd megőrült arra a gondolatra, hogy hozományképen ki kell adni egyszer a kezéből mindent. [...] Ágit külföldön neveltette, de itthon cipőt pucoltatott vele és már kora hajnalban kizavarta a konyhába” (Tamás 1928c).

Schrödert nem ingatja meg sem a háború, sem a forradalom, ő „nyitott szemmel nézte a lidércnyomásos káprázatot” (Tamás 1928g). A regény az első világháború végén játszódik, de alig esik szó erről, nem központi motívum a viláégés, mint például Munk Artúrnál. Tamás István gyermekfejjel élte át azt az időszakot, s számára más események jelentettek fontos mérföldköveket abból a periódusból.

A svábok mellett a zsidókra szintén tesz megjegyzéseket a szerző, említ egy inasgyereket, aki megteheti, hogy pénzzel váltsa ki a műhelytakarítást, és a forradalom idején is ők voltak azok, akik a kártyát keverték.

Meglepő azonban az a rész, amelyben a megszálló szerb katonákat jellemzi, akiket „előzékeny, franciás szellemű hadseregnek” (Tamás 1928g) ír le. Azt is többször megjegyzi, hogy a szerb katonák a csempészek barátai, akik mindenféle ellenőrzés nélkül engedik útjukra őket.

A regény zavaros történelmi pillanatokban játszódik, amikor „a lerongyolódott, kenyérjegylen koplalt városka életre kapott, mulatók, kabarék nyíltak és a konjunktura máról-holnapra gazdaggá tett koldusokat, kalandorok és szerencsevadászok özönlötték el a várost” (Tamás 1928g). Az eseményláncolatot követve leszünk tanúi újabb történelmi változásoknak is, amikor a „a menekülő vezérek egymásután szivárogtak át a határon, naponta tűntek fel ismeretlen arcok a kávéházakban és a márványasztalok mellett busongó bőrkabátos népbiztosok szőtték piros álmaikat” (Tamás 1928g).

Erős Mátyást szintén megérintik az új idők gondolatai, ki is jelenti, miszerint „izzig-vérig szocialista vagyok” (Tamás 1928f) de megvannak a maga nézetei, s nem tűri, hogy a pártvezető gondolkozzon helyette és „ellenszegült annak a társadalomnak, amely az erőszakra és véletlen szerencsére alapította hatalmát” (Erős Mátyás mestersége 1928).

Az *Erős Mátyás mestersége* sok közös vonást mutat az író *Szabadkai diákok* (Tamás 1933) című regényével. Mindkettő főhőse egy önfenntartó magántanuló fiú, aki verseket ír és újságot szerkeszt. Emellett azonban más hasonlóságokat ugyancsak felfedezhetünk, mint például a főbélrlőhöz kötődő szerelmi álmok, az albrlet leírása,

hiszen mindkét regényben fűtés nélküli szobáról van szó, ahova a konyhából érkezik ételszaggal vegyített meleg. De mindkét műben feltűnik egy kislány is, aki szobrásznak áll modellt, s a szobrot később temetőben vélik felfedezni (2. kép).

A regény nem mentes az ellentmondásoktól, s ez akár arra utalhat, hogy a mű olyan folytatásos darabja a *Bács megyei Naplónak*, amelyet tényleg külön etapokban írt meg a szerző, hiszen 1928. február 5-én már jelent meg részlet a szövegből (Tamás 1928a). Erős Mátyás szerelmét hol Ágotának hívják, hol Ágnesnek, Mátyás édesapjáról tudjuk, hogy falusi tanító, de emlékeiben gyerekkorához egy háromemeletes ház kötődik: „kis kölyök voltam, és nem sokat törődtek velem a szüleim, én is rájuk ijesztettem [...] kihajoltam az ablakon, kimásztam egész az ablakpárkányra, harmadik emeleten, ugyszólván csak egy hajszálon lógott az életem” (Tamás 1928h).

A regény ideje meghatározhatatlan, azt tudjuk, hogy nyáron kezdődik, amikor a tizenhat éves főhős inasnak áll, ezután viszont semmilyen utalás nincs se évszakra, se évre, s a történelmi idők is csak megközelítően lehetnek segítségünkre. Tudjuk, hogy szerb katonák állomásoznak a városban, hogy gyanús alakok jelennek meg a kávéházakban, s hogy „egy jámbor lelkes festőt felkérték a városka vezetői, vállalná el a köztársasági elnöki tiszte” (Tamás 1928i). Mátyást azonban nem a történelmi változások indítják útra, hanem a szeretett lány házassága.

A regény rapszodikus, mozaikszerű, előnyére válik azonban a történelmi események bemutatása, amely „hü képet nyújt egy izgalmasan érdekes korszakról, amely ismeretlen erőket szabadított fel és véreskezü kalandorokat dobott az éltre” (Erős Mátyás mestersége 1928) és a szerző más műveivel összevetve fontos önéletrajzi vonatkozásokat tárhat fel, mert ahogyan a lapban megjelent ajánló írja: visszatükrözi „egy rohanó sodru élet ezer arcait” (Erős Mátyás mestersége: Tamás István 1928).

ÖSSZEGZÉS

Tamás István rövid időt töltött Vajdaságban, kamaszként érkezett az első világháború után, s alig pár évvel később már el is hagyta fiatalságának, korai sikereinek helyszínét, Szabadkát. Életrajza megtalálható Gerold László *Vajdasági magyar irodalmi lexikonjában* (Gerold 2017: 370), de a *Bács megyei Napló* tanulmányozása közben mégis sikerült eddig új, ismeretlen regényére bukkanni. Az *Erős Mátyás mestersége* folytatásokban jelent meg 1928-ban, az első vajdasági magyar regény volt, amelyet közölt a szabadkai lap. A kutatásnak köszönhetően a regény mellett több életrajzi adat is módosításra került a szerzővel kapcsolatban.

Bori Imre szavai szerint Tamás István „az áradó tehetséget jelentette, kinek az írás szinte már létformája volt. Eltűnése irodalmunkból éppen ezért fájdalmasabb, mint más veszteségeink. Talán a legnagyobbra hivatott írónk lehetett volna” (Bori 1967).

IRODALOMJEGYZÉK

- Krausz István [anyakönyvi bejegyzés]. (1904. augusztus 12.). Baranyamegye Pécsvárad anyakönyvi kerület születési anyakönyv másod példány 1904–1906, 73. <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:33SQ-GPBC-QV6?fbclid=IwAR0mn5zHVZhmgMaqR3P2s2IETfEiSBile662ibYZRuzFdpf5a4qDpwYQ-6M&i=41&wc=92SR-W3K%3A40680101%2C50371001%2C41409001&cc=1452460>
- Bori, I. (1998). *A jugoszláviai magyar irodalom története*. Újvidék: Forum.
- Bori, I. (1967. augusztus 20.). Tamás István. *Magyar Szó*, 13.
- Dettre, J. (1926. június 27.). Emlékezés. *Bácsmegyei Napló*, 13–14.
- dió (1925. július 30.). Weisz Fülöp Miksa. *Bácsmegyei Napló*, 4.
- Erős Mátyás mestersége: Tamás István regénye. (1928. június 28.). *Bácsmegyei Napló*, 4.
- Erős Mátyás mestersége. (1928. július 3.). *Bácsmegyei Napló*, 4.
- Gerold, L. (2017). *Vajdasági magyar irodalmi lexikon : (1918–2014)*. Újvidék: Forum.
- Házasság. (1926. március 24.). *Bácsmegyei Napló*, 7.
- Hicsik, D. (2023). *Egy elfeledett sajtóorgánium: a Bácsmegyei Napló szerepe a vajdasági magyar irodalom (ki)alakulásában* [doktori disszertáció]. Szeged: Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Irodalom- és Kultúratudományi Doktori Iskola. <https://doktori.bibl.u-szeged.hu/id/eprint/11764/>
- Iglódi, Z. (1966). *Pécs-Baranya sajtójának bibliográfiája: 1918–1921*. Pécs: MSZMP Baranya megyei Bizottsága.
- Tamás, I. (1925). *Fekete majális*. Szabadka: Minerva.
- Tamás, I. (1928a: 1928. február 5.). Erős Mátyás mestersége : Részlet egy készülő regényből. *Bácsmegyei Napló*, 21.
- Tamás, I. (1928b: 1928. július 8.). Erős Mátyás mestersége. *Bácsmegyei Napló*, 10.
- Tamás, I. (1928c: 1928. július 14.). Erős Mátyás mestersége. *Bácsmegyei Napló*, 9.
- Tamás, I. (1928d: 1928. július 20.). Erős Mátyás mestersége. *Bácsmegyei Napló*, 9.
- Tamás, I. (1928e: 1928. július 21.). Erős Mátyás mestersége. *Bácsmegyei Napló*, 9.
- Tamás, I. (1928f: 1928. augusztus 5.). Erős Mátyás mestersége. *Bácsmegyei Napló*, 10.
- Tamás, I. (1928g: 1928. augusztus 15.). Erős Mátyás mestersége. *Bácsmegyei Napló*, 10.
- Tamás, I. (1928h: 1928. augusztus 29.). Erős Mátyás mestersége. *Bácsmegyei Napló*, 9.
- Tamás, I. (1928i: 1928. szeptember 10.). Erős Mátyás mestersége. *Bácsmegyei Napló*, 7.
- Tamás, I. (1928j: 1928. szeptember 11.). Erős Mátyás mestersége. *Bácsmegyei Napló*, 13.
- Tamás, I. (1933). *Szabadkai diákok*. Budapest: Könyvbarátok Szövetsége.

Dora Hičik

ZANAT MAĆAŠA EREŠA
Nepoznati roman Ištvana Tamaša

Rezime

Duža književna dela bila su sastavni deo strukture lista *Bácsmegyei Napló*. U periodu od 1928. godine, kada je pokrenut književni dodatak lista, do 1941. godine, kada je list zabranjen, objavljeno je 117 romana u serijskom obliku. Romani u časopisu su uglavnom spadali u oblast zabavne književnosti, ali su obuhvatali i reportažne i istorijske romane i, za nas najvažnije, dela mađarskih autora iz Vojvodine. Urednici lista *Bácsmegyei Napló* su zadržali mehanizam koji su postavili kao svoj početni cilj, tj. da naizmenično objavljuju vojvođanska mađarska dela uz mađarsku i svetsku književnost, sa ciljem da svoje čitaoce bliže upoznaju sa vojvođanskom mađarskom književnošću. Ova studija ispituje roman Tamaša Ištvana *Zanat Maćaša Ereša*, koji je objavljen samo u *Bácsmegyei Napló* i koji je bio nepoznat istoriji književnosti. Osvrće se i na biografske podatke o autoru, koji su donedavno takođe ostali nejasni.

2. kép. *A szabadkai diákok* című regény címlapja./ Tamás István
Figure 2. The title page of the novel *The Pupils of Subotica*./Tamás István

Viktorija Šimon Vuletić*

Gradski muzej Subotica

Trg sinagoge 3

24 000 Subotica, Srbija

viktorija.simon.vuletic@gmail.com

UDC: 69:929 Petrović K.

Primljeno: 12. jula 2023.

Prihvaćeno: 26. oktobra 2023.

**KONSTANTIN KOSTA PETROVIĆ – ČOVEK ZA SVA VREMENA
Subotica u međuratnom periodu**

Originalni naučni rad

**KONSTANTIN KOSTA PETROVIĆ – A MAN FOR ALL SEASONS
Subotica in the Interwar Period**

Original research article

Apstrakt: Cilj ovog rada je da stručnu javnost upozna sa jednim od najmarkantnijih protagonista javne scene Subotice tokom međuratnog perioda. Konstantin Kosta Petrović, čija je lična arhivska građa dospela ove godine u Gradski muzej, poznat je veoma malom broju Subotičana, uprkos aktivnom sudelovanju u društvenom životu grada kroz članstvo u masonske lože, Sokolskom pokretu i graditeljskom esnafu. Svestrano angažovani doktor građevinske struke ostavio je iza sebe neizbrisive tragove u urbanizaciji Subotice i savremenom, humanom pristupu gradskom životu.

Ključne reči: Konstantin Kosta Petrović, arhivska građa, urbanizam, masonske lože, Sokolski pokret, međuratni period, sportski stadion

Abstract: The aim of this study is to introduce to the professional public one of the most prominent protagonists of the public scene of Subotica during the interwar period. Konstantin Kosta Petrović, whose personal archives arrived at the Municipal Museum of Subotica this year, is known to very few citizens of Subotica, despite his active participation in the social life of the city through his membership in the Masonic lodge, the Sokol movement, and the construction guild. The versatile doctor of construction science left behind indelible traces in the urbanization of Subotica and the modern, humane approach to city life.

Keywords: Konstantin Kosta Petrović, archival materials, urbanism, Masonic lodges, Sokol movement, interwar period, sports stadium

* Viktorija Šimon Vuletić, etnolog-antropolog, muzejski savetnik
Viktorija Šimon Vuletić, etnológus-antropológus, múzeumi tanácsos
Viktorija Šimon Vuletić, ethnologist-anthropologist, museum counsellor

UVOD – TAJNA INŽENJEROVOG SEKRETERA

Istraživanja antropologa se na izvestan način nikada ne završavaju. Iako sam, s obzirom na poreklo, za ključnu temu svog profesionalnog bavljenja antropologijom izabrala hvatanje ukoštac sa problemom multietničkog identiteta, u širim društvenim okvirima to je značilo i samim gradom Suboticom gde su po statističkim pokazateljima etničke granice i dalje prilično fluidne, a multietničko poreklo stvarnost. Pri tome ne treba smetnuti s uma da je na osnovu popisa iz 1981. godine u Subotici bilo 17.130 ili 11,08 % građana koji su se izjasnili kao Jugosloveni (Demografska istorija Subotice 2023) i da su time po brojnosti predstavljali četvrtu „etničku” grupu u gradu. Dilemu koju sam imala ticala se etičkog pristupa temi tokom posmatračkog rada shvaćenog kao segment istraživačkog procesa u okviru antropologije. Pitanje etike pri otkrivanju ličnih stavova u vezi porekla, vrednosnih sudova ili sećanja, uz poverenje koje ispitanici imaju prema istraživaču, pojačana je političkom i porodičnom istorijom koja spaja svet antropologa i onih koje susreće tokom istraživanja.

Postavlja se takođe i pitanje u kojoj meri je etnografska praksa oblikovana ličnim pričama i emocionalnim rezonancijama koje se ukrštaju sa svetom koji otkriva lična arhivska zaostavština i susret sa potomcima kojih se priča najviše tiče. Da li je moguće postići balansiranje između antropologije kao vežbe ljudske empatije i antropologije kao vežbe kulturne kritike?

Navedene dileme su mi se same po sebi nametnule u martu 2023. godine kada sam na nagovor poznanice prihvatila da primim dugo čuvane lične predmete, fotografije i spise Konstantina Koste Petrovića (Klanjec, 1891 – Subotica, 1965) čuvenog subotičkog inženjera školovanog u Gracu, vrhunskog urbaniste, nekadašnjeg starešine Sokolskog pokreta i člana masonske lože „Stvaranje”. Materijal koji je stigao u muzej delovao je kao zaboravljeni isečak iz porodične istorije, u kutije poslagani sadržaj nekadašnjeg inženjerskog sekretara, zbir decenijama odlaganih ličnih stvari i profesionalnih dokumenata. Nakon dileme šta da učinim sa pristiglim materijalom postavila sam agendu za biografiju kao deo antropološkog projekta.

Bavljenje biografijom koja nam se iz više razloga učini zanimljivom sugerise bliskost i snažnu emocionalnu posvećenost kao potpunu suprotnost proklamovanoj naučnoj distanciranosti koju većina drugih naučnih grana zahteva. Ukoliko me je bavljenju biografijom i dokumentima jednog građevinskog inženjera privukla činjenica da su me preslaganje požutelih fascikli i istančanim rukopisom ispisanih papira podsetili na sličan posao koji sam obavila nakon smrti svog oca, takođe građevinskog inženjera, dolazim do paralelnih svetova koji se prepliću u pokušaju da stvorim neki širi društveni kontekst u kojem se biografski i etnografski fragmenti kreću između javnog i privatnog u jednoj novoj istoričnosti. „Objektivnost” u ovom slučaju nema presudnu važnost, budući da istraživanje ličnosti Koste Petrovića istovremeno podrazumeva i značaj koji pridajem njegovom multietničkom porodičnom poreklu, kao i njegovom ličnom zalaganju za Sokolski pokret i jugoslovensku ideju.

Kosta Petrović svakako predstavlja jednu od najmarkantnijih i najkreativnijih ličnosti Subotice u međuratnom periodu, međutim, za većinu Subotičana je njegov doprinos razvoju grada i tadašnjem društvenom životu obeleženim jugoslovenskim

entuzijazmom, ali i svim drastičnim posledicama koje promena granica donosi, potpuna nepoznanica. Dugotrajna prećutanost jednog istorijskog poglavlja Subotice dovela je do kolektivnog zaborava ljudi poput doktora tehničkih nauka, inženjera Koste Petrovića.

Biografska građa koja je dospela u muzej je nakon upoznavanja sa vrstom materijala raspoređena u više zasebnih celina od koje svaka ponaosob svedoči o ličnim preokupacijama i zalaganjima čoveka koji je kao aktivan vojnik preživeo dva svetska rata, postigao vrhunac karijere u dve decenije međuratnog perioda i nakon oslobođenja i uspostavljanja nove vlasti nastavio da se bavi prvenstveno prosvetom. Iako pristupanje i pomno pretraživanje svake od proizvoljno složenih sadržaja zahteva dalje, detaljnije razlaganje, ovom prilikom ću navesti sedam celina celokupne arhivske građe.

1. Građu predstavljaju lična dokumenta, među kojima su brižljivo sačuvane svedodžbe o školama i fakultetu koji je pohađao, nekoliko ličnih i porodičnih fotografija, mastilom ispisano porodično stablo Petrovića, bezbroj originalnih i prevedenih izvoda iz matičnih knjiga rođenih, dokumenti u vezi sa ratnom odštetom, uokvirena plaketa ordena rada, kao i nekoliko autorskih izdanja radnih zadataka i knjiga.

2. Pisma, dopisnice i telegrami među kojima je najznačajnija prepiska sa glavešina nekadašnjeg Sokolskog pokreta i zajednička ideja o građenju stadiona u Beogradu. Ova celina predstavlja najobimniju građu.

3. Celokupna problematika oko građenja sokolskog stadiona i izvodi sa sastanaka Sokolskog društva na kojima je jedna od tema bila i ideja, mesto i način gradnje stadiona. Posebno su priloženi prikupljeni i podvlačeni novinski članci iz raznih dnevnih novina (*Politika*, *Vreme*) u kojima se govori o istoj temi.

4. Dokumentacija u vezi Škole za telesno vaspitanje u kojoj je u međuratnom periodu Kosta Petrović predavao predmet „Građevine za telesno vaspitanje”.

5. Period ratnih godina koje je Kosta Petrović jedno vreme proveo u Mađarskoj, a deo dokumentacije su i odštampana predavanja na nemačkom jeziku, prospekti mađarskih kupališta i banja, kao i rukom ispisani prevodi sportskih termina na mađarski jezik.

6. Posleratni period u kojem se nalaze dokumenti u vezi sportskog društva i telesnog vaspitanja, opisi vežbališta i borilišta s tim da je celokupna građa umesto Sokolskom pokretu sada posvećena posleratnom sportskom udruženju preimenovanom u Partizan. Jedna od zanimljivosti je i na pisačkoj mašini otkucana gramatika ruskog jezika, koji je po kazivanju Petrovićeve ćerke počeo da uči tokom izbeglištva u Budimpešti.

7. Nastavni programi i vežbe kako za predavanja u Školi za telesno vaspitanje, tako i za posleratna predavanja u Višoj tehničkoj školi gde je Kosta Petrović uspeo da nakon rata dobije posao i gde se konačno i penzionisao 1963. godine.

Nakon ovog letimičnog pregleda bogate biografske građe, ostalo je da postavimo samo jedno pitanje: ko je u stvari Konstantin Kosta Petrović i zašto njegovu životnu priču smatram zanimljivom za antropološko istraživanje.

SEOBE KOSTE PETROVIĆA

„Treba da bude katolik. Zar je moguće da to ne bude kad je to i carica? Lepa carica. Carica koja je sjedinila u sebi dva imena. Marija i Terezija. [...] Pa onda sjaj. Svoj narod treba da uvedu u sjaj. A sjaj je u katolicizmu. I kakvi misle da budu oni vojnici, kad su šizmatici u očima cara svog? Zar hoće na sebe da natovare patnju kojoj nikad kraja biti neće.” (Црњански 2018: 39).

Iako rodoslov koji je sastavio Kosta Petrović mahom ukazuje na ličko poreklo (Doljani, Švica, Lički Ribnik) (Porodica Petrović, 1942), većinu njegovih predaka i sa očeve srpske i materine hrvatske strane, porodica je vremenom gravitirala prema Koprivnici kao većem centru, te je moguće da se Kosta Petrović 31. maja 1891. godine rodio u Klanjcu (Petrović Konstantin, 1942) u Krapinsko-zagorskoj županiji zahvaljujući očevom geodetskom poslu koji je zahtevao čestu selidbu, na šta ukazuju Kostina školska svedočanstva. Ipak, životni put Koste Petrovića je možda najzahvalnije započeti njegovim pismom upućenim 4. maja 1960. godine publicisti Todoru Toši Iskruljevu (Jasenovo, 1885 – Beograd, 1974) koji je očigledno za potrebe svog istraživanja zatražio biografiju nekadašnjeg glavnog inženjera Subotice. Izvodi iz pisma otkucanog na pisačkoj mašini predstavljaju odgovore na Iskruljev zahtev za dodatnim Petrovićevim biografskim podacima. Oba pisma su zajedno sa kovertom i nalepljenim prijemnicama pedantno povezani i deo su prepiske iz arhiviranog materijala (Petrović 1960a, 1960b).

„Vrlo poštovani gospodine Iskruljev, oprostite što Vam, sa malim zadocnjenjem šaljem traženu moju biografiju i fotografiju. Tek kada sam završio diktiranje u mašinu video sam da je moja biografija prilično zamašna. Ukoliko će se pokazati potreba da se moj koncept skрати, imajte dobrotu da izvršite potrebnu konačnu redakciju „[...] Ukoliko ću Vam moći pomoći u Vašim daljim nastojanjima stojim Vam drage volje na raspoloženju” (Petrović 1960b).

Nakon uvodnog dela slede stranice datirane sa 12. jun 1960. godine gde Kosta Petrović očigledno ispravlja i dopunjava Iskruljev tekst uz napomenu „[...] oprostite što Vam odgovaram sa zadocnjenjem. Uzrok je tome moja zauzetost u školi na kraju školske godine. Kako bi se lakše sporazumeli držaću se vašeg redosleda:

- Strana 1. tačka 3: Služio sam kod Železničkog puka, a bio sam i u Galiciji na frontu.
- Strana 2. tačka d: Narodni dom izgrađen je kod železničke stanice sa frontom prema gradskoj kući. „Narodni park nastao je sanacijom terena između Subotice i Aleksandrova. „Stadion” je centralni deo „Narodnog parka” [...]“
- Strana 4. tačka c: „Jugoslovenski narodni dom” počeo se izgrađivati 1931. godine i to u produženju glavne ulice. Pokrajinski slet održan je 1936. godine u Subotici [...] Stadion postoji i danas i u njemu se održavaju sve velike sportske priredbe. Tako se i danas posle 25 godina opstanka stadion nalazi u divnoj šumici.
- Strana 5. u sredini: Bataljon je bio formiran u Slavonskom Brodu. Vojne vlasti nisu izvršile potrebno osiguranje tako važnog saobraćajnog centra kao što je bio Brod. A da situacija bude još gora željeznički bataljoni nisu bili snabdeveni oružjem. Aktivni oficiri napustili su jedinice pa su samo rezervni oficiri ostali na svojoj dužnosti. Tako je ustašama bilo lako naoružati svoje bande i preuzeti vlast u svoje ruke.

I tako su naše vojne jedinice i u Brodu doživele sraman slom. U toj situaciji ja sam bio u dva maha zatvaran od strane ustaša. Kada su ustaše ispraznile Brod jedan je transport bio upućen u Vojvodinu u kom sam i ja bio. Njilaši¹ su taj transport uhvatili u Somboru i iz njega izdvojili njima sumljive tako da sam u dva maha zatvaran u Somboru, što mi se ponovilo i u Subotici. Januara 1942. godine bio sam prisilno odstranjen iz Subotice kao politički opasan i konfiniran u Budimpeštu gde sam se bavio naučnim studijama i uporedno naučio ruski (Petrović 1960b) (Slika 1).

Konačno Kosta Petrović sa podnaslovom „Nekoliko primedaba u vezi vaše završne reči” prvi put pominje i porodicu iz koje je potekao: „Moj otac Dušan bio je Srbin poreklom iz Like, a moja je majka Marija bila Hrvatica poreklom iz Podravine. Tako je naša kuća odvajkada odisala jugoslovenskim duhom. A od momenta gde sam bio sposoban da sebi formiram određena mišljenja – oko 1905. godine – uvek sam se osećao ubeđenim Jugoslovenom, pa sam i kao takav ostao celog svog života. Porodica Petrović – nazivana je i Petrović-Šmitović, jer je za vreme granice jedan od njih bio kovač – potiče iz Donjeg Lapca u Lici” (ibid.).

Rani, jugoslovenski identitet Koste Petrovića predstavlja dodatnu zanimljivost ovog istraživanja, budući da se i trideset godina nakon raspada države, na popisu 2022. godine još uvek 27.143 građana Srbije po nacionalnoj pripadnosti izjasnilo kao Jugosloveni (Republički zavod za statistiku 2022).

Ostaje međutim zagonetka zašto je porodica Petrović sina jedinca krstila u katoličkoj crkvi, uprkos činjenici o kojoj svedoči izvod iz protokola pravoslavne istočne srpske crkve, hrama Sošestvija u Koprivnici da su se 19. avgusta 1890 godine u toj crkvi venčali Dušan Petrović, pravoslavne vere i Marija Barković, katoličke veroispovedi (Dušan Petrović i Marija Barković 1890). Da li je porodica Petrović već tada, kao emancipovana srpska građanska porodica u kojoj je deda Koste Petrovića, Jovan Petrović bio službenik ili „oficijal” kako je navedeno u rodoslovu (Porodica Petrović, 1942), a otac Dušan Petrović geodeta ili „grunтовničar”, smatrali da će Kosta lakše društveno napredovati ukoliko bude pripadao katoličkoj verskoj zajednici.

U svakom slučaju, Kosta Petrović je uprkos mnogobrojnim selidbama uspevao da sačuva sva svedočanstva, iz kojih se vidi da je najranije detinjstvo proveo po raznim manjim mestima u okviru Hrvatske i nekadašnje Austro-Ugarske, a gimnaziju u Zagrebu, da bi nakon toga studije tehničkih nauka nastavio u Gracu.

Školska svedočanstva Koste Petrovića svedoče da se porodica u periodu između 1899. i 1902. svake godine selila, te je Kosta niže razrede pohađao u Staroj Pazovi, Sremskoj Mitrovici i Pregradi, sve dok 1902. godine nije upisao gimnaziju u Zagrebu. O očevom poreklu u intervjuu datom novinaru Smiljanu Njagulu na sledeći način svedoči njegova ćerka Ivanka Pavković: „Konstantin Petrović rođen je u Klanjcu 1891. godine. U Klanjec je sa suprugom, kao geodeta, verovatno po službenoj dužnosti, došao još njegov otac rođen u Lici. Imali su dvoje dece: mog oca i njegovu sestru Darinku. Kasnije su se preselili u Zagreb gde je oboje dece završilo srednju školu. Kosta posle toga odlazi u Grac na Visoku tehničku školu. Mislim da mu je u međuvremenu umro otac. Mati je ostala sa dvoje dece koja nisu završila školu. Borila se, šila, bila je šnajderka. Kako se Kosta izdržavao na studijama? Ne znam. Znam samo da je u jednom orkestru svirao rog. Da li mu je to pomagalo u izdržavanju, ne znam” (Njagul 2011a: 96) (Slika 2).

1 Pripadnici mađarske nacističke stranke „Partija strelastog krsta”

Međutim, nevidljivu, pa ipak vrlo opipljivu porodičnu dramu porodice Petrović otkrivaju dokumenti (krštenice, venčani listovi i umrlice) naručeni iz Nezavisne države Hrvatske 1942. godine. Na osnovu rukom ispisanog rodoslova Koste Petrovića (Porodica Petrović 1942) (Slika 3 i 4) njegov otac Dušan Petrović, po zanimanju „gruntovničar” rođen je 1867. godine u selu Velika Mučna u Hrvatskoj koje početkom 20. veka ima 1996 stanovnika, od kojih su 1036 pravoslavni Srbi ili 51% (Велика Мучна 2023), a preminuo je u Kostajnici u današnjoj Republici Srpskoj 1907. godine kada je Kosta Petrović imao samo šesnaest godina. Nakon očeve smrti o porodici je verovatno brigu vodio deda po majci, sudski činovnik Pavao Barković, budući da porodično stablo, kao i potvrda o smrti, svedoče da je Barković preminuo u Zagrebu 1926. godine. Datumi smrti na porodičnom stablu otkrivaju nam da ga je Kosta Petrović sastavio te iste 1942. godine, s obzirom na kvadrat za majčine podatke gde je kod „umrla” grafitnom olovkom stavio znak pitanja, što znači da mu je majka 1942. godine verovatno još bila živa (Porodica Petrović 1942). O tome svedoči i dopisnica koju je Kosti Petroviću, tada već „konfiniranom” tj. prognanom žitelju Subotice, poslala u Budimpeštu sestra Darinka. Ovde prenosimo deo teksta sa dopisnice: „Dragi Kosta! Danas stigla karta od 8. IV. međutim ja sam već poslala pismo sa dokumentima tj. tatin i mamin venčani list i Rozin krsni. Ovi drugi još nisu stigli, a Jovanov [deda? Prim. aut.] iz D.L. [Donji Lapac? prim. aut.] za sada uopće je nemoguće dobiti, jer je pismo povraćeno. [...] Ja malo izlazim, neprestano sam uz mamu kojoj je jako zlo. Guši ju, kašlje i silno se muči. Propala je jako, pa je na njoj sama kost i koža, oči upale, ruke suhe. Kadkada se malo digne i na 1 sat na fotelji prosjedi, inače je neprestano u krevetu. Na želju strininu ja sam brzojavila da je sa mamom jako loše, ali strica nema, ne može dobiti putovnicu na ni koji način, pa je prema tome izostao njegov dolazak koji si je toliko želio. Kod nas je još uvijek loše vrijeme, nikako da nas Božije sunce pravo ugrije. Mi se dnevno odkako imam novu haljinu zabavljamo sa ‘narokavičarem’ kao i sa svim njegovim prijateljima i s desne i lijeve strane, a u duhu smo sa vama” (Petrović 1942).

Iako ne mogu sa sigurnošću da tvrdim, moguće je da se iza reči „narokvičari” u stvari krije aluzija na žute trake koje su u to vreme Jevreji u Zagrebu bili primorani da nose. O tome da se obruč oko „nepodobnih građana” polako steže svedoči hrpa odštampanih uverenja poslatih iz Zagreba na molbu Koste Petrovića u januaru 1943. godine koja se odnose na dedu, babu i roditelje Kostine i uz koje su pedantno prikačeni rukom pisani prevodi na mađarski jezik (Petrović Jovan 1943, Krajačić Kristina 1943, Petrović Dušan 1943, Barković Marija 1943). Uverenja je izdala „Hrvatska pravoslavna parohija u Zagrebu”, a tekst je na svima isti, podsećajući na užasno vreme kada su građani morali da dokazuju da nemaju semitsko poreklo „Na temelju postojećih podataka izdano je ovo uvjerenje da je g. [prevučeno, stoji za gospodin? prim. aut.] Petrović Jovan rođen 1829. g. 18. VIII u Dolani Lički i da je arijskog porekla. Ovo uvjerenje izdano uzamen krstnog lista i biljevano od Kn.:20.-” (Petrović Jovan 1943).

Porodični dokumenti koje je Kosta Petrović brižljivo sačuvao delom se odnose na porodicu njegove supruge, poreklom iz Žablja i tu je stvar veoma jednostavna, s obzirom na jednoznačno srpsko poreklo cele porodice. Međutim obilje dokumenata koje se odnosi na porodicu Petrović stvara priličnu zbrku, s obzirom na ratne godine i pritisak koji je pravoslavna crkva imala u Hrvatskoj.

O tome svedoči i odrezak sa pošiljke Gradskog poglavarstva za Hrvatsku pravoslavnu župu na čijoj poledini piše: „Vrača se novac za 2 vjenčana lista Petrović Dušana i Marije, jer se matice vjenčanih iz g. 1890. ovdje ne nalaze, već ako su postojale to su po svoj prilici nestale prigodom preokreta” (Gradsko poglavarstvo 1942). Eufemizam „nestajanje prilikom preokreta” verovatno krije činjenicu o spaljenoj crkvi ili dokumentaciji.

O istorijskoj pozadini odnosa Nezavisne države Hrvatske prema različitim konfesijama – što je verovatno uticalo i na odluku porodice Petrović da, uprkos tradiciji i običaju da sin nasleđuje očevu veroispovest, sina Konstantina krste u katoličkoj crkvi – ilustrativno govori naučni rad Irine Ognyanove gde navodi da je „katoličanstvo postalo važno u okviru nacionalističke ideologije sredinom 19. veka, nakon pojave značajne političke partije – Hrvatske stranke prava (takozvanih ‘pravaša’) pod vođstvom Ante Starčevića (Žitnik, 1823 – Zagreb, 1896). Ova partija je bila prilično radikalna i njene pristalice su zahtevale potpunu nezavisnost hrvatskih zemalja. Pravaši su naglašavali vodeću ulogu hrvatske nacije u pokretima za oslobođenje južnih Slovena i prvi put otvoreno naglašavali razliku između Hrvata i Srba” (Ognyanova 2009: 158).

U kakvim istorijskim i društvenim uslovima odrasta i školuje se Kosta Petrović govori i tekst novinara Bojana Munjina kada piše da je „želja za nacionalnom samosvojnošću postala najvitalnija evropska ideja od sredine 19. vijeka. Tamnija strana te vitalnosti značila je da opstojnost jedne nacije u pravilu znači, tko god to bio, poniženje za onu drugu. Tako historičar Pero Gavrančić u Zagrebu 1895. godine piše, u knjizi „Politička povijest hrvatskog naroda”, kako „danas zacijelo nema nigdje u Evropi među raznojezičnim narodima veće mržnje nego što ovdje u nas postoji među istojezičnim Hrvatima i Srbima. Ta je mržnja, doduše, nezgodna, ali je vrlo razumljiva. Da bi mi Hrvati imali svoju nezavisnu državicu kao Srbi, i da se ne bi trebali ni od koga bojati, buknuo bi zacijelo rat između Hrvata i Srba, i taj bi svakako bio najpopularniji” (Munjina 2022).

Kao što je već pomenuto, Kosta Petrović se nakon položenog ispita zrelosti u Kraljevskoj realnoj gimnaziji u Zagrebu, (u kojoj se danas nalazi Muzej Mimara) (Slika 5) u jesen 1910. godine upisao na Visoku tehničku školu u Gracu. Sačuvane Kostine diplome, uverenja i izveštaji nose datume od 18. oktobra 1910. godine i to na indeksu (Meldungsbuch) Visoke tehničke škole u Gracu sa fotografijom tada devetnaestogodišnjeg Koste Petrovića (Slika 6). Sledeći značajan dokument predstavlja potvrda o državnom ispitu izdata 1912. godine (Petrović Konstantin 1912). U indeksu u kojem se kao godine studiranja navodi period od 1910. do 1918. godine istovremeno stoji da od 1914. do 1918. Petrović nije upisan, jer se nalazi na vojnoj dužnosti (Petrović Konstantin 1910–1918). O godinama tokom Prvog svetskog rata i Kostinim ratnim iskustvima ne znamo, nažalost, ništa.

Viši arhivista Tatjana Segedinčev u svom radu pod naslovom *Uređenju grada viđeno očima Koste Petrovića* navodi da je Kosta od 1. avgusta 1914. godine do 1. decembra 1918. godine neprekidno bio na vojnoj dužnosti. Zajedno sa njim su bila na dužnosti još dva subotička inženjera (Oton Tomanić i Franjo Frolih). Vojnu dužnost su služili kod Železničke komande bivše austrougarske vojske (Segedinčev 2007: 31). Sličan podatak nalazi se i u članku Dejana Mrkića *Gradnja Sokolskog Doma (Dva*

ratna druga) gde saznajemo da „drugovi sa studija, potom zajedno u vojsci tokom Prvog svetskog rata, inženjeri Konstantin Kosta Petrović i Oton Tomandl, posle rata će se okumiti i raditi u gradskoj Tehničkoj službi na mnogim značajnim projektima” (Lansky 2011).

Originalnim fakultetskim svedočanstvima dodat je i prevod sa nemačkog jezika u kojem stoji da je gospodin Kosta Petrović pred komisijom sastavljenom od profesora sa fakulteta „drugi državni ispit iz građevinsko inženjerske struke vrlo dobro položio, te mu prema tome na temelju carskog ukaza od 14. marta 1917. godine pristoji pravo staleške oznake inženjer. Grac, 18. jula 1918. godine” (Petrović Konstantin 1918). Svoju diplomu inženjera Kosta Petrović je nostrifikovao tek 5. februara 1929. godine na Tehničkom fakultetu Univerziteta u Beogradu (Petrović Konstantin 1929). Uverenje o tome takođe se nalazi među svim ostalim njegovim svedočanstvima.

I tako se igrom slučaja, nakon užasa Prvog svetskog rata, promena granica i osnivanja prve države Južnih Slovena, sveže diplomirani 27-godišnji inženjer javlja na konkurs za posao u Subotici i dobija posao šefa gradskog Građevinskog odeljenja.

KAKO ČITATI GRAD? – SUBOTICA U MEĐURATNOM PERIODU

Kosta Petrović stiže u Suboticu 1920. Dve godine nakon što je posle ratnog poraza Austrougarska monarhija podeljena na nekoliko novih nacionalnih država. Subotica se time našla u neposrednoj blizini demarkacione linije i odlukom Velike narodne skupštine održane 25. novembra 1918. godine u Novom Sadu, Subotica pristupa Kraljevini Srbiji, a zatim 1. decembra 1918. godine i novoj državnoj zajednici - Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca.

Da promena granica sa sobom nosi nepredviđene teškoće, kao i brojne traume za stanovništvo, pomno je istraživao istoričar Stevan Mačković koji među ostalima piše: „Ulaskom u novu južnoslovensku državu i za Suboticu započinje jedan novi istorijski period. I pored nove državne, ideološke i političke klime, u Vojvodini će se u organizaciji vlasti, još dugo upotrebljavati i neki obrasci iz starog administrativnog i pravnog sistema Monarhije. Tako će i Subotica – Slobodni kraljevski grad (*Szabad királyi város*) zadržati taj naziv [...] U novim okolnostima, ostaće samo formalni naziv bez realnih sadržaja iz oblasti pune samouprave. Održani su samo jedni lokalni izbori 1927. godine, a do tada i nakon toga, svi gradski funkcioneri i lokalna skupština, državni funkcioneri i činovnici, bili su postavljani imenovanjima od strane centralnih vlasti iz Beograda [...] Drugi veliki otežavajući faktor koji je uticao na celo društvo bila je ekonomska kriza, koja na našim prostorima započinje već polovinom dvadesetih godina, a dostiže kulminaciju 1929–1933. godine, kao i u svetskim okvirima. Pored pogoršanja položaja sloja poljoprivrednika, i radnički proletarijat time dospeva u tešku situaciju. [...] I u Subotici se jasno beleži ta predratna atmosfera, koju prati čitav niz pojava ekonomske, ali i društvene prirode, kao na pr. porast nacionalne homogenizacije [...] Mada je ukupno stanovništvo Subotice vrlo specifično teritorijalno raspoređeno, polovina u užem gradu, sa naznakama karakteristika građanskog sloja, a druga polovina na okolnim mestima i selima, sa osobinama bližim stanovništvu sela, ipak je ta velika brojnost predstavljala

jedan od elemenata za pokušaje razvoja i jačanja privrednih i drugih civilizacijskih potencijala, koji doduše nisu do kraja ostvareni, zbog niza drugih otežavajućih faktora, mahom geostrateške i političke prirode [...] Samo deo, oko monumentalne Gradske kuće, je pružao sliku i odavao utisak grada, tu su bile koncentrisane zgrade javnih ustanova, kuće i palače bogatih građana, trgovačke i druge radnje, tu je bila tramvajska pruga, ulice kao i trotoari popločani, dok je okolina tog dela i periferija više ličila na selo, po svojim kućicama, većinom od naboja, po blatnjavim ulicama bez ikakvog osvetljenja [...]” (Mačković n.d.a).

Na osnovu Mačkovićevog istraživanja Subotica je uprkos relativnoj zaostalosti u novu državu ušla sa jakim trgovinom, bankarstvom i razvijenim železničkim i tramvajskim saobraćajem. O razvijenosti grada su takođe svedočile i mnogobrojne ustanove kulture, prosvetne institucije, kao i izdavačka delatnost. Međutim, uprkos brzoj urbanizaciji koja je karakterisala Suboticu krajem 19. i početkom 20. veka, naselja izvan centra nisu imala karakter grada, već se radilo o dosta zaostalim četvrtima bez osnovnih infrastrukturnih rešenja. Takvu situaciju zatiče i inženjer Kosta Petrović, austrijski đak naviknut na strogu disciplinu, koji je u godinama pre Prvog svetskog rata imao priliku da se upozna sa civilizacijskim prednostima zapadne Evrope i da svoje ambicije, kao i polet koji je krasio mnoge mlade na zapadu školovane stručnjake južnoslovenskog porekla, stavi u službu nove države o kojoj su sanjale mnoge prethodne generacije. Navedeni sažeti opis međuratnog perioda u Subotici značajan je da bismo, na osnovu prikazanih nedostataka u urbanizaciji i infrastrukturnih zaostalosti grada, mogli u kasnijem delu teksta jasnije da sagledamo obim poslova koje je inženjer Kosta Petrović uspeo da uradi tokom dve decenije ratnog zatišja.

Iako u istoriografiji Subotice čestu temu predstavlja upravo stagnacija Subotice nakon što je pripojena južnoslovenskoj državi, a koju mnogi Subotičani i danas smatraju nepobitnom činjenicom, složena etnička i konfesionalna prošlost grada, kao i društvene posledice takve situacije dovele su tokom sledećih decenija do nestanka građanskog sloja kao predstavnika razvoja grada. Tu prvenstveno mislim na neka- da jaku jevrejsku zajednicu za koju istorijske činjenice govore da je „u odnosu na procenat stanovništva koji je predstavljala u Subotici mnogostruko premašivala prisustvo u industriji. „Godine 1921. svi vlasnici fabrika su bili Jevreji, a većina akcija u akcionarskim društvima takođe je pripadala njima. Subotički Jevreji su predstavljali osovinu društva tvorničara od polovine 19. veka sve do ratnih godina 1942–43. [...] Značaj ove male zajednice je nezaobilazan ako uzmemo u obzir ne samo modernizaciju proizvodnje ili privredne uspehe, nego i njihovu ulogu u sveukupnom razvoju grada” (Mačković 2014).

Međuetnički odnosi u Subotici prolazili su tokom istorije kroz mirne, ali i veoma turbulentne periode o kojima je vrlo teško nepristrasno pisati ukoliko se temi ne pristupa integralno, uz osvetljavanje svih relevantnih aktera u širem društvenom kontekstu. Tako Gustav Kiš (Kiss Gusztáv) veoma pažljivo pristupa temi o relativnoj zaostalosti Subotice, koja sasvim drugačije izgleda iz aspekta mađarske intelektualne elite, a prilično drugačije kada je u pitanju južnoslovensko stanovništvo. Stoga Kiš sa puno objektivnosti piše: „Mađarsko građanstvo je glavnu prepreku za modernizaciju videlo u neobrazovanosti i vezanosti za zemlju patrijarhalnog seljačkog društva, zbog

čega je za cilj imalo da iskoreni zaostalost. Pomalo u suprotnosti sa tim, Bunjevci su na primer jačali jezičko-kulturnu određenost, baveći se prvenstveno jezikom i etnologijom. Za Srbe je međutim bilo opštepoznato da su već u ta vremena pripadali jednoj od najgrađanskijih manjina u Monarhiji” (Kiss n.d.). Istovremeno Kiš u pomenutom tekstu naglašava da je problem samog razvoja grada mnogo širi i da se odnosi na celokupnu tzv. Srednju Evropu, budući da se tu „ne radi o problemu etničkog šarenila i organizovanja na jezičko-kulturnim osnovama, nego su problem one snage koje do krajnosti naglašavaju mitove o jezičko-kulturnom pripadanju i isključivosti, jer od toga lako može da se stvori totalitarna praksa i kult vođe” (ibid.).

Kako će se nakon Prvog svetskog rata i promena granica pokazati, zaostalost u slučaju Subotice nije bila samo nedovoljna industrijalizacija, nego i dalje prisutna zatvorenost postojećih lokalnih kultura koja sa kratkim prekidima traje i danas.

POD ZNAKOM ŠESTARA I UGLOMERA – KOSTA PETROVIĆ KAO SLOBODNI ZIDAR

Kao što je već spomenuto, inženjer Kosta Petrović dolazi na položaj šefa gradskog Građevinskog odeljenja 1920. godine, da bi se nakon samo godinu dana oženio Milanom-Bebom Sarajlić (1903–1992), pripadnicom jedne od najuglednijih i najimućnijih subotičkih srpskih porodica. Da je Kosta Petrović za kratko vreme postao ugledan građanin i predstavnik najvišeg društvenog sloja dokazuje i činjenica da mu je osim dugogodišnjeg kolege sa studija, inženjera Otona Tomanića, kum na venčanju bio i pukovnik Vladislav Krupežić (Velika Krsna, 1876 – Beograd, 1945) koji je nakon ulaska srpske vojske u Suboticu već u novembru 1918. godine postavljen na mesto zapovednika grada (Slika 7). Ostaje međutim nejasno kako i kada je Kosta Petrović postao član masonske lože „Stvaranje” koja je sve do promene granica imala isti naziv na mađarskom jeziku „Alkotás” i koja je osnovana 5. januara 1911. godine pod sloganom „sloboda, jednakost i bratstvo”. Takođe je poznato da je između dva svetska rata u Subotici postojalo nekoliko slobodnozidarskih udruženja, kao i da je subotička loža „Alkotás”/„Stvaranje” od 1909. bila pod patronatom mađarske Simbolične lože, a od 1928. godine pod zaštitom Jugoslovenske velike lože (Slika 8).

Gustav Kiš u svom eseju *Razmišljanja o vezi slobodnih zidara sa subotičkim građanstvom* navodi da se način učestvovanja slobodnih zidara Mađarske u javnom životu razlikovao od mesta do mesta, da su se u političkom smislu kretali na širokoj skali, ali da su ih uglavnom karakterisali antiklerikalizam, liberalizam i demokratski principi. „U istoriji razvoja građanstva ključnu ulogu imala je kreativna snaga slobodnih zidara, ideja koja je bila identična sa filozofijom prosvetiteljstva, a delom sa zamisli o građanskoj revoluciji, proglašavajući za osnovni postulat nesebičnu pomoć, jasan moralni stav i humanizam prosvetiteljskog razuma” (Kiss 1999).

S obzirom na već pomenuti nedostatak obrazovanja i kultivisanosti u gradu u kojem je na prekretnici vekova 71% stanovništva nepismeno, cilj pripadnika masonske lože je prvenstveno bio prosvetljavanje građanstva. Tako Kiš u svom eseju citira jednog od pripadnika lože, Ferenc Fenjveša (Fenyves Ferenc, Veliki Semikluš, 1885 – Subotica, 1935) novinara i urednika najpoznatijeg mađarskog lista u međuratnom periodu

(*Bácsmegyei Napló*) kada navodi: „narod koji ja poznajem je onaj ravnodušni, koji se ni sa čim ne bavi izvan svojih uskih granica, koji nije prijemčiv na akciju i htenje, koji ne razmišlja tokom života i kojeg, osim crkvenog misticisma i religioznih misterija, jedino može da pokrene patos prevrtljivih tribuna” (Kiss n.d.).

Iz istorijata masonske lože „Stvaranje” jasno se ocrtava profil i obrazovanost članova, kao i težnja da u skladu sa duhom pomenutog slogana „sloboda, jednakost i bratstvo” svoju delatnost ne svode samo na dobročinstva i materijalnu pomoć, nego da aktivnim učestvovanjem u političkom životu pokušaju da iskorene razloge siromaštva, da osnaže radnu etiku stanovništva, kao i poštovanje industrijalaca prema radniku. O teškoćama na koje su te plemenite i za to vreme izuzetno napredne ideje nailazile piše i Gustav Kiš: „Pre i tokom Prvog svetskog rata, kao i vremenima nakon toga, slobodni zidari su morali da nađu odgovore na mnogobrojna pitanja. U radu je učestvovalo i mnogo članova lože jevrejskog porekla, budući da je ideološki sistem slobodnog zidarstva pomagao njihovo integrisanje i učestvovanje u javnom životu, što je zahtevao i njihov sve snažniji privredni položaj. Međutim, to je pružilo izuzetnu priliku za antisemitske napade. Masonske ideje su se suprotstavljale „interesima naroda” i nacionalizmima svuda po svetu i nažalost – posebno u Evropi – poražene su. Njihov poraz je u stvari značio i poraz građanstva” (Kiss 1999).

Na osnovu postojećih promenljivih spiskova članova lože možemo slobodno da tvrdimo da se, današnjim terminom rečeno, radilo o „multietničkom” društvu u kojem su delovali mnogi istaknuti subotički privrednici, umetnici i intelektualci. Dovoljno je da se poznavaoocima istorije grada pomenu pojedinci poput Josipa Rufa (Ruff József, Senta, 1895 – Izrael, ?) osnivača jedne od najpoznatijih fabrika bombona i čokolade u predratnoj Jugoslaviji, Đule Valija (Vály Gyula, Subotica, 1866 – Subotica, 1930) arhitekta i glavnog izvođača pri izgradnji Gradske kuće, Aleksandra Lifke (Lifka Sándor, Brašov, 1880 – Subotica, 1952) filmskog snimatelja i prvog kinematografa u gradu ili kompozitora Cvetka Manojlovića (Subotica, 1869 – Subotica, 1939) da bi shvatili razmere takvog zajedništva. Međutim, jedan od najmarkantnijih pripadnika masonske lože „Stvaranje” bio je nesumnjivo Izidor Milko (Milkó Izidor, Subotica, 1855 – Subotica, 1932), pisac i predstavnik građanske mađarske književnosti koji u vezi uloge masona u društvu navodi: „nama nisu neophodni samo slobodni zidari koji u okviru loža izvršavaju svoje plemenite zadatke, nego i oni koji rade u javnoj sferi, van organizacije, za naš program koji će postati i njihov.” Po Gustavu Kišu „taj program su ostvarivali Deže Jakab [Jakab Dezső], Đula Vali i Kosta Petrović u arhitekturi grada, Andor Kalivoda [Kallivoda Andor] u šumarskoj industriji, Robert Santo [Szántó Róbert] ili Kornel Senteleki [Senteleky Kornél] u organizovanju književnog života, Aleksandar Lifka u kinematografiji, da pomenem samo neka imena” (ibid.).

Da je za Kostu Petrovića pripadanje masonskoj loži bilo od velikog značaja svedoče i dve knjižice posvećene slobodnom zidarstvu koje on potpisuje. Prva je *Katihizis Jovanovske masonerije* koji je sastavio Kosta Petrović, a izdala Velika loža Jugoslavije u Beogradu 1935. (Petrović 1935) godine, dok je druga, pod naslovom *Sistemi masonerije*, njegovo autorsko delo u izdanju slobodno-zidarskih loža „Stvaranje” i „Stella Polaris” štampano u Subotici 1932. godine (Petrović 1932a).

Kako bi se razumeli etika, životni principi i posvećenost radu Koste Petrovića navodimo odlomak iz uvoda *Sistema masonerije*, budući da se osnova takvog pogleda na svet u velikoj meri provlači kroz sve Petrovićeve tekstove, bilo da se radi o Sokolskom pokretu, građevinarstvu ili sportskom životu. „Loža treba da zbližava što svakidašnjica razjedinjuje; u loži treba da se prijatelje ljudi raznih pogleda i mišljenja, a u zajedničkom cilju očuvanja neprikosnovanih moralnih zakona. U loži treba da se čeliče karakteri, kako bi se mogli odupreti buri života, te da ravnaju puteve koji vode ka miru i bratimljenju čovečanstva” (ibid. 3).

Osećaj „univerzalnog bratstva” koje etikom, snagom uma i tela prevazilazi sva iskušenja i teži „harmoničnom razvitku čovekovog osećaja i razuma” (ibid.) uz neverovatnu sistematičnost i zahtevanje bespogovornog reda i čelične discipline karakterišu svaku delatnost inženjera Koste Petrovića, čak do te mere da na trenutke izaziva odbojnost, da se nije po kazivanju unuka Milana Pavkovića ta strogost i principijelnost prvenstveno odnosila na njega samog, a tek nakon toga na sve bližnje. „Deda Kosta je uvek nešto pisao sedeći u velikoj dnevnoj sobi koja se nije grejala. Obukao bi vunom postavljene pantalone i kaput i u rukavicama pisao olovkom. Olovku bi koristio do samog kraja, pa je i preostali patrljak stavljao u držač da bi je do kraja upotrebio. Rukavice su na kraju imale rupu tamo gde je držao olovku” – ispričao je 2. juna 2023. godine o Kostu Petroviću njegov unuk Milan Pavković.

Na koji način je Kosta Petrović uspevao da pomiri u sebi članstvo u kosmopolitski i multietnički opredeljenoj masonskoj loži Subotice sa državnim patriotizmom i južnoslovenski opredeljenim Sokolskim pokretom jedno je od pitanja koje sam postavila gospodinu Pavkoviću. Na osnovu njegovog odgovora zaključujem da je pragmatični inženjer Petrović sebe smatrao Srbinom, zatim i Jugoslovenom, ali da je po životnom opredeljenju bio kosmopolita koji ni prema jednom narodu nije osećao animozitet. Verovatno mu je ta širina duha otvarala put ka uspehu u teškim godinama posle Prvog svetskog rata, kada je u Subotici vladala i politička i društvena konfuzija u kojoj dotadašnja nacionalna većina iznenada postaje manjina, a novi državni jezik se proglašava obavezujućim. Kao rezultat vladavine „čvrstom rukom” u ime uspostavljanja nove vlasti, liberalna subotička inteligencija ostaje na vetrometini, a jedan od njenih predstavnika, kako u svom eseju navodi Gustav Kiš, Ferenc Fenjveš, piše da su „u novoj situaciji greške stare nacionalne politike umnogostručeno ponovili u odnosu na Mađare. Oni koji su i sami iskusili šta znači pripadati manjini koju ne razumeju [...] Od nakovanja postade čekić” (Kiss 2000). Za nejaki, emancipovani građanski sloj koji se u prethodnim decenijama trudio da u Subotici ostvari međuetničku saradnju baziranu na takmičarskom duhu, profesionalizmu i moralnom integritetu novonastala situacija nije obećavala ništa dobro, te su po rečima Gustava Kiša „cenzure, ozloglašeno analiziranje imena, preispitivanje državljanstva, oduzimanje glasačkog prava itd. u korenu uništili ličnu slobodu” (Kiss 1999).

Činjenica je, međutim, da komplikovanu i, sa aspekta običnog čoveka, tegobnu novonastalu situaciju koja karakteriše sudbinu pograničnih gradova, posebno nakon promena granica, prisustvo i rad masonskih loža nije ni na koji način otežavala. Posebno ako se uzme u obzir da su u periodu između dva svetska rata u Jugoslaviji mnogobrojni predstavnici društvene elite, bez obzira na poreklo i klasnu pripadnost, bili članovi masonskih loža i vršili uticaj kako na kulturni, tako i na privredni i politički

život države. „U tim godinama stvoren je veći broj dobrotvornih ustanova: u Beogradu je osnovan dom za siročad i obrazovni centar za decu iz južne Srbije ‘Društvo Sveti Sava’. Otvorena je ustanova za gluvonemu decu ‘Kralj Dečanski’. Formirana je fondacija ‘Sveti Đorđe’ za pomoć deci i ratnim invalidima. U Zemunu je ustanovljen Dom za slepe i obrazovni centar za omladinu. Organizovana je akcija pomoći neza-poslenima pod nazivom ‘Hleb nasušni’. Stvoreni su savezi za borbu protiv prosjačenja, za borbu protiv tuberkuloze i slični” (Istorijat slobodnog zidarstva u Srbiji n.d.). Tolerantnost koje je tadašnje jugoslovensko društvo pokazivalo prema slobodnim zidarima razumljiva je, budući da mnogi izvori tvrde da su i kraljevi Petar I i Aleksandar Karađorđević pripadali masonskim ložama.

Za razliku od prilika u Jugoslaviji, u Mađarskoj je jačala ideja da je slom i nakon toga rasparčavanje države rezultat međunarodne konspiracije u kojem su učestvovali masoni, Jevreji i komunisti. Tako je u vreme vladavine regenta Mikloša Hortija (Horthy Miklós, Kenderes, 1868 – Estoril, Portugal, 1957) ministar unutrašnjih poslova Mihaj Demeter (Dömötör Mihály, Binoc, 1875 – Fajs, 1962) zabranio 1920. godine rad masonskih loža na celoj teritoriji Kraljevine Mađarske. Objašnjenje za ovakvu naredbu je bilo „da su masonske lože umesto ostvarivanja svojih ciljeva i zadataka koji su sadržani u njihovim osnovnim pravilima, delatnost svojih udruženja usmerili na kontrolisanje političkog života i stvarno preuzimanje vlasti” (Kántás 2019: 6).

Sve navedene probleme grada u velikoj meri je iskoristila i tadašnja mađarska ultranacionalistička štampa kao što je bila *Magyarság* (Mađarstvo), te i nakon okupacije ili „revizije granica” koja se dogodila u aprilu 1941. godine, pomenuti list, kao organ „mađarske hrišćanske inteligencije” objavljuje članke u kojima takoreći stavlja znak jednakosti između masona, Srba, četnika i Sokolstva. Tako u članku objavljenom u martu 1942. godine pod naslovom *Jugoslaviju je slobodno zidarstvo oteralo u samoubistvo pišu*: „Druga okolnost koja jasno osvetljava rad velikosrpskih loža slobodnih zidara pokazala je zube kada su mađarski honvedi krenuli na svoj oslobodilački put do ‘Južnih krajeva’. Regularna srpska armija se povlačila uništavajući sve oko sebe. Na njihovo mesto stupile su četničke bande koje su napadale iz potaje, a čije su kolevke ljuļali u slobodno-zidarskim sokolskim domovima. Za mnoge vođe četnika se ispostavilo da su bili masoni” (Palatinus 1942: 9).

Osvrnuvši se na istorijske okolnosti koje su Kostu Petrovića zatekle u Subotici tokom međuratnog perioda kada dostiže zenit svog stvaralaštva, kao i organizacionih sposobnosti i ratnih godina kada je primoran da nakon hapšenja napusti Suboticu, postaje jasno zašto je u njegovom ličnom arhivu sačuvan toliki broj porodičnih dokumenata kojima je potvrđivao svoje „prikladno” poreklo. U razgovoru sa gospodinom Pavkovićem (2. juna 2023.) potvrđena mi je gradska priča o tome kako je mađarska policija u lisicama sproveda kroz grad glavnog inženjera Subotice. „Kosta je nakon što je pušten iz policije preko poznanika saznao da je na spisku za streljanje i tada je odlučio da se sa porodicom prebaci u Budimpeštu, gde je život još tekao nekim normalnim tokom” – dodao je gospodin Pavković.

Tako je Kosta Petrović izbegao likvidaciju, ali je u subotičkom Istorijskom arhivu sačuvan njegov dosije koji su sastavile mađarske vojne vlasti nakon aprila 1941. godine. Takvi dosijeji postojali su za sve gradske službenike, kao i za druge značajne ili

politički sumnjive građane Subotice. U dosijeu Koste Petrovića nalazi se sledeći tekst pisan na mađarskom jeziku: „Bivši glavni gradski inženjer hrvatske narodnosti, poreklom iz Hrvatske. Veliki hrvatski slobodni zidar, mađarski jezik ni danas ne govori. Ispoljio je antimađarsko držanje. Bio je član Sokola. Na osnovu naših podataka iz političke evidencije bio je član udruženja Soko, supruga mu je srpski talac. Poreklom je iz Hrvatske. Nema kriminalnu prošlost. Bio je slobodni zidar, vođa Sokola, veliki prijatelj Srba koji je u svakom pogledu bio neprijatelj mađarstva.

Bio je austro-ugarski poručnik tokom svetskog rata, dva puta odlikovan sa *signum laudis*, jednom sa nemačkim gvozdenim krstom, ima jedno odlikovanje bugarskog crvenog krsta. Učestvovao je na konkursu za projekat Olimpijskog stadiona, firer Hitler ga je nagradio sa Olimpijskim krstom drugog reda i diplomom. Bio je veliki stručni autoritet kao planer grada i inženjer sporta. Projektovao je sportski stadion, Sokolski dom i Narodni park” (Mačković n.d.d).

Ne znamo pouzdano da li su svi navodi iz Petrovićevog dosijea tačni, osim da stavka „mađarski jezik ni danas ne govori” nije u potpunosti tačna, što mi je potvrdio i gospodin Milan Pavković, izjavivši da je Kosta znao mađarski. U prilog tome mogu da posluže Petrovićevi dokumenti iz vremena Drugog svetskog rata iz kojih se vidi da se i tokom boravka u Budimpešti bavio svojim poslom, istražujući pitanje mađarskog nacionalnog stadiona, prevodeći bez ijedne pravopisne greške na mađarski jezik pojmove telesnog vežbanja i grana sporta, istovremeno sakupljajući prospekte o mađarskim kupalištima i banjama. Štaviše, među dokumentima se nalaze i dva stručna rada pisana u januaru 1943. godine na nemačkom jeziku, a naslovi su *Budimpeštanski ekspresni voz – Kratak izveštaj sa obrazloženjem* (Petrović 1943a) i *Budimpeštanski brzi tranzit – Visinski plan prigradske prstenaste pruge* (Petrović 1943b).

Sasvim je moguće da je u tim najmračnijim vremenima svetske istorije Kosta Petrović pokušavao da se snađe i obezbedi sebi posao kojim bi izdržavao porodicu. Mnogo decenija kasnije, Kostina ćerka Ivanka na sledeći način se priseća ratnih godina: „Kada je do nas stigla strašna vest, i da se nastavak sprema u Subotici (ubistva članova porodice u Žablju i u Novom Sadu, prim. aut.) tata je našu porodicu i tada šezdesetogodišnju Micu Radić preselio u Budimpeštu. Tu smo „pregrmeli” ratne dane živeći od ponete gotovine i pozajmica. Znam da otac nigde nije radio, već je sve vreme učio ruski” (Korponaić 2012: 128).

Na osnovu svedočenja ćerke i unuka Koste Petrovića postepeno se ocrtava psihološki portret Kostine složene ličnosti. U postojećoj ličnoj dokumentaciji, kao i na stranicama njegovih knjiga vrlo je malo ličnih opservacija, sve je precizno, sažeto i posvećeno profesionalnim ciljevima. U dokumentaciji koja svedoči o najmanje pet decenija života nigde ne nailazimo na lične ispovesti, niti žal za izgubljenim prijateljima ili materijalnim dobrima. Kosta Petrović nigde ne spominje da su mnogi od njegovih bliskih prijatelja, slobodnih zidara, sa kojima se sastajao u svojoj raskošnoj kući u centru grada, tih godina prvo proterani u geto, a zatim stočnim vagonima odvedeni na put bez povratka. Nigde ne pominje tu sramnu epizodu koju je većina Subotičana primila sa velikom ravnodušnošću. O tome je vrlo upečatljivo pisao istoričar Mirko Grlica u članku *...A Subotica se pravila kao da je sve u redu – Holokaust kao kulminacija višedecenijske trpeljivosti prema antisemitizmu* ističući

da je na antisemitizam izostala bilo kakva društvena reakcija. „Kao posledica toga u vreme deportacije bačkih Jevreja u nacističke koncentracione logore može se uočiti odsustvo bilo kakve organizovane podrške Subotičana sugrađanima jevrejske veroispovesti.

Prateći članke u *Délvidéki Magyarország*-u, jedinom subotičkom listu u proleće 1944. godine, može se uočiti brojno učešće građana u pokušajima mađarskih vlasti da situaciju prikažu kao uobičajenu, bez obzira na postojanje geta u kome su hiljade subotičkih, kao i Jevreja iz okolnih gradova, iščekivali deportaciju. Ljudski je još poraznija gramzivost građana Subotice za što brže otvaranje do juče jevrejskih trgovina, za useljavanje u njihove stanove i kuće, zaoravanje njiva, iako su tih dana subotički Jevreji još uvek bili stanovnici istog grada” (Grlica 2014: 32).

Ipak, o nedaćama porodice Petrović u ratnom vohoru živopisno svedoči šturo sastavljena posleratna izjava Kostine ćerke, tada dvadesetogodišnje Dušanke Petrović, data u avgustu 1945. godine pred Gradskim narodno-oslobodilačkim odborom Subotice zaduženim za ratnu odštetu: „Januara 1942. godine okupatorska policija konfinirala je moga oca Dr. Ing Konstantina Petrovića u Budimpeštu. Posle svih kinjenja i mučenja od strane okupatora koje je prošla naša porodica (otac šest puta zatvaran i u lancima vođen kroz Suboticu, mati bila zatvorena kao taoc, pomajka Mica Radić zatvorena, mučena, tučena tako da je bila u jednoj krvi kad je došla kući, a koncem januara 5 članova naše porodice pobijeno je u Žablju) – ja sam sa majkom, pomajkom i sestrom sledila oca kao glavu porodice. Poneli smo sa sobom samo najpotrebnije rublje i odelo, a sve ostale stvari, pokućstvo smo ostavili u delu stana što nam je ostavio okupator, a gde se bio naselio ing. Tomanić Oton kao staratelj kuće. Drugi, veći deo stana zauzeo je okupator za nekog njilaša došljaka iz Mađarske. Isto je tako okupator za jednog drugog njilaša – došljaka iz Mađarske zauzeo stan moga oca Dr. ing. Petrović Konstantina.

Vratila sam se u Suboticu sa porodicom 12. maja 1945. godine prvim po vojnoj misiji u Budimpešti organizovanim transportom za građane.

O povratku saznala sam od ing. Tomanić Otona da su vojne jedinice Crvene Armije zauzele stanove dvaju njilaša – okupatora, koji su se nalazili u kući moje pomajke Radić Mice, Pašićeva 1, u kojoj su se kući nalazile i moje stvari. U toj hitnji i gužvi bio je izbačen iz stana i staratelj kuće ing. Tomanić Oton, a veliki metež iskoristili su i nekontrolisani elementi. Tako je potpuno upropašten stan, inventari i pokućstvo moje pomajke Mice Radić, moga oca, a delimično i stvari ing. Tomanić Otona [...] kako je to navedeno u priloženom podrobnom iskazu” (Petrović 1945).

Ratna odšteta nikada nije isplaćena, niti su porodicama Petrović i Radić vraćene vredne nekretnine, o čemu je posvedočio i Kostin unuk, Milan Pavković.

I na kraju poglavlja nije naodmet da demistifikujemo članstvo u masonskim ložama pozivajući se na rezime stručnog rada Ranke Gašić koja se bavila socijalnom analizom organizacije slobodnih zidara u Srbiji između dva rata, u vreme kada je i Kosta Petrović aktivno učestvovao u radu subotičke lože „Stvaranje”. Gašićeva je detaljno istražila stvarni društveni položaj i ulogu masona u srpskom društvu na osnovu podataka iz dosijea, nastalih prilikom pripremanja zloglasne antimasonske izložbe u Beogradu 1941/42 godine.

„Slobodni zidari u Srbiji između dva rata predstavljali su organizaciju društvene elite, kao i u drugim zemljama. Podaci koji su proizašli iz ove analize pokazuju da je reč o pretežno, tj. gotovo isključivo gradskom stanovništvu, poreklom uglavnom iz razvijenijih krajeva istočnog dela tadašnje Jugoslavije (iz Beograda, Vojvodine i Srbije). Generacija rođena na samom kraju 19. veka bila je brojno najzastupljenija. Takođe, pokazalo se da su u najvećem broju imali fakultetsko obrazovanje, bili zaposleni kao državni činovnici, pretežno na višim položajima, i da su uglavnom delovali u oblasti privrede, prosvete, medicine i industrije, dok je broj vojnih lica bio neznatan. Bili su školovani pretežno u zemlji, mada broj školovanih u inostranstvu nije zanemarljiv. Analiza je pokazala da načelo verske i nacionalne tolerancije nije uvek bilo dosledno sprovedeno, kao i da je u ideološkim i političkim pitanjima među njima bilo dosta razlika, mada je preovlađivala ideologija integralnog jugoslovenstva i demokratije zapadnoevropskog tipa. Njihov društveni angažman je bio veliki i, staviše, znatno veći od političkog. Pokazano je, takođe, da se brojne predrasude koje postoje u široj javnosti, kao što su njihov navodni ateizam i protekcionizam, ne mogu za sada naučnim istraživanjem potvrditi. Veliki broj onih koji su iz ove organizacije istupali ozbiljno dovodi u pitanje stav o tajnosti, koji je istovremeno i najčešći argument njihovih protivnika” (Gašić 1998: 100).

SAVRŠENO ISTESAN UGAONI KAMEN² – KOSTA PETROVIĆ KAO INŽENJER

Iako ne znamo mnogo detalja o odluci Koste Petrovića da se nakon Prvog svetskog rata uputi u najseverniji grad nove države, njegovo ime se pojavljuje u knjizi Jose Šokčića (Subotica, 1902 – Subotica, 1968) *Subotica pre i posle oslobođenja*, izdatoj 1934. godine, u kojoj detaljno, iz godine u godinu navodi dešavanja u gradu, da bi u poglavlju posvećenom 1920. godini sa podnaslovom *Druga godišnjica ujedinjenja* napisao da je „5. septembra imenovan za glavnog inženjera (tehničkog savetnika) Subotice Kosta Petrović. Od tada on je igrao vidnu ulogu u nacionalno kulturnom i društvenom životu Subotice” (Šokčić 1934: 251). U kasnijim poglavljima Šokčić na više mesta ponovo posvećuje pažnju društvenim aktivnostima Koste Petrovića, a prvenstveno njegovom delovanju u okviru Sokolskog pokreta, međutim, iako je teško razdvojiti ova dva Petrovićeva angažmana, u ovom poglavlju težište je stavljeno na njegov doprinos urbanizaciji Subotice.

Nije nam poznato da li je mladi građevinski inženjer Kosta Petrović imao bilo kakvo radno iskustvo pre dolaska u Suboticu, osim što se zna da je jedno vreme pre dolaska u Suboticu radio na rekonstrukciji železničkih pruga u Srbiji. Činjenica je da je odmah nakon zapošljavanja u Subotici sa neverovatnim elanom krenuo da radi na infrastukturnom sređivanju i osavremenjivanju grada, stavljajući istovremeno sve svoje ideje na papir. Budući da je vrlo brzo sagledao haotično stanje u Subotici u pogledu građevinskih evidencija, numerisanja kuća, planova ulica ili upisa u gruntovni list, kao primer lošeg gradskog „gazdovanja” navodi da „današnja Gradska Kuća ne postoji u gruntovnici. Ne postoji iz prostog razloga jer se nije našlo za potrebno da

2 Naslov je parafraza poznate knjige Džona T. Lorensa (John T. Lawrence) *Perfect Ashlar and Other Masonic Symbols*.

se izvrši sprovedba faktičnog stanja, pa tako još uvek živi stara varoška kuća sa svim onim kućercima koji su prilikom zidanja nove gradske kuće bili porušeni” (Petrović 1928: X). Navedeni citat nalazi se u predgovoru, za grad Suboticu možda najvažnijem Petrovićevom izdavačkom poduhvatu – priručniku koji je Kosta Petrović objavio 1928. godine pod naslovom *Subotica i kupalište Palić*. Već u samom predgovoru Petrović postavlja osnove svog programa rada kada piše da „osnovu savremene uprave gradova čini sređenost temeljnih tehničkih podataka i statistika, na kojima se baziraju komunalni programi, koji se godinama i decenijama sprovode u život” (ibid: IX.).

U toj nevelikoj knjižici Petrović je kroz 21. poglavlje inženjerski precizno naveo i opisao sve karakteristike grada, njegova državna nadležstva, prosvetne, zdravstvene, socijalne i verske institucije, sportska, dobrotvorna i nacionalna udruženja, ali i celokupnu industriju, trgovine i zanate, da bi na kraju dodao i spisak ulica i telefonskih pretplatnika. Poslednje poglavlje posvećeno je kupalištu Palić u vezi kojeg piše: „Kupalište Palić leži na obali istoimenog jezera Palić, kojeg je lekovitost vode i blata već koncem 17. veka bila poznata i priznata. Položaj je Palića divna igra prirode u blagoslovenoj i bogatoj ravnici Bačke, žitnice Jugoslavije. Za Palić se može mirno reći da je prekrasna bašta, zasađena vinogradima i voćnjacima, koja završava sa juga na velikom jezeru, a sa severa zaštićena hiljadama jutara veličanstvene bagremove i hrastove šume” (ibid. 23).

S obzirom na ispoljene lične sposobnosti nije iznenađujuće da je Kostu Petrovića 1921. godine tadašnji gradonačelnik grada Subotice, dr Vranje Sudarević (Subotica, 1868 – Subotica, 1924) imenovao i za inženjera gradskog kupališta Palić. Za ovu funkciju nije dobijao platu već dnevnice u iznosu 30 kruna dnevno (Segedinčev 2007: 31). Kako će se nekoliko godina kasnije pokazati, Palić je za Kostu Petrovića, osim kao turističko mesto i banjsko kupalište, postalo značajno i zbog rada u Sokolskom društvu. Petrović je naime još 1926. godine kao starešina društva uspeo da od grada dobije dozvolu da se na neuređenoj obali jezera izgradi vežbalište sa pomoćnim objektima nazvan Sokolovac. Taj jedinstveni sportski centar izgrađen dobrovoljnim radom bio je korak ka proširenju sportskih aktivnosti, kojih je na Paliću istina već dugo bilo, ali rezervisano za društvenu elitu. Sokolovac je predstavljao nešto novo, očigledno neophodno tadašnjoj omladini. O samoj atmosferi pionirskog poduhvata u demokratizaciji i popularizaciji sporta piše i priručnik objavljen 1936. godine: „Pored toga što Sokolovac u prvom redu služi za letnje vežbalište, pruža i razonode: igranke, pesme, svirke, bratske večeri, tako da ubrzo postaje najlepše i najprijatnije mesto za svu braću i sestre, koji ovamo dolaze u sve većem broju” (Sokolovac 1936: 4) (Slika 9).

Osim navedenih aktivnosti mladog i ambicioznog inženjera, stvarni značaj i obim rada Koste Petrovića najbolje je prikazan u sveobuhvatnom delu *Razvoj urbanizma i arhitekture u periodu od 1918. do 1941. godine u Temišvaru, Segedinu i Subotici – Regionalni identitet pod uticajem moderne* jedne od autora, arhitekta mr Gordane Prčić Vujnović. Navodeći nove tendencije u arhitekturi koje karakterišu međuratni period, Prčić Vujnović naglašava da se radilo o novom i jedinstvenom planskom pristupu u rekonstrukciji gradskog tkiva. Taj novi pristup je podrazumevao da načelo urbanizma postane formiranje mreže gradskog zelenila u cilju humanizacije gradskog

prostora i života. Plan koji je izrađen 1934. godine predvideo je da se na više mesta u gradu izgrade do tada nepostojeća dečija igrališta, narodni parkovi, šetališta sa ukrasnim biljem i sportska vežbališta (Slika 10). „Nosilac ovog kompleksnog projekta bio je šef Tehničkog odeljenja, inženjer Kosta Petrović sa saradnicima, inženjerima Franjom de Negrijem i Otonom Tomandlom [...] Veliki teoretski rad Koste Petrovića, izuzetne ličnosti, čiji je doprinos razvoju grada ogroman, prethodio je ovom projektu” (Prčić Vujnović 2008: 284). Prčić Vujnović pod teoretskim radom misli na jednu od stručnih knjiga Koste Petrovića štampane 1938. godine u izdanju Saveza Sokola Kraljevine Jugoslavije pod naslovom *Uređenje gradova* u kojem Petrović, kao uostalom u svim svojim radovima, prvo daje kulturno-istorijski uvid u razvitak gradova, klasnu uslovljenost arhitekture i greške koje su se tokom vekova nagomilale u urbanizmu, da bi nakon toga u jednoj rečenici izneo svoj ključni stav da „savremeni grad mora svakom stanovniku pružati podjednaku mogućnost za život dostojan čoveka” (Petrović 1938b: 10).

Tatjana Segedinčev navodeći isti izvor zaključuje da je „akcenat njegovog [Petrovićevog, prim. aut.] građevinskog pravca dat na pružanju mogućnosti za udoban i zdrav život stanovnika unutar grada. Po njegovom mišljenju, cilj urbanističkog planiranja i arhitektonskog talenta je pružiti čoveku mogućnost za odmor i rekreaciju putem uređenih zelenih površina, parkova, odmorišta i sportskih stadiona. Poseban akcenat u svojim napisanim delima, kao i u ovoj knjizi, a takođe i u svojim projektima, posvećuje telesnom vežbanju i vaspitanju kao preduslovu za sreću i zdrav život. Graditelji gradova moraju da poznaju ove komponente života, kao i da budu upoznati sa uzrocima i posledicama pogrešno planirane gradnje, kao i da dobro budu upoznati sa prošlosti grada i sa međusobnom povezanošću” (Segedinčev 2007: 31).

Važno je još jednom da se naglasi da Kosta Petrović stiže u Suboticu nakon završetka Prvog svetskog rata, u vreme kada su već završena sva reprezentativna subotička zdanja građena u stilu historicizma i mađarske secesije, te je po inerciji još izvesno vreme u arhitekturi nastavljeno da se projektuje i gradi u prethodnim stilskim pravcima eklektike i geometrijske secesije, dok je preovlađujući srpsko-vizantijski stil koji je karakterisao arhitekturu Srbije tog doba ostao nepoznat i nepriznat, te je danas primetan tek na nekoliko zgrada u Subotici. Stagnacija u graditeljstvu, ekonomska kriza i nedostatak novih kadrova doveli su do toga da se izgradnja u prvim poratnim godinama svodila na dogradnje i adaptacije postojećih objekata. I tada je „na čelo Gradskog tehničkog odeljenja 1920. godine stupio inženjer Kosta Petrović, izuzetna ličnost, čiji će rad obeležiti čitav međuratni period. Od velikih zamisli o uređenju zelenih površina se nažalost malo toga ostvarilo, ali je tokom 1932. godine uređen novi park na Trgu slobode ispred Gradske kuće, a formiran je i mali park pred trgovačkom akademijom na Zrinjskom trgu” (Prčić Vujnović 2008: 286). Radovi na urbanizaciji su nastavljani 1933. godine, te je uz železničku stanicu uređen Park kralja Petra, kao i sokolsko vežbalište sa savremenim propisima za laku gimnastiku i atletiku, a podignuta su i tri igrališta sa tribinama za sportske klubove.

Iako se u radu o razvoju urbanizma u Subotici ističe da su druga polovina 19. veka i godine do Prvog svetskog rata bile doba prosperiteta grada, a da „se period između dva rata može okarakterisati kao stagnacija” (ibid. 266). Prčić Vujnović istovremeno

navodi da su se najveće promene dešavale na prilično zaostaloj periferiji grada, te je Geodetski odsek gradskog inženjerskog odeljenja, osnovanog 1922. godine, na čijem je čelu bio Kosta Petrović, pristupio izradi regulacionih planova i planske dokumentacije za stambena naselja na obodima grada. Osim regulacionih planova neuređenih delova grada, novina koju donosi međuratni period odnosila se na jedinstveni planski pristup rekonstrukciji gradskog tkiva koji nije raspolagao sa dovoljno zelenih površina, kao ni sa prostorima za odmor i rekreaciju, te se „radi humanizacije gradskog prostora i života sa obiljem sunca i vazduha kao osnovno načelo urbanizma ističe formiranje gradskog zelenila” (ibid. 284). Petrovićeva žarka želja da Subotica dobije što više parkova razumljiva je ako se osvrnemo na njegov studentski život i dugogodišnji boravak u austrijskom gradu Gracu koji je verovatno i tada, kao uostalom i danas, bio sav u parkovima sa šetalištima, dečjim igralištima i sportskim terenima, a Gradski park je 2002. godine stavljen na listu Uneskove svetske baštine (Wagner 2021). Sa istim ciljem ozelenjavanja grada je na inicijativu Koste Petrovića u detalje izrađen plan za otvaranje Radijalnog puta, koji je trebalo da poveže centar grada sa njegovim „plućima”, Dudovom šumom. Taj projekat je međutim ostvaren tek šezdesetih godina prošlog veka, ali uz postepeno proređivanje same Dudove šume koja danas predstavlja jedan omanji park.

Međutim, i pored svih navedenih poslovnih uspeha inženjera Koste Petrovića, činjenica je da je subotičkoj javnosti njegovo ime poznato jedino po projektu izgradnje „Jugoslovenskog narodnog doma viteškog kralja Aleksandra” koji je nakon Drugog svetskog rata preimenovan u bioskop Jadran. Inicijativa za izgradnju Jugoslovenskog narodnog ili Sokolskog doma pokrenuta je 1920. godine, ali zbog ekonomske krize sve do deset godina kasnije nije došlo do bitnijeg pomaka. Objekat Jugoslovenskog narodnog doma bio je specifičan i nov po programu, funkciji i arhitekturi. „Sokolski dom je oslikavao društveno političke orijentacije novoformirane Kraljevine SHS, usmerene ka jačanju jugoslovenstva. Višenamenski objekat je izgrađen sa ciljem da vaspitava omladinu kroz sport i kulturno-prosvetne aktivnosti. U okviru objekta su se nalazili: Sokolski dom, Centralna osnovna škola i kulturno nacionalne institucije. Arhitektonski koncepti oblikovanja objekta svedenih ravnih linija sa upotrebom crvene fasadne opeke predstavlja odraz zapadnoevropskih modernističkih uticaja” (ibid. 286).

Idejna skica Sokolskog doma prvi put je predstavljena u javnosti u knjizi Koste Petrovića *Spomenik u Subotici njeg. veličanstvu Aleksandru I kralju Jugoslavije* (Petrović 1932b) (Slika 11). U opisu narodnog doma posvećenog „čistom jugoslovenskom nacionalnom duhu” koji je trebalo da se neguje putem Sokolstva opisane su sve buduće prostorije u zgradi, a takođe je navedeno da se ispred pročelja planira bista kralja Aleksandra u natprirodnoj veličini (Njagul 2011c: 86). Iako se ceo projekat i dan danas vezuje za ime Koste Petrovića, činjenica je da je projektant ovog zdanja bio arhitekta Franjo De Negri, dok je Petrović kao pretpostavljeni nadzirao njegov rad i davao sugestije (Njagul 2011b: 91). Nema sumnje da je Kosta Petrović novom, velelepnom zgradom u Subotici pokušao da ovekoveči sintezu vizantijskog stila i modernizma kojem je težio. Za razliku od moderniste Dragiše Brašovana koji je Sokolski dom u Zrenjaninu projektovao u stilu akademizma, subotičkim domom

dominiraju modernističke forme karakteristične za kraj dvadesetih i početak tridesetih godina prošlog veka. Tada dolazi i do promene načina na koji se grad percipira i to u oblastima koje su modernisti posebno cenili: u komunikaciji, higijeni stanovanja, obrazovanju i društvenoj infrastrukturi. Te savremene tendencije odvijale su se istovremeno u svim novim državama istočne i centralne Evrope, što se ponekad očituje i u sličnim arhitektonskim rešenjima, kao što je na primer projekat Tadeuša Teodorovič-Todorovskog (Tadeusz Teodorowicz-Todorowski) za zgradu u Lavovu u Ukrajini koja veoma podseća na subotički Sokolski dom (Slika 12). Fenomen ovog regionalnog modernizma može se opisati suprotstavljanjem mnogih istovremeno nastalih i međusobno uticajnih promena u političkom, društvenom i kulturnom životu, koje su trebalo da transformišu ovaj periferni evropski region da postane deo „centra” civilizacije. Međutim, reforme koje su nastale u kratkom međuratnom periodu očigledno su s jedne strane predstavljale antimodernizacijske i autoritarne tendencije, na šta ukazuju lojalnost kraljevini i kolektivizam Sokolstva, dok su sa druge strane očigledne bile emancipatorske težnje kao što je ravnopravnost žena, humano stanovanje radničke klase ili obrazovanje seoskog stanovništva.

O nesvakidašnjoj sposobnosti inženjera Koste Petrovića da takoreći bude sveprisutan u javnom životu Subotice svedoči i organizacija svečanosti koja mu je poverena povodom otkrivanja spomenika caru Jovanu Nenadu. „Na ovoj proslavi je bio prisutan Knez namesnik Pavle Karađorđević. Za ovaj rad Konstantin Petrović je odlikovan 18. oktobra 1928. godine ordenom Svetog Save IV stepena” (Segedinčev 2007: 34).

I na kraju da predstavimo inženjera Kostu Petrovića i kao nadređenog koji je radnom etikom, strogošću i principijelnošću bio uzor mnogim svojim zaposlenicima, iako po svemu sudeći nije bilo lako raditi uz njega. O tome svedoči pismeno naređenje koji je kao šef Inženjerskog ureda uputio svojim nameštenicima 21. septembra 1920. godine, a u kojem ukazuje na sve propuste svojih zaposlenih kao što su kašnjenje na posao, obavljanje privatnih poslova tokom radnog vremena, neljubazan odnos prema strankama i zapuštenost gradske imovine. Na kraju dopisa Kosta Petrović je sažeo svoj stav prema poslu rečima „Želim na svaki način razbistriti dosadašnje stanje, te stoga pozivam svu navedenu gospodu da ovo moje naređenje potpišu kao dokaz da se bez prigovorno pokoravaju tom naređenju. Moje je načelo: Tko nije sa mnom taj je protiv mene, a protiv mene je svaki ko je nesavestan” (Mačković n.d.c).

KO JE SOKO, TAJ JE JUGOSLOVEN – KOSTA PETROVIĆ KAO SOKOLSKI STAREŠINA

Ko su bili Sokoli?

Slovenski narodi su putem sokolskog pokreta doživeli nacionalnu renesansu, boreći se za očuvanje nacionalnog identiteta i protiv viševerkovne germanizacije. Propagirane su krilatice poput „Jednakost, harmonija, bratstvo” i „U zdravom telu zdrav duh”. Ideja češkog filozofa Miroslava Tírša bila je da moralni i telesni preporod naroda budu okosnica u vežbanju i nastupima Sokola. To je doprinelo izrazitom razvoju Sokolskog pokreta (od 1863.) i ogromnom interesovanju za ovu organizaciju i izvan Češke, Moravske i Slovačke, proširivši se među svim slovenskim narodima. Pokret je ujedno bio nacionalni pokret i sportska organizacija. Osim gimnastike negovale su se razne sportske discipline poput biciklizma, mačevanja, rvanja, konjičkog sporta ili fudbala. U okviru sokolskih organizacija delovali su i orkestri, horovi, pozorišne grupe. Prosvetni odsek organizovao je biblioteke, predavanja, filmske projekcije, pa čak i zabave i proslave.

Negujući liberalističku filozofiju, članovi Sokola su bili ljudi različitih veroispovesti, društvenog statusa, nacionalnosti ili pola. Sokoli su među prvim organizacijama koje su otvoreno podsticale jednakost žena i muškaraca, kao i versku toleranciju. Žene su smatrane ravnopravnim članovima, a Sokoli su se međusobno nazivali braćom i sestrama. Sokolstvo je prevashodno propagiralo amaterski sport, gde vrhunski rezultati nisu bili krajnji cilj. Rekrutovali su nove članove od školskog uzrasta, a njihovi članovi su mogli biti entuzijasti svih generacija. Zajedničko u radu svih sokolskih društava bilo je da su sokoli vaspitavani u duhu principa izvornog Sokolstva utemeljenih na ideologiji slovenstva, slobodarskim idejama i načelima građanskog društva koje je iznedrila francuska demokratska revolucija („Sloboda, jednakost, bratstvo”), kao i filozofiji starih Helena (idealima sklada telesnog i duhovnog razvoja čoveka). Prvo Sokolsko društvo u Srbiji osnovano je 1891. godine. Bliskost koju je Sokolski pokret gajio sa tekovinama francuske revolucije i postignutom modernizacijom društva, usvajajući istovremeno njen slogan „sloboda, jednakost, bratstvo” vidljivo je i na obavezanim muškim kapama na kojima je osim sokolskog pera našivena i trobojna kokarda (cockade of France) samo sa bojama poređanim kao na srpskoj zastavi – crveno, plavo, belo (Slika 13).

Centralna manifestacija Sokolstva bio je slet (Slika 14). Termin slet izabran je zato što je na slovenskim jezicima značio grupisanje ptica u letu. Slet je predstavljao vrstu političkog ceremonijala, smeštenom na sletištu, stadionu kvadratne osnove sa tribinama. Tom prilikom je u koreografisanim i sinhronizovanim vežbama učestvovalo na hiljade Sokola. Iako je tom prilikom individua svedena na deo mnogoljudnog mehanizma, cilj je bio da se pokaže brojnost i jedinstvo duha. Kult tela kroz sport i veza sa nacionalno-političkim pokretima nije se prvi put pojavila u okviru Sokolskog pokreta. Početkom 19. veka osnovano je nemačko udruženje „Turnera”, koje se baziralo na istom principu. U 19. veku sport je postao jedan od najznačajnijih i najmoćnijih društvenih običaja, pa samim tim i instrument političke borbe, dobivši svoj epilog u dvadestom veku kroz militarizaciju sportskih vežbi i zloupotrebi stadiona za potvrđivanje lojalnosti narodnim vođama (Соко Краљевине Југославије 2023).

Sokolstvo u Subotici

Po ugledu na češke Sokole, sokolski pokreti su se na tlu nekadašnje Jugoslavije osnivali redom – prvo 1863. godine u Ljubljani gde je formiran Južni sokol, a zatim je 1874. godine nastao i Hrvatski sokol. Po ugledu na susede, u Srbiji je 1881. godine osnovano Prvo beogradsko društvo za gimnastiku i borenje, koje je nakon deset godina promenilo ime u Beogradsko gimnastičko društvo Soko. Budući da su tokom Prvog svetskog rata sokolska udruženja bila zabranjena na prostorima Austro-ugarske, tek je nakon formiranja nove države obnovljen rad Sokola, a jedinstvo se pokazalo kada su na Vidovdan 28. juna 1919. u Novom Sadu ujedinjena sva sokolska društva i osnovan je Sokolski savez Srba, Hrvata i Slovenaca. Sledeće godine u Mariбору, u Sloveniji, savez je promenio naziv u Jugoslovenski sokolski savez. Međutim, osnivanjem Jugoslovenskog sokolskog saveza pokazala su se sva nacionalna i ideološka razmimoilaženja u okviru zajedničke države. Budući da je Šestojanuarskom diktaturom (1929–1931) kralj Aleksandar Karađorđević inicirao stvaranje „integralnog jugoslovenstva”, a shodno tome je 5. decembra 1929. godine doneo i Zakon o osnivanju Saveza Sokola Kraljevine Jugoslavije kojim su zabranjena udruženja sa nacionalnim predznakom, došlo je do otcepljenja hrvatskih sokola (Соко Краљевине Југославије 2023). „Hrvatski je Sokolski savez djelovao do uvođenja Šestosiječanjske diktature i zabrane nacionalnih imena 1929. nakon čega je Hrvatski sokolski savez na izvanrednoj skupštini sam raspustio sva svoja društva ne želeći postati dio novoosnovanog Jugoslavenskog sokola. Posljednji put sokolaši su svoju uniformu obukli na pogrebu Stjepana Radića na kojem se okupilo preko 200.000 ljudi gdje su sudjelovali u službenoj povorci (Hrvatski sokol 2022).

Navedeni zakonski akt je imao za cilj da stavi sve sokolske snage u zemlji u jednu organizaciju, što se odnosilo i na Suboticu gde su pre osnivanja jedinstvenog društva, postojala tri sokolska društva: Jugoslovensko sokolsko društvo, Hrvatski katolički orao i Hrvatski sokol, sve dok u februaru 1930. godine nije održana osnivačka skupština Uprave mesnog Sokola Kraljevine Jugoslavije za Suboticu. Za starešinu je ponovo izabran Kosta Petrović (Samardžić & Kravljača 2012: 442) (Slika 15).

U radu *Politika i sport: IV pokrajinski sokolski slet Saveza sokola Kraljevine Jugoslavije u Subotici 1936. godine* autori Samardžić i Kravljača (2012) naglašavaju koliko je politika imala jak upliv na sokolska udruženja u Subotici koja je zbog svog etničkog sastava predstavljala slabu kariku u nacionalnom jedinstvu (Slika 16). Upravo zbog političkog raskola među Srbima, Hrvatima i Bunjevcima koji je bio sve vidljiviji doneta je odluka da se četvrti pokrajinski slet Jugoslovenskog sokolskog saveza održi u gradu koji je po rečima Nenada Rajića, starešine subotičkog Sokolskog društva, izabran „pre svega zbog namere da se Mađarskoj, koja je težila reviziji granica i pripajanju Subotice, uputi jasan znak da je Subotica jugoslovenska i da je njen napredak u Jugoslaviji znatan, kao i jedinstvo subotičkog građanstva u jugoslovenskoj ideji” (Samardžić & Kravljača 2012: 444). „Shodno tome u Subotici je organizovana najveća sportska, muzička i nacionalna manifestacija u Kraljevini Jugoslaviji 1936. godine. Jugoslovenska vlada je iskoristila slet kao priliku da pošalje političku poruku da Subotica za Jugoslaviju stoji kao severna straža moćne Jugoslovenske države, takođe je

poslata politička poruka samim građanima Subotice, da vlada ne podržava razdore lokalnih političara i da je Subotica značajno sedište u državi. Ovo je potvrđeno i velikim građevinskim poduhvatima na izgradnji sportskih objekata za slet. Ovi objekti su danas najmonumentalnije subotičke građevine nastale tokom međuratnog perioda. Iako u osnovi sportska manifestacija, slet je iskorišćen u političke svrhe jugoslovenske vlade na lokalnom i međudržavnom planu” (ibid. 447).

Međuratno vreme po mnogo čemu nije pogodovalo mirnom suživotu u Subotici i kao što je već pomenuto, novonastale manjine nisu imala sva zakonom zagarantovana prava. Naseljavanje stanovništva iz pretežno pasivnih krajeva izazivalo je animozitet starosjedelaca i nastali su za njih posprdni nazivi kao što je „kuferaš” ili „dodoš”. Atmosferu koja je vladala u gradu osam godina nakon stvaranja Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca istoričar Stevan Mačković je na osnovu arhivske građe prvog reda sažeo jednim presekom zbivanja tokom 1925. godine:

„A vladala je čudna mješavina zatečenih mađarskih i novih zakona. To često, ne samo na razini prava, stvara komplicirane i zamršene situacije. Politički život i njegov utjecaj je je bio izuzetno značajan. No, samo je manji dio subotičke populacije uživao pun građanski kapacitet i imao sva građanska prava. Neslavenskim manjinama, Mađarima i Nijemcima, činjene su poteškoće i bivale su do 1923. onemogućivane da glasaju. One su u praksi bile i isključene iz mogućnosti dobivanja zemlje oduzete agrarnom reformom. Gradski i državni službenici morali su da polažu zakletvu Kralju da bi ostali na poslu te da ispunjavaju kriterije vladanja državnim jezikom. I nakon Trianona, provejavela je manje ili više, atmosfera nesigurnosti i nepostojanosti granica, koja je grijala iredentizam i revanšizam s mađarske a žestoke reakcije na njega, sa ove strane. Subotički mađarski listovi *Hírlap* i *Bácsmegyei Napló* prenosili su u 1925. vijesti da Mala Antanta radi na reviziji granica sa Mađarskom i Rumunijom, što je nailazilo na oštre osude iz krila nacionalnog bloka.

U čitavoj državi nije bilo drugoga grada gdje bi bilo više Mađara ali i Bunjevaca. Koncentracija ta dva elementa je usmjeravala i određivala čitav niz dubljih i dužih historijskih procesa koji su bili potaknuti upravo tim stanjem. Bunjevci bili vrlo dragocjen, čak presudan tas na vagi, kada je trebalo potvrditi *slavensku* dominaciju na ovom prostoru, i zbog toga su kao takvi uživali poseban status od strane Beograda, pod uvjetom da pokorno ostaju vjerni samo svom tradicijskom etničkom imenu i onome što se od njih iz krugova vlasti očekivalo, a nehoteći manifestirati i u praksi praktizirati svoje hrvatstvo. Mađarima kao kolektivitetu, premda zaštićenom međunarodnim ugovorima, ni u kakvim kombinacijama nisu cvjetale ruže. Po pravilu su smatrani građanima drugoga reda, nelojalnima državi. Očekivanja režima su bila jasna, od manjinaca, pa dapače i od Bunjevaca, očekivalo se prihvatanje a u najmanju ruku prilagođavanje, državotvornoj politici koju su prema tom pitanju s podjednakim koordinatama vodili radikali i demokrati kao dva najutjecajnija faktora.

I pored toga, u Subotici se činilo da nacionalne skupine Mađara, Bunjevca Hrvata, Srba, Nijemca, Židova žive više jedni pored drugih, manje ili više zatvoreni u svoje uže zajednice. U svakodnevnom, običnom životu, one su izvan onih površinskih, imale vrlo malo neposrednih suštinskih dodira. Na planu javnog, kulturnog života, bili su gotovo u potpunosti odvojeni. To i nije bilo čudno, s obzirom da

dominantna državna ideologija toga doba, nastupajući u pobjedničkom naletu, u prvom redu teži da *nacionalizira*, slavizira, u konačnici – posrbi čitav društveni život na ovim prostorima. Pored često prenatrpanih vanjskih manifestacija takvih stremljenja, ta praksa u realnosti nije mogla biti dovoljno čvrsto vezivno tkivo, koje bi nesrbi svojevolumino i rado prihvatili, amalgam koji bi ih sa njima spajao i ujedinjavao. Kao da je uvijek ostajao preveliki jaz između onih koji su se smatrali gospodarima prema onima koje su tretirali kao podređene, manje vrijedne. Takva politika najočitija je bila u praksi, a izvirala je iz djelovanja državnih tijela, ali u i školskom sistemu, kulturi pa i u gospodarstvu.

Po radnjama i ustanovama, pored slika Kralja Aleksandra I visili su natpisi *Govori državnim jezikom, Ko ne govori državnim jezikom, taj je neprijatelj države!*

Točan broj doseljenika teško je utvrditi, ali u nacionalnom tisku nalazimo da se u Subotici nalazi *oko 10 000 t.z. kuferaša, kako ovde zovu državne činovnike i druga lica, koja iz drugih krajeva naše zemlje...*

Ta kombinacija državne politike uz pretjerani nacionalni ponos, koji je pokadkada prerastao u patos, a kojim je zračio *osloboditeljski* srpski nacionalni korpus i u Subotici, dovodila je i izazivala valove psihoza, nesigurnosti, pa i netrpeljivosti u prvom redu kod Mađara kao nekada vladajućeg naroda. Isto tako, manjinci su bili izloženi permanentnom pritisku koje je prerastalo i u nasilje, nacionalističkih organizacija kao što su bile *Organizacija jugoslovenskih nacionalista* (ORJUNA) koje je predstavljala najznačajniju organizaciju za nasilno suzbijanje protivnika jugoslavenskoga unitarizma, nacionalnih manjina te nacionalnih stranaka, *Srpske nacionalističke omladine* (SRNAO) ili četničke organizacije, koje nisu prezale ni od terorističkih napada na predstavnike manjina i njihove ustanove ili skupove. Tako je na pr. u listopadu akcijom SRNAO sprečeno održavanje redovite skupštine Mađarske stranke u prostoru kina Lifka” (Mačković n.d.e).

Protivječnosti koje su vladale u Subotici dokazuju i dokumenti iz međuratnog perioda na osnovu kojih je teško proceniti koliko je Sokolski pokret imao stvarnu podršku u gradu. Na osnovu spiska sokolskih dužnosnika u knjizi Jose Šokčića³ „Subotica pre i posle oslobođenja” evidentno je da je od formiranja subotičkog ogranka Sokola u Pučkoj kasini oktobra 1919. pa sve do njihovog zabranjivanja 1941. godine Sokolski pokret sticao sve više pristalica. U poglavlju knjige posvećene Sokolstvu Šokčić navodi da je 1921. godine „stupio na čelo društva zamenik starešine inž. Kosta Petrović, koji je pokazao vanrednu organizatorsku sposobnost i udario je čvrste temelje Sokolskom društvu” (Šokčić 1934: 407). Nabrajajući sve istaknute članove Sokolskog društva, Šokčić ističe da je društvo u početku imalo samo stotinu članova, a da je početkom 1934. godine imalo 2164 pripadnika i to: 703 članova i članica, 146 naraštajaca, 1173 dece i 142 člana u sokolskim četama.

Da su zalaganje i pomenute organizatorske sposobnosti Koste Petrovića dale rezultat dokazuje i podatak iz njegovog priručnika *Subotica i kupalište Palić*, gde u poglavlju Nacionalna udruženja navodi samo 700 pripadnika Sokolskog društva (Petrović 1928: 81). Koliko je za Petrovića Sokolsko društvo imalo veliki značaj i do koje mere

3 Joso Šokčić (Subotica, 1902 – Subotica, 1968) bunjevački novinar, pisac i istoričar.

se pored svojih dužnosti kao glavnog inženjera grada angažovao i oko omasovljavanja Sokolstva govori podatak iz Šokčičeve knjige kada piše da je „Kosta Petrović od 1921. do 1934. godine bio starešina Sokolskog društva u Subotici, ali je istovremeno bio i zamenik starešine župe (1922–1924 i 1928), kao i član starešinstva u Jugoslovenskom sokolskom savezu” (Šokčić 1934: 407).

Iako ne postoje podaci o etničkom sastavu Sokolskog društva u Subotici, nema sumnje da je osnovna ideja Sokolstva bila da omladinu vaspitaju u duhu principa izvornog Sokolstva utemeljenih na ideologiji slovenstva, slobodarskim idejama i načelima građanskog društva i slogana „Sloboda, jednakost, bratstvo” a da je u skladu sa tim načelima svaki građanin mogao da postane član udruženja. Štaviše, u tekstu *Sokolsko društvo u Subotici* Saša Nedeljković piše da je „Posle Ujedinjenja 1918. Bunjevci su najviše doprineli usponu sokolskog pokreta u Subotici. Dr. Babijan Malagurski, jedan od pokretača Sokolstva u Subotici, kupio je o svom trošku sve potrebne gimnastičke sprave za vežbače. Prvi starešina sokolskog društva Subotica bio je dr. Frano Skenderović, a podstarešina Antun Bešlić. U redovima sokola u Subotici bilo je Bunjevaca, Srba, Madžara, Nemaca i Slovaka” (Nedeljković 2015). Na osnovu ovog vrlo detaljno napisanog članka stiče se utisak da je stanovništvo Subotice zdušno prihvatilo krilaticu „Ko je soko taj je Jugosloven”.

Sudeći po svedočanstvima o subotičkom Sokolskom pokretu, u gradu su u nekoliko navrata, počevši od 1919. godine organizovani masovni susreti Sokola sa gostovanjima učesnika iz svih krajeva države, kao i iz inostranstva (Slika 17). Saša Nedeljković u svom članku (2015) susrete i sletove koji su tom prilikom organizovani opisuje sa velikim patosom kao sveopšta narodna slavlja i povorke u kojima učestvuju gimnastičari, konjica, građani u narodnim nošnjama, vojna muzika, izvode se skečevi i baletske predstave, sade se lipe i organizuju akademije i svečanosti na Paliću. Međutim, pominje i jednu novost za to vreme, a to je da je „na inicijativu beogradske radio stanice i zauzimanjem starešine Sokolskog društva Subotica Koste Petrovića, Sokoli u Subotici priredili su prvo radio-veče u Jugoslaviji 1930, koje je prenošeno preko radio stanica u Beogradu, Zagrebu i Ljubljani” (ibid.).

Osim radio emisija Sokolska društva su već nakon Prvog svetskog rata uz predavanja prikazivala i filmove, trudeći se da sa edukativnim dokumentarcima stignu i do najmanje sokolske župe. „Značaj filma kao prosvetnog sredstva u savezu Sokola uočen je 1931. godine. Tada je počeo rad na stvaranju zbirki filmova i dijapozitiva, snimanju prvih filmova (Letovanje sokolskog naraštaja na Paliću, Jedan dan života sokola naraštajca) i filmskih žurnala (O Novom Sadu, Sport na Fruškoj gori). Rad filmske sekcije delio se u nekoliko pravaca: snimanje filmova sa sokolskom sadržinom, stvaranje sokolske filmske arhive, organizovanje prosvetne propagande putem filma. Sokolski prosvetni odbor kupovao je projekcione aparate za 16mm film i delio ih župama” (Nedeljković 2020). Sa filmovima iz slovenskih zemalja Sokoli su pokušavali da se suprotstave prevlasti stranih filmova u Jugoslaviji smatrajući ih razornim po vaspitanje omladine i štetnim za jugoslovenske nacionalne interese.

Čitati zamisli Koste Petrovića izloženih u trotomnom delu *Gradevine za telesno vežbanje* (Petrović 1934), zanimljivo je iz današnje perspective, kada je sport postao prvenstveno unosan biznis, jer on osim klasičnim vežbalištima veliki značaj pridaje i

bibliotekama, gradnji pozornica za koncerte i predstave, filmskim projekcijama, ali i lutkarskom pozorištu čije formiranje u drugoj knjizi *Narodni domovi i školska vežba-lišta* (Petrović 1940b) detaljno razrađuje, opisujući vrste lutaka, kao i razna rešenja za pozornice i gledališta. Ta posebna posvećenost lutkarskom pozorištu razumljiva je ako se zna da je u vreme gradnje Sokolskog ili Narodnog doma u Subotici Kosta Petrović imao dve male ćerke, a da je za osmišljavanje i realizaciju dečijeg pozorišta, koje se i dan danas nalazi na istom mestu, zadužio svog bliskog prijatelja i kolegu Otona Tomanića.

Na sajtu Dečijeg pozorišta u kratkom istorijatu ustanove prenet je odlomak iz članka u *Jugoslovenskom dnevniku* objavljenog 6. decembra 1934. godine u kojem se navodi da je „Nastojanjem uprave Sokolskog društva u Subotici otvoreno lutkar-sko pozorište kojim rukuje g. Oton Tomandl (Oton Tomanić), inženjer koji je svršio naročit lutkarski tečaj u Ljubljani. Pozorište je smešteno u suterenu nezavršenog Narodnog doma. Još prošle godine uprava je nastojala da ostvari ovu lepu kulturnu tekovinu, ali usled pomanjkanja materijalnih sredstava, to je bilo nemoguće, iako se za to prilično novaca žrtvovalo” (Put dug osam decenija n.d.).

U vezi Koste Petrovića je više puta pomenut čudan zaborav javnosti na vreme između dva svetska rata i pojedince čija su kreativnost i profesionalna zalaganja doprineli „povarošenju” Subotice. Tako je zaboravljeno da se „inženjer Oton Tomanić, začetnik lutkarske delatnosti kao pozorišne forme u Subotici, ujedno potpisivao i kao autor mnogobrojnih predstava koje su činile tadašnji repertoar. Entuzijazam koji ga je pokretao se pretočio u vrlo svestrane forme od pisanja, režiranja, kreiranja lutaka, scenografije [...] i već nakon samo nekoliko meseci je to lutkarsko pozorište postalo toliko popularno među subotičkim mališanima, da je sala postala pretesna za sve one koji su želeli da prisustvuju lutkarskom događaju” (ibid.). Kao svedočanstvo vremena u porodičnoj arhivi porodice Pavković sačuvana je fotografija Kostinih ćerki, Ivanke i Dušice, sa Tomanićevim lutkama (Slika 18). Značaj koji su, osim organizovanja sportskih aktivnosti, razvoja hortikulture ili osmišljavanja parkova pridavani obrazovanju i umetnosti potvrđuje mural Save Rajkova⁴ za koga Dejan Mrkić piše da je autor triptiha koji se nalazio u holu Sokolskog doma koji je kasnije prekrečen i koji se verovatno još uvek nalazi ispod „farbe” (Lansky 2010).

Uprkos velikom trudu koje je Sokolsko društvo uložilo da bi učvrstilo državno i lokalno jedinstvo, protivrečnosti i raskoli u Subotici postaju vidljivi već od prvih godina nastanka nove države. U pomenutom poglavlju Petrovićevog priručnika (Petrović, 1928) o nacionalnim udruženjima nije navedeno ni jedno mađarsko ili nemačko udruženje (kojih je inače bilo, ali su verovatno smatrane petokolonašima), dok su prikazani podaci za društva kao što su Udruženje rezervnih oficira i ratnika Kraljevine SHS, Narodna odbrana, Dobrovoljačko udruženje, Udruženje srpskih četnika, Jadranska straža i Hrvatski sokol. Zanimljivo je da Petrović nigde ne spominje udru-

4 Sava Rajkov (Požarevac, 1903 – Beograd, 1977) srpski akademski slikar. Završio Umetničku školu u Beogradu. Scenograf i kostimograf u Srpskom narodnom pozorištu u Novom Sadu i Beogradu. Saradivao s pozorištima u Osijeku, Subotici i Banjaluci. Asistent za crtež u ateljeu čuvenog francuskog kubističkog slikara Andre Lhotea u Parizu 1931/32. Kao slikar u prvoj fazi radi figuralnu kompoziciju kao i akt, blisko ekspresionistima. Posle drugog svetskog rata opredeljuje se najpre za geometrijsku, a potom za lirsku apstrakciju. Poznate su njegove serije apstraktnih minijatura. Također se bavio izradom plakata, te opremanjem i ilustriranjem knjiga.

ženje Hrvatski katolički orao, iako je ono osnovano još 1921. godine. O antagonizmu koji je vladao između jugoslovenski orijentisanih Sokola i Hrvatskih katoličkih orlova najbolje svedoči izveštaj sekretara Orlovskog odseka na skupštini društva održanoj 17. decembra 1921. godine: „Braćo! Vi svi znadete, da je u cijeloj našoj državi rašireno jedno liberalno, bezbožno, moderno društvo, koje sa svojom organizacijom, hoće oslobođenje slavenskog naroda ispod tuđinskog gospodstva i oslobođenje slavenske duše od pape, od Rima, od katoličke crkve, a to je sokolsko društvo. Ovo liberalno društvo se raširilo i u Vojvodini, kao u jednom dijelu naše države, a tako i u našoj bijeloj Subotici, kao gradu Vojvodine. Subotička sokolska organizacija se urotila da nama kršćanima i katolicima strgne krst sa čela, da nam iščupa vjeru u Boga, a da nam u srce usade, vrtoglavo očajnu modernu misao, kojoj već nije potrebna religija, Bog i crkva, jer je to samo za neukog i glupog čovjeka. Napadali i terorizirali su nas pojedinca, tako da su nas nagnali i tim su postupkom dostigli to, da smo mi katolici uvideli iz opravdane samoodbrane potrebu osnutka jednog gimnastičkog društva, da možemo odoljeti tom našem zakletom neprijatelju, jer samo čvrsta organizacija u zajedničkoj borbi za uzvišenim ciljevima i samo jednodušna veza svijuh snaga može uspjeti. I mi se obratismo Orlovskoj ideji, koja se po kršćanskim načelima ravna, koja svoj prosvjetni rad temelji i dovodi u sklad sa kršćanstvom” (Mačković n.d.b).

Projugoslovensku, liberalnu orijentaciju Sokola potvrđivao je i način na koji su bili organizovani u okviru relativno samostalnih sokolskih župa. Članovi su bili podjeljeni po godištima i ravnopravni bez obzira na pol, zanimanje, versku i nacionalnu pripadnost, a političku orijentaciju nisu smeli da ispoljavaju u okviru društva koje je bilo nepolitično. Jedni drugima su se obraćali sa „brate” i „sestro”, i pozdravljali se sa „zdravo”. Muzika kojom su započinjala sva značajna dešavanja i koja se najčešće čula bila je sveslovenska himna „Hej Sloveni” (Ćirić 2023).

Upravo je ta dosledna privrženost integralnom jugoslovenstvu dovela u vreme nakon uvođenja šestojanuarske diktature 1929. do „podržavljenja” Sokola kada je 5. decembra iste godine donet Zakon o osnivanju Sokola Kraljevine Jugoslavije (SKJ). „Tako je SKJ određen za državnu organizaciju za fizičko vaspitanje naroda i dobija značajno mesto u državnoj politici. Na čelo Sokola simbolično je postavljen novi starešina, prestolonaslednik Petar II Karađorđević” (ibid.) (Slika 19).

I u Subotici je sledeće godine (1930) organizovana proslava postavljanja prestolonaslednika za starešinu Sokola praćena bakljadom i svečanom akademijom u Gradskom pozorištu. Govor je tom prilikom održao Kosta Petrović: „Današnji je dan od epohalnog značenja za ceo jugoslovenski narod; napose za nas Sokole ovaj je dan simbol pobeđe jugoslovenske misli [...] Posle oslobođenja i ujedinjenja, u beskrajnom oduševljenju bili su iskrene patriote ubeđeni da se ostvario san otaca naših. Ovo oduševljenje, na žalost, nije dugo trajalo. Usled nedovoljnog međusobnog poznavanja dolazilo je do manjih razmirica, koje su iskorišćavali mračnjaci i narodni zlotvori, sejući mržnju između rođene braće. A narodne vođe? Umesto da vode svoj narod sreći, često su trgovali i sa najsvetijim narodnim osećajima. Svakim danom mi smo se sve više udaljavali od jugoslovenskih ideala. Danas možemo sa ponosom konstatovati, da je u toj koljuži poroka ostala svetla i uzvišena samo jedna organizacija – a to je Sokolstvo. Izgledalo je da iz te bure i nevolje nema izlaza; izgledalo je da će pobediti

plemensko sitničarstvo, šovinizam i partikularizam [...] Da, recimo danas glasno i jasno da su Sokoli bili jedini koji su čvrsto i nepokolebivo verovali da jugoslovenska misao hoće i mora pobediti [...] Neobično sam srećan da vam baš na današnji dan mogu saopštiti premilostivu odluku Nj.V. Kralja Aleksandra I koja glasi: [...] Maršalatu dvora je čast izvestiti da je Njegovo Veličanstvo Kralj blagoizvoleo odobriti da Sokolski dom u Subotici može nositi naziv „Jugoslovenski narodni dom Kralja Aleksandra I” (Šokčić 1934: 348–349).

Epilog

Ako su atentat na Stjepana Radića i uvođenje kraljeve diktature označili početak najprosperitetnijeg razdoblja za sokolsku organizaciju, atentat na kralja Aleksandra 1934. godine pokazao se kao početak najtežeg razdoblja. Nove političke okolnosti, odustanje od koncepta integralnog jugoslovenstva, ponovno oživljavanje nacionalnih političkih stranaka i udruženja i sve jači uticaj verskih organizacija wwpolako i sistematično doprinosili su dezintegraciji zemlje. U takvoj atmosferi nove društveno-političke elite sokolsku organizaciju počeli su da doživljavaju ne samo kao anahronu, nego sve više i kao neprijateljsku. Približavanje Kraljevine Jugoslavije fašističkoj Italiji i nacističkoj Njemačkoj dovelo je do njihovog uticaja na političke prilike u zemlji i ispoljavalo se u različitim oblicima fašizacije društva. To je između ostalog podrazumevalo borbu protiv svih oblika građanskog liberalizma, i masona kao glavnih predstavnika liberalnih ideologija. U tom kontekstu se i sokolska organizacija počela označavati kao središte jugoslovenske masonerije.

„Promena na političkoj sceni Evrope, koja je usledila posle Drugog svetskog rata, prouzrokovala je ukidanje Sokola u Jugoslaviji, Poljskoj i Čehoslovačkoj. Sokoli su iz ugla komunista predstavljali opasnu organizaciju koja je bila verna prethodnom režimu. Međutim, iako su prestali da postoje kao udruženje, Sokoli u Jugoslaviji su nastavili da se aktivno bave sportom u okviru sportskog društva „Partizan” koje je formirano na nacionalizovanoj infrastrukturi Saveza Sokola Kraljevine Jugoslavije. Takođe je interesantno da su se određeni modeli sokolskog delovanja zadržali i u posleratnoj Jugoslaviji. Malo je poznato da su prve štafete izmislili Sokoli i darivali ih prestolonasledniku Petru II Karađorđeviću. Promenom režima, Sokoli su nastavili sa tradicijom darivanja štafete novom vladaru, Josipu Brozu Titu. Sokolski sletovi su takođe preuzeti kao model za proslavu Dana mladosti.

Sokolstvo je iza sebe ostavilo bogatu kulturnu baštinu, od pisanih radova na temu filozofije Sokolstva, ručno rađenih zastava sokolskih društava, dizajna uniformi, pa do koreografija za potrebe sletova. Osim što su doprineli očuvanju nacionalnog identiteta i razvoju modernog sporta, Sokoli su iza sebe ostavili veliki broj multifunkcionalnih i sportskih građevina, poput sokolskih domova i stadiona [...] Sokolski domovi tipološki pripadaju grupaciji multifunkcionalnih mesta okupljanja, koji su svoju ekspanziju doživeli upravo između dva svetska rata. Na teritoriji Kraljevine SHS/ Jugoslavije podignuto je oko dve stotine pedeset sokolskih domova i većina njih koja je do danas sačuvana i dalje služe kao sportski centri, bioskopi, pozorišta ili kulturni centri. Izgradnja sokolskog doma ticala se čitavog mesta ili kvarta. Građanstvo je

aktivno učestvovalo u realizaciji projekta putem donacija, organizovanjem događaja za prikupljanje novca ili pomaganjem pri građevinskim radovima. Sokolski domovi su u manjim mestima najčešće bili prvi i jedini centri koji su nudili kulturni sadržaj ili pak različite vidove edukacije. Većina sokolskih domova posedovala je biblioteku, a u nekima su bile smeštene ambulante ili narodna kupatila. Zabeleženo je da su sokolska društva po manjim mestima organizovala izgradnju česmi, mostova, kao i da su sadili voćnjake i parkove” (Putnik Prica 2018).

„KNJIGE, BRAĆO MOJA, KNJIGE, A NE ZVONA I PRAPORCE”⁵ – KOSTA PETROVIĆ KAO PROFESOR

Na osnovu autorskih izdanja Koste Petrovića stiče se utisak da je Petrović smatrao neophodnim da svoje životne aktivnosti obrazloži stavljanjem istih na papir. U skladu sa svojim principima Petrović je i za Sokolski pokret u Subotici napisao kratki priručnik pod naslovom *Idejni osnovi Sokolstva* izdat 1931. godine, a kao što je već pomenuto u vezi njegove knjige *Uređenje gradova* (Petrović 1938b) i u ovom velikom delu daje istorijski osvrt na tragičnu sudbinu Jana Husa, kao i na vekovnu borbu češkog naroda za osamostaljenje. U ovoj kratkoj istorijskoj čitanci detaljno je opisao biografiju Miroslava Tirša, tvorca Sokolskog pokreta, a takođe i idejne osnove Sokolstva, apostrofirajući na kraju misao „Mi ne smemo nikada zaboraviti da je Tiršovo Sokolstvo plod opšteg pokreta za humanost i toleranciju, jednakost, bratstvo i slobodu” (Petrović 1931: 8). Pregalaštvo Koste Petrovića potvrđuje i predgovor priručnika koje potpisuje Prosvetni odbor Sokolskog društva u Subotici koji počinje tekstem: „Sokoli! Dajemo vam evo, prvu našu knjigu, rad našeg brata Starešine, koji je zapažen, istaknut i stavljen u red najboljih” (ibid. 2). Nije stoga čudno da je svestrana angažovanost inženjera Koste Petrovića rezultirala prihvatanjem još jedne životne obaveze, profesure u višoj školi u Beogradu. O tome svedoči i pismo poslato iz Beograda 17. septembra 1938. godine sa zaglavljem „Savez Sokola Kraljevine Jugoslavije” u kojem mu načelnik saveza i univerzitetski profesor dr Alfred Pihler piše: „Dragi Kosta! Po bratu Ministru⁶ predviđen si za nastavnika u jednogodišnjem tečaju za telesno vaspitanje za predmet ‘Građevine za telesno vežbanje’, koji je predviđen sedmično sa jednim časom predavanja [...] Brat Ministar je sad otputovao za Split, a trebalo je da se o tome s tobom sporazume (Pichler 1938).”

Da je razvoj prosvetne institucije posvećene sportu u međuratnom periodu bio tek u začetku svedoči i dopis časopisu *Sokoli na Jadranu* Hrvoja Macanovića⁷, sportskog novinara i urednika novinarske službe „Sportskih saveza Kraljevine Jugoslavije”, pisan u Zagrebu 3. decembra 1938. godine, u kojem navodi da je uprkos energičnom nastojanju ministra dr Mirka Buića tek nakon četiri godine osnovana i otvorena Viša škola za nastavnike telesnog vežbanja. Iz dopisa se očituje da je za buduće nastavnike

5 Poznata izreka srpskog prosvetitelja Dositeja Obradovića (Čakovo, Rumunija, 1739 – Beograd, 1811).

6 Brat ministar je dr Mirko Buić (Split, 1894 – Split, 1967), advokat i nekadašnji gradonačelnik Splita. Bio je dugogodišnji čelnik splitskog Sokolskog društva. Nakon rekonstrukcije vlade Milana Stojadinovića Buić je 25. avgusta 1938. imenovan ministrom fizičkog vaspitanja.

7 Hrvoje Macanović (Arbanasi, 1904 – Mali Lošinj, 1980) hrvatski sportista, novinar i sportski delatnik.

fizičke kulture bio predviđen samo jednogodišnji tečaj koji ne može da osposobi kandidate, pretežno, regrutovane iz redova sokolskih naprednjaka, da odgovore na tako zahtevan zadatak. Macanović je, kao uostalom i Kosta Petrović, smatrao da bi jednogodišnji tečaj trebalo da preraste u višegodišnju Državnu gimnastičku akademiju sa „stručnim vođstvom i ispravnim higijenskim vežbalištima” (Macanović 1938). Na kraju dopisa Macanović navodi da se „jednogodišnji tečaj radi u krasnoj palači Sokolskog društva Beograd matica u Deligradskoj ulici” (ibid.) (za posleratne generacije poznata kao zgrada starog DIF-a) kao i poimenice sve nastavnike ovog tečaja, među kojima se nalazi i ime inženjera Koste Petrovića.

Teškoće koje su pratile osnivanje Visoke škole za nastavnike fizičke kulture dokazuje i činjenica da je Rektorat Škole za telesno vaspitanje Kraljevine Jugoslavije tek sledeće godine, 25. oktobra 1939. godine poslao dopis da je „rešenjem Gospodina Ministra fizičkog vaspitanja Kosta Petrović postavljen za nastavnika iz navedenog predmeta i da će na dužnost stupiti od 1. novembra 1939” (Knežević 1939).

Kao i svi ostali dokumenti koje je smatrao značajnim i zvanični papiri u vezi nastavičkog poziva pažljivo su bili poslagani, sve sa odlukom Gradskog poglavarstva Subotice izdatom 7. oktobra 1940. godine u kojoj se „odobrava dr ing. Petrović Kosti, gradskom savetniku, da može počev od 14. ovog meseca svakog ponedeljka otputovati u Beograd radi održavanja predavanja pri školi za telesno vaspitanje” (Lipozenčić 1940).

Iz dokumenata nije jasno zašto je dozvolu za odlazak dobio godinu dana kasnije, ali je činjenica da se i za poziv nastavnika temeljito pripremao, budući da se u desetak sačuvanih i sadržajno vrlo obimnih fascikli nalaze otkucana predavanja, čije detaljno razlaganje prevazilazi domete ovog rada.

U vezi Petrovićeve profesure vredi pomenuti dopis od 28. oktobra 1939. godine rektoratu u kojem kao obaveznu literaturu za predmet „Građevine za telesno vaspitanje” predlaže svoje dve knjige i to *Uređenje gradova* (Petrović 1938b) i *Građevine za telesno vežbanje* (Petrović 1934) koje bi studenti mogli da kupe o svom trošku, dok bi se „siromašniji mogli koristiti sa knjigama koje bi se nabavile za školsku knjižnicu” (Petrović 1939a). Predlaže takođe da škola otkupi po 20 njegovih knjiga čija je izdanja po svemu sudeći Petrović sam finansirao.

Sa kolikim entuzijazmom je Kosta Petrović do sitnih detalja razradio svoju profesorsku obavezu vidi se i u razrađenom troškovniku, gde je predvideo čak i nagradu poslužitelju koji će kopirati pomoćne table za studente na „ozalit papiru”. Takođe je napravio troškovnik i za ekskurziju koju predlaže, a koja je predviđena da traje tri dana tokom kojih bi se „razgledale građevine u Sremskim Karlovcima, Novom Sadu i Subotici i na jednoj dobrovoljačkoj koloniji” (Petrović 1941a). Među svim tim suvo-parnim dokumentima među kojima je i dopis koji je 20. januara 1941. godine uputio rektoratu nezadovoljan brojem časova predviđenih za predmet „Građevine za telesno vaspitanje” i detaljno obrazlažući svoje stavove u vezi istog (Petrović 1941a), nalazi se i jedno čitko, ćirilicom pisano, dirljivo pismo iz septembra 1940. godine u kojem Subotičanka Etelka Poljaković upućuje molbu rektoratu da joj omogući dalje školovanje, budući da je zbog ekonomske krize propao očev posao, a kuća otišla na doboš, dok je ona zbog studiranja u Beogradu napustila svoj posao honorarne nastavni-

ce gimnastike u subotičkoj ženskoj gimnaziji (Poljaković 1940). Sama činjenica da je Kosta Petrović sačuvao ovo pismo sugerise nam da se verovatno bio lično angažovao oko stipendije navedene studentkinje. Iako za takvu tvrdnju nemam nikavih dokaza, sačuvano pismo samo po sebi ukazuje na nešto što se tokom celog istraživanja biografije Koste Petrovića izmiče, a to je emotivna strana njegove ličnosti. Čak i u sačuvanoj ličnoj prepisci sa eminentnim članovima Sokolskih udruženja, osim srdačnih pozdrava i oslovljavanja sa „brate” nigde nema ni jedne lične opservacije, osim kada u maju 1938. godine dr Vladimiru Belajčiću⁸ piše iz Praga (Petrović 1938a), gde je učestvovao na X Svesokolskom sletu kao „glavni aranžer izložbe” da je za njegovog sina Duška nabavio tražene marke, koji mu se nakon toga u povratnom pismu zahvaljuje na velikoj ljubaznosti i pažnji.

Iako se u proleće i leto 1938. godine kada Kosta Petrović učestvuje na Sokolskom sletu u Pragu već uveliko oseća pripremanje Nemačke za okupaciju Sudeta, stiče se utisak da život u Jugoslaviji još teče „normalno”, nigde u Petrovićevim dokumentima nema natuknica o ratu koji je počeo napadom Trećeg Rajha na Poljsku još 1. septembra 1939. ulaskom Velike Britanije u rat iste godine i padom Francuske u maju 1940. sem što poslednji dokument među „aktima”, kako je zapisano na fascikli, predstavlja pismo upućeno rektoratu škole, u kojem Kosta Petrović 2. aprila 1941. godine piše: „Čast mi je izvestiti cenjeni naslov da sam današnjim danom stupio na svoju vojnu dužnost. Molim da se meni pripadajući honorar šalje mojoj supruzi na adresu Milana Petrović, Subotica, Pašićeva 1” (Petrović 1941b).

MENS SANA IN CORPORE SANO – KOSTA PETROVIĆ NA OLIMPIJSKIM IGRAMA 1936.

Iz Petrovićeve arhive nije moguće saznati šta mu se događalo u vremenu od 2. aprila 1941. do 1. januara 1942. godine kada je uhapšen u Subotici, sem da je bio u inženjerskom bataljonu formiranom u Slavonskom Brodu, kako piše u biografiji navedenoj na samom početku ovog rada. Uticaj „neutralne jugoslovenske politike” tog vremena, po svemu sudeći vladao je i u krugovima u kojima se Kosta Petrović kretao, te je njegov odnos prema Nemačkoj ostao nepromenjen, po svemu sudeći cenio je kvalitete i dostignuća nemačke kulture, što dokazuje i prepiska koju je između 19. decembra 1940. i 11. januara 1941. godine vodio sa dr Karlom Diemom⁹, tadašnjim direktorom Međunarodnog olimpijskog instituta. Karla Diema je Kosta Petrović, sudeći na osnovu pisma koje mu je uputio, upoznao u Berlinu 1934. godine, kada mu je poklonio svoju knjigu *Građevine za telesno vežbanje*. Važno je napomenuti na ovom mestu da jednu od takoreći nepoznatih činjenica u vezi Petrovićeve biografije predstavlja njegovo učestvovanje na Letnjim Olimpijskim igrama u Berlinu 1936. godine u okviru „Umetničkog takmičenja” koje se održavalo sve do 1952. go-

8 Dr Vladimir Belajčić (Osijek, 1887 – Štokholm, 1962) doktor prava, predsednik Okružnog suda u Novom Sadu i član Kasacionog suda u Beogradu. Član novosadske masonske lože „Mitropolit Stratimirović”.

Bio je aktivan na kulturnom polju i u Osijeku i u Novom Sadu. Sokolstvom se bavio još od školskih dana, a od 1930. bio je na čelu Prosvetnog odbora Sokolskog saveza Kraljevine Jugoslavije.

9 Dr Carl Diem (Virzburg, 1882 – Keln 1962) kontroverzni nemački sportski radnik, osnivač Nemačkog fakulteta za fizičko obrazovanje i generalni sekretar Organizacionog komiteta Olimpijskih igara 1936. godine.

dine i to u sledećim disciplinama: arhitektura (arhitektonski projekti, urbanistički planovi), književnost (dramska dela, epska dela, lirski dela), muzika (kompozicije za orkestar, kompozicije za solo pevanje ili hor, instrumentalnu i kamernu muziku), slikarstvo (primenjena umetnost, crteži, akvarel, grafika i slikarstvo) i skulptura (medalje i plakete, reljefi i statue) (Art Competitions 2006–2023). Kosta Petrović je na Olimpijskim igrama predstavio svoj projekat pod nazivom *Veliki Narodni Park dr. ing Koste Petrovića u Subotici (Festspielstatte der Stadt Subotica)* (Architecture, Further Entries 2006–2023) a njegova detaljna biografija se takođe nalazi na veb stranici Olimpijskih igara (Kosta Petrović 2006–2023). Činjenica je da je Kosta Petrović bio prvi Jugosloven koji se takmičio na polju arhitekture na Olimpijskim igrama. „Od četrnaest naroda koji su se takmičili u arhitekturi, šezdeset i sedam umetnika je izložilo radove na olimpijskoj izložbi. U službenom katalogu naznačena su sva dela koja su se takmičila. Od ukupno 97 dela posebno je opisano i prikazano samo sedam dela. Među njima je bio rad Koste Petrovića” (Segedinčev 2007: 38).

Štaviše, Kosta Petrović je zbog svog ugleda imao čast da dočeka i olimpijsku baklju u prolasku kroz grad, ili kako Saša Nedeljković piše povodom ovog događaja: „U Subotici je sav grad bio iskićen zastavama i u moru svetla. Samo ulica, kroz koju je prošla baklja bila je, da bi se bolje istakla svetlost baklje, u tami. U 2 i 25 ujutru 28. jula 1936. stigao je lučonoša u Suboticu. Predao je baklju inž. Petroviću, koji je pred Sokolskim domom zapalio vatru na žrtveniku. Posle sviranja državne himne održao je prigodan govor gradski načelnik inž. Ivandekić, a lučonoša je trčao prema granici. Mnoštvo građana bilo je na ulicama. Trkači su predali olimpijsku baklju mađarskim trkačima kod Horgoša 28. jula 1936. oko 6 sati ujutro. Baklju je predao Mađarima inž. Petrović uz prigodan govor o olimpijadama. Mađarski trkači su nastavili put prema austrijskoj granici” (Nedeljković 2019) (Slika 20).

Budući da je jezik prepiske sa Karlom Diemom nemački, zamolila sam dve profesorice nemačkog jezika da mi osim suvog prevoda predoče svoje viđenje čoveka koji se u jeku rata dopisuje sa nemačkim zvaničnicima. Da li je to kolaboracija? Da li svako „blizak” ozloglašenoj vlasti postaje moralno kompromitovan? Da li se tada, s obzirom na dostupnost informacija mogao sagledati užas koji se sprema? Šta dobri ljudi čine u zlim vremenima? Da li imaju istorijsku odgovornost oni koji su „samo radili svoj posao”?

Upravo su ovakve dileme iskrsnule na samom početku pisanja rada, kada sam postavila pitanje da li je moguće postići balansiranje između antropologije kao vežbe ljudske empatije i antropologije kao vežbe kulturne kritike?

Zbog pitanja koje su se nametnula u razgovoru sa prevoditeljicama i želje da izbegnem potpuno „romantizovanje biografije” odlučila sam da prenesem u fusnotama pisma Petrovića (1940)¹⁰

¹⁰ Subotica, 19.12.1940.

Gospodinu Dr Karlu Diemu,

direktoru Internacionalnog Olimpijskog Instituta, Berlin

Poštovani gospodine direktore!

Među mnogim preprekama planskom razvoju fizičke kulture u Jugoslaviji jedna od najvećih je nedovoljno razumevanje odlučujućih faktora za neophodna i odgovarajuća vežbalista. Ova činjenica, kao i ljubav prema sportu me je podstakla da kao jedan od mojih životnih zadataka bude kompletan rad „Narodni domovi i školska vežbališta”. U mojim dosadašnjim radovima, kao i u novijim „Građevine za telesno vežbanje” kao sastavni deo problema izgradnje

i Diema (1941)¹¹ i prepustim svakom čitaocu ponaosob da donese sud

vežbalista. Prvu knjigu ovog rukopisa „Elementi izgradnje vežbališta” imao sam čast da Vam lično predam u Berlinu 1934. godine. Uz razmatranje osobenih odnosa i u vezi sa planiranjem olimpijskog stadiona u Beogradu 1938. godine izašao je prvi polutom treće knjige pod nazivom „Uređenje gradova – „Park za telesno vaspitanje u sklopu zelenila za osvežavanje”. Ovu knjigu sam Vam takođe poslao. Upravo sam završio prvi polutom druge knjige, koja se zove „Narodni domovi i školska vežbališta”. U mojim dosadašnjim radovima, kao i u novijim knjigama u priličnoj meri sam koristio naučne rezultate iz Vaših publikacija. Ovo, kao i Vaša postojana velika naklonost i ljubaznost me je ohrabrila da Vam pošaljem primerak moje najnovije knjige. Kao što Vam je gospodine direktore već poznato, u Beogradu je 1938. godine osnovana Viša škola za nastavnike telesnog vežbanja. Od otvaranja ove škole koja se neprestano razvija meni su poverena predavanja o izgradnji vežbališta. Ovaj novi zadatak povezan sa nastavkom rada na pomenutom rukopisu „Građevine za telesno vežbanje” zahteva studijsko putovanje u Nemačku. Nažalost, jedva je moguće predvideti ostvarenje ove moje najintimnije želje. Zbog toga moram da se opet pozovem na Vašu predusretljivost uz molbu da mi pomognete, jer su mi hitno potrebne informacije o sledećim problemima:

1. Statuti, nastavni planovi, radni planovi, ispitna pravila itd. koji važe za Školu telesnog vežbanja u Beogradu još uvek imaju provincijalni karakter. Postoji potreba da se sva ova pitanja što pre i konačno regulišu. Školski senat je već preduzeo rešavanje pojedinih pitanja. Radi pojašnjenja mog stava na raspolaganju imam Vaša prelazna rešenja iz 1934. godine. (Nemačka škola za telesne vežbe 1920-1930, Izveštaj o delatnosti 1929-30, 1930-31, spisak predavanja i vežbanja, letnji semestar 1931, izveštaj o radu Pruske srednje škole za telesne vežbe 1925-31, obrazovanje nastavnika fizičkog vežbanja i sporta za srednje škole u Prusiji – po dekretu pruskog ministra za nauku, umetnost i narodno obrazovanje od 1.8.1929. planovi vežbanja, letnji semestar 1934. Srednjoškolskog instituta za telesne vežbe, Berlin). Brzo se pokazalo da ova prelazna rešenja nisu dovoljna. Zbog toga je moja prva molba da sa mnom podelite najnovija školska pravila, nastavne planove, radne planove, ispitna pravila i ostalo što smatrate važnim, a tiče se studija telesnog vežbanja a) na univerzitetima u Nemačkoj b) na Akademiji za telesne vežbe u Berlinu.

2. Moja druga molba se odnosi na sve što je vezano za predavanja o izgradnji vežbališta i poznavanju sprava (instalacija). Naročito me interesuju sledeća pitanja: a) program predavanja b) koliko semestara predavanja zahtevaju, kao i podatak o broju časova u pojedinim semestrima c) o praktičnim vežbama i posetama (razgledanjima) d) da li se održavaju specijalni seminari

Konačno Vas molim da sa mnom podelite Vaša iskustva i savete koje ste stekli tokom dugogodišnjeg izveštavanja o izgradnji vežbališta. Sve ovo je za mene od naročitog značaja, jer se prema mojoj proceni u Školi za telesne vežbe u Beogradu ne pridaje odgovarajuća i dovoljna pažnja izgradnji vežbališta.

3. Dalje, molim Vas da mi pružite obaveštenja o savetovalištima za igrališta: a) da li još uvek postoji savetovalište za igrališta Srednje škole za telesne vežbe ili je osnovana neka slična institucija b) naročito me interesuju statuti, poslovnici i ostali podaci o pomenutim institutima.

Svestan sam da su moje molbe obimne i da njihovo ispunjenje zahteva značajan rad i vreme, ali mi moje stremljenje ka prvim olimpijskim idealima daje hrabrost da pred Vas istupim sa ovim zahtevima. Razume se da sam spreman da snosim celokupne troškove pribavljanja odgovora i informacija. Spreman sam, gospodine direktore da Vam se revanširam. Ako mi dozvolite, rado bih Vam ponudio namirnice koje su na raspolaganju u Jugoslaviji. Vaše prihvatanje moje iskrene ponude bi mi pričinilo naročitu radost i zadovoljstvo.

Molim Vas da ovom prigodom primite moje posebno poštovanje i najbolje želje za novu 1941. godinu!

Kosta Petrović

11 Internacionalni Olimpijski institut

Berlin Charlottenburg 9 Reichsportfeld 11.1.1941.

Dragi gospodine Petroviću!

Srdačno Vam se zahvaljujem što ste mi poslali Vaš novi rukopis „Narodni domovi i školska vežbališta” kojem sam se veoma obradovao. Nažalost trenutno sam bez ijednog saradnika koji vlada slovenskim jezicima i zbog toga teško mogu da razumem sadržaj. Moram stoga upoznavanje sa Vašim radom odložiti za vreme posle rata. Vaš zahtev u vezi literature o telesnom vaspitanju na univerzitetima i Carskoj akademiji sam prosledio odgovarajućoj službi u Carskom ministarstvu za nauku, vaspitanje i narodno obrazovanje. Oni će se time pozabaviti. Profesor March na Carskoj akademiji drži predavanje o izgradnji vežbališta. Publikacije o toj temi nisam našao. Možda biste se jednom prilikom mogli neposredno njemu obratiti. Carska akademija tokom rata neće držati kurseve. Kako ti kursevi traju jednu godinu, radi se o ograničenom broju predavanja o izgradnji vežbališta. Više o tome ne znam. Po mom iskustvu, tokom trogodišnjih studija se preporučuje predavanje koje traje dva semestra i nakon toga jedan semestar su praktične vežbe. Studenti ne treba da postanu graditelji sportskih terena, već treba da se upoznaju sa zahtevima ukupne nauke o izgradnji vežbališta koje ste Vi kao predstavnik korisnika postavili u svom radu. Savetovalište za sportske terene je trenutno pripojeno Carskom uredu za sport koje takođe vodi gospodin March. Smatram da je jako važno da Vi moderan nemački razvoj studirate na licu mesta i da po mogućnosti uskoro, možda neposredno nakon rata, preduzmete studijsko putovanje u Nemačku.

Sa najboljim željama i srdačnim pozdravima,

Vaš Diem

Kosta Petrović je i lično bio u Berlinu 1936. godine na Letnjim olimpijskim igrama na kojima je učestvovao i tim iz Subotice i to poimenice Jovan Mikić Spartak, atletičar, Antun Fišer i Kalman Kiš, rvači, Eugen Jakobčić, mačevalac i Deneš Erdelji, biciklista (Priznanja i nagrade n.d.). Za razliku od Koste Petrovića, koji je za subotičku javnost danas potpuno nepoznata ličnost, Jovan Mikić Spartak (Opovo, 1914 – Subotica, 1944), prvo oficir u Jugoslovenskoj kraljevskoj vojsci, a nakon oslobađanja iz zarobljeništva u Nemačkoj, od proleća 1944. godine komandant Subotičkog partizanskog odreda, koji gine tokom oslobađanja grada 11. oktobra 1944, i danas je proslavljeni sportista i antifašista čije ime nosi ulica u gradu, većina sportskih udruženja, kao i jedna osnovna škola u kojoj je se nalazila i njegova bista ukradena 1982. godine (Jovan Mikić 2021). U vezi „kulture sećanja” u Subotici dodala bih samo da je početkom 2019. u medijima preneti vest da će Jovanu Mikiću sledeće godine biti postavljen spomenik ispred Sokolskog doma (Spomenik Jovanu Mikiću 2019), međutim, ta odluka je na volšeban način preinačena i 30. novembra 2021. na istom mestu svečano je otkriven Spomenik kralju Petru I Karađorđeviću (Svečano otkriven spomenik 2021). Cela ujdurma oko spomenika samo je dokaz više da su međuratni period i Kraljevina Jugoslavija još uvek *terra incognita* za javnost Subotice, posebno ako se na osnovu arhivske građe zna da je ispred Sokolskog doma po projektu bio predviđen jedan, po dimenzijama skromniji spomenik kralju Aleksandru, na kraju krajeva zaslužnom za podizanje tog velelepnog zdanja.

Iako je Petrovićev stil pisanja lapidaran i pomalo suvoparan, za njega slobodno možemo da tvrdimo da je renesansna ličnost s obzirom na obilje istorijskih preseka kojima započinje neke od svojih knjiga. Kao što je već pomenuto u vezi knjižice o Sokolstvu (Petrović 1931) da je svaku svoju delatnost obrazlagao kroz pisanje na tu temu, tako je i povodom učestvovanja na Olimpijadi u Berlinu napisao knjižicu *Umetnost i Olimpijske igre* koja je izdata u Zagrebu 1939. godine kao izdanje Jugoslovenskog olimpijskog odbora (Petrović 1939b). Odbor je i potpisan u dugačkom predgovoru u kome apostrofiraju značaj olimpijskih umetničkih takmičenja, posebno naglasivši da je „zaslugom našeg počasnog savetnika dr. ing. Koste Petrovića napisana ova rasprava koju Jugoslavenski odbor predaje javnosti, ne samo da udovolji jednoj važnoj komponenti olimpijskih igara, nego i da ispuni osetljivu prazninu u našoj stručnoj literaturi” (Petrović 1939b: 4).

Nakon predgovora, Kosta Petrović upoznaje čitaoca sa kratkom istorijom jelinskih olimpijskih igara naglašavajući da su u klasičnoj Grčkoj telesno vaspitanje i umetnost više od hiljadu godina bili tesno povezani. „Pa kad je tako, zar se može i jedan trenutak posumnjati da se bogovima prinosilo na žrtvu i ono najuzvišeniije i najsavršeniije – čovek sam, snaga i lepota njegovog tela i duha” (ibid. 9). Završavajući poglavlje o značaju antičkih igara konstatacijom da je „propašću Jelina, zabranom cara Theodosiusa I (393 g.p.Kr.) da se više ne smeju održati olimpijske igre i razaranjem hramova u Olimpiji 425. godine, nastala hiljadupeststogodišnja provalija između telesne kulture i umetnosti” (ibid. 11).

Petrović nastavlja da piše o nastanku savremenih Olimpijskih igara posvećujući se prvenstveno herojskoj ulozi barona Pjera de Kubertena (Pierre de Coubertin, Pariz 1863 – Ženeva 1937) u ostvarivanju tog cilja. Preostali deo rada je suvoparno

nabranje država koje su imale učesnike u različitim granama umetnosti da bi se na kraju osvrnuo i na monumentalnost sletova, originalnih muzičkih izvedbi i muzejske izložbe o „Sportu Jelina” tokom Olimpijade u Berlinu. Fasciniran je i grandioznošću samog otvaranja Olimpijskih igara koju naziva „simfonijom mladosti i lepote, snage i zvuka, duha i pokreta” (ibid. 25) (Slika 21).

Kosta Petrović ni na jednom mestu ne pominje ni Hitlera, ni grad okićen nacističkim zastavama (Slika 22). Američki pisac Tomas Volf (Thomas Wolfe, Ešvil SAD 1900 – Baltimor SAD 1938) koji je prisustvovao događaju opisao je otvaranje igara „skoro kao religiozni događaj sa gomilom koja urla, njiše se i moli se za Hitlera. Bilo je nečeg zastrašujućeg u tome, u tom kultu ličnosti” (1936 Summer Olympics 2023). Od prisutnih zvaničnika Petrović jedino pominje već navođenog Karla Diema, generalnog sekretara organizacionog odbora i autora svečane igre pod naslovom *Olimpijska omladina* koja je prikazana na Olimpijskom stadionu (Petrović 1939b: 24), kao i švedskog geografa Svena Hedina kada piše: „Prvi put od kad se održavaju moderne olimpijske igre, za vreme takmičenja pojavio se i jedan poznati literata i svetski istraživač. To je bilo značajnog 5. avgusta 1936. godine kada je u svetu poznati i priznati svetski naučenjak i istraživač, Šveđanin dr Sven Hedin stupio u arenu stadiona da prozbori kratku besedu takmičarima, kao što je to nekada činio u staroj Olimpiji Herodot” (ibid. 24).

Teško je iz tekstova inženjera Koste Petrovića razlučiti da li se u njegovom slučaju radi o apolitičnom idealizmu neosetljivom na realnost koja je postajala sve okrutnija ili je kao prekaljeni vojnik smatrao da je rat sastavni deo života, budući da je i u okviru Sokolskog pokreta težnja ka disciplini i fizičkoj spremnosti istovremeno značila i spremnost na odbrambeni rat. Uprkos društvenoj i ekonomskoj krizi koja je sve više pritiskala svet, Kosta Petrović je nastavio da se bavi naučnim radom i nakon učestvovanja na Olimpijskim igrama u Berlinu. Vrativši se u Suboticu „piše samostalno naučno delo na nemačkom jeziku ‘Fest und Kampfstatte’ (Sletišta i borilišta) [...] Ovaj rad poslužio mu je kao osnov za doktorsku disertaciju koju je odbranio na Visokoj tehničkoj i montanističkoj školi u Gracu 30. juna 1937. godine kada je i promovisan u doktora tehničkih nauka” (Segedinčev 2007: 38).

STADION U BEOGRADU – NEOSTVARENI SAN KOSTE PETROVIĆA

Iako tema stadiona u dokumentima Koste Petrovića zauzima pozamašan deo, okviri ovog rada ne dozvoljavaju da se pomnije bavimo „dnevnikom neuspeha” koje svaki stvaralac ispiše tokom života, posebno kada se u ličnu ambiciju i entuzijizam umešaju politički, finansijski i esnafski činoci. Mnogo toga je verovatno bilo u igri zbog čega je priča o gradnji trajnog Olimpijskog stadiona i Sokolskog sletišta u Beogradu postala previše komplikovana. Donoseći zaključke na osnovu dokumenata, inženjer Kosta Petrović imao je veliku podršku sokolskih starešina za osmišljavanje grandioznog Sokolskog sletišta u Beogradu. Da se Petrović godinama pripremao za velike građevinske poduhvate u prestonici svedoči njegova studija *Sokolski stadion u Beogradu* (Petrović 1935b), kao i podnaslov knjige *Uređenje gradova* (Petrović 1938b) gde u zagradi stoji „sa posebnim obzirom na potrebe grada Beograda.” U uvodnom delu knjige ponovo nam daje istorijski

preseka razvoja Beograda sa konstatacijom da se „tek 1830. godine Beograd počinje naglo preobražavati. „Te godine zadati su prvi ozbiljniji udarci starome, prljavome, bednome i zaostalome turskom Beogradu i udareni su kameni temeljci današnjeg novog, naprednog Beograda” (Petrović 1938b: 77).

Petrović ni u jednom svom radu u vezi urbanizma ne propušta da naglasi značaj „zelenila za osvežavanje” i „socijalnih parkova” za savremeni napredak gradova. Neumorno radi na prosvećivanju i promovisanju svog projekta o stadionu, a radove na tu temu mu izdaje „Savez Sokola Kraljevine Jugoslavije”, ali i „Jugoslovenska sokolska matica” u Ljubljani.

Njegova poznanstva i prijateljstvo sa najuticajnijim sokolskim starešinama omogućavaju mu da svoje ideje iznese i pred tadašnjim predstavnicima vlasti. U sačuvanim prepiskama sa ranije pomenutim advokatom, dr Vladislavom Belajčićem, dr Otonom Gavrančićem, Đurom Paunkovićem i dr Milivojem Smiljanićem, evidentna je velika podrška koju je uživao kao profesionalac i najveći stručnjak za građenje stadiona. To potvrđuje i pismo Đure Paunkovića napisano u Beogradu 11. avgusta 1938. godine: „Dragi brate Kosta, šaljem Ti u prilogu pismo za g. predsednika Vlade [Milana Stojadinovića, prim. aut.] kome sam i zasebno pisao o Tvome prijemu. Ti sad gledaj gde je on i hvataj ga preko njegovog šefa kabineta dr Dragana Protića. Ja večeras putujem za Beč, te me izvini što ti ovako kratko pišem. Rukoljub Gospođi, Tebe iskreno pozdravlja Tvoj odani, Paunković” (Paunković 1938).

Da je pitanje Sokolskog stadiona godinama aktuelno u Sokolskom savezu dokazuju i ostala pisma podrške u periodu od 1937. do 1941. koje nalazimo u Petrovićevoj prepisci, osim jednog, vrlo kurtoaznog, koji mu je 21. oktobra 1937. godine uputio pomoćnik ministra građevine, inženjer Stanislav Josifović: „Poštovani Gospodine Kolega, Blagodareći Vam na poslatoj vrlo interesantnoj raspravi ‘Sokolski Stadion u Beogradu’, molim Vas za izvinjenje što Vam se tek sad javljam, jer sam se tek pre neki dan vratio sa putovanja iz inostranstva. Ideja koju Vi propagirate grandiozna je, samo je potrebno da se stvore potrebna finansijska sredstva za njeno realizovanje. Želeći da se ova Vaša ideja što pre privede u delo šalje Vam kolegijalni pozdrav, Ing. Stanislav Josifović” (Josifović 1937).

Nije nam poznato da li je Kosta Petrović lično poznao arhitektu Momira Korunovića,¹² starešinu beogradskog sokolskog društva „Matica”, koji je projektovao drveni stadion (Sokolsko sletišće) za Svesokolski slet 1930. godine u Beogradu, ali se među Petrovićevim dokumentima nalazi i izveštaj sa sednice Saveza Sokola održanog 20. aprila 1935. godine, gde se Korunović protivi ideji da u gradnji sletišta za Svesokolski slet učestvuju oni koji nisu Sokoli. Očigledno da Korunović, koji je autor tridesetak sokolskih domova u Srbiji (Momir Korunović 2023) nije imao previše poverenja u državne institucije u pogledu izgradnje stalnog stadiona u Beogradu, budući da je do tada jedini stalni stadion (koji nije od drveta) izgrađen u Subotici kao deo nikada do kraja ostvarenog „Velikog narodnog parka.”

12 Momir Korunović (Bogava, 1883 – Beograd, 1969) srpski arhitekta. Ostao je upamćen kao začetnik savremenog srpsko-vizantijskog stila, jedinog originalnog stila u arhitekturi na Balkanu. Nazvan je srpski Gaudi. Iako je projektovao neke od najlepših beogradskih zgrada i bio vodeći graditelj sakralnih objekata u Jugoslaviji između dva svetska rata, danas je nedovoljno poznat široj javnosti. Više njegovih dela je srušeno ili suštinski izmenjeno tokom Drugog svetskog rata i perioda komunističke Jugoslavije.

Kao odgovor na teškoće i zavrzlake koje su godinama pratile izgradnju u prestonici, Kosta Petrović u knjizi *Sokolski stadion u Beogradu* iznosi sledeće: „I pored dosadašnjeg izlaganja i dokazivanja na koji način je moguće u Beogradu izgraditi Jugoslovenski narodni park čiji glavni i dominantni deo treba da bude sokolski stadion, ostaće još uvek veliki broj pesimista, koji će naš predlog smatrati produktom bujne fantazije. Kako bi pobili mišljenje i tih nevernika, iznećemo jedan praktičan primer: kako se već stvara jedan takav narodni park u jednom gradu Jugoslavije, gde su sigurno svekoliike prilike za stvaranje takvog parka mnogo nepovoljnije nego u Beogradu. Reč je o Opštini grada Subotice [...] Kod izradbe regulacionog plana naročita je pažnja posvećena zelenilima, javnim sadovima i vežbalištima, jer se vodilo računa o neospornoj činjenici da ispravnim i potpunim rešavanjem tih potreba rešavamo jednu od glavnih socijalnih i higijenskih potreba svakog naselja” (Petrović 1935b: 75–76).

Razočaranje će Kosta Petrović tek doživeti, budući da se iz sačuvanih novinskih članaka u njegovom ličnom arhivu jasno vidi da Sokolski pokret, uprkos svom istaknutom položaju u tadašnjem jugoslovenskom društvu, nije mogao ozbiljnije uticati na odluku o gradnji stadiona. Iz tadašnje štampe se jasno vidi da je još 1938. godine ideja Sokolskog pokreta bila da se do 1941. godine izgradi impozantan stadion za unapred dogovoreni Sveslavenski sokolski slet, dok se u međuvremenu na nivou Beograda razmišljalo o istovremenoj gradnji olimpijskog stadiona koji bi poslužio za Olimpijske igre. Jugoslavija je već bila odlučila da konkuriše za Olimpijadu 1948. godine. U intervjuu datom zagrebačkim *Novostima* 30. januara 1938. Đura Paunković, zamenik Starešine Sokolskog saveza deciderano izjavljuje da država nije spremna za tako veliki zadatak i da bi gradnja još jednog stadiona, osim sokolskog, bilo bespotrebno trošenje ogromnih finansijskih sredstava (Sokoli će graditi stadion 1938).

Uprkos stavovima sokolskih starešina, *Politika* 24. juna (Graditelj berlinskog sportskog stadiona 1939), a nakon toga i 3. avgusta 1939. godine (Profesor arhitekta Marh 1939) objavljuje članke da je arhitekti Verneru Marhu (Werner March) (istoj osobi na koga Karl Diem, direktor Olimpijskog komiteta u Berlinu, u svom pismu upućuje Kostu Petrovića, prim. aut.) graditelju berlinskog Olimpijskog stadiona poverena gradnja Olimpijskog stadiona u Beogradu. Bilo je predviđeno da se zbog održavanja Svesokolskog sleta posao završi do 1941. godine.

Na osnovu pedantno isečenih članaka zaključujemo da je Kosta Petrović budno pratio razvoj događaja oko stadiona, kao i polemičke tonove koje je ova odluka vlasti izazvala među srpskim arhitektima. Tako *Politika* 15. jula 1939. godine objavljuje izvode iz predavanja arhitekta dr Branka Maksimovića (Beograd 1900 – Beograd 1980) održanog u Klubu arhitekata, u kojem se kao prvo postavlja pitanje zašto će jugoslovenski olimpijski stadion da gradi stranac, a zatim u nastavku sledi: „Ne ulazeći ovom prilikom u pretres celog kompleksa pitanja u vezi sa izgradnjom olimpijskog stadiona [...] njegovo uključanje u park za telesnu kulturu, o čemu već postoje predlozi i elaborati – napominjem studiju dr inž. K. Petrovića o tom pitanju - za sada je potrebno to pitanje uzeti samo sa jednog stanovišta [...] da je time stavljen u pitanje ugled naših arhitekata i celog inženjerskog staleža pred našim narodom i pred inostranstvom” (Pitanje Olimpijskog stadiona 1939).

Čitajući redom članke posvećene problemu stadiona, negodovanju udruženja arhitekata, kao i sportskih udruženja koja su takođe bila isključena iz bilo kakve rasprave, stiže se neprijatan utisak da se politika i tada, kao i danas, vodila za nekim svojim uskim, finansijskim interesima, ne uzimajući u obzir ni razboritost niti profesionalizam. Možda je za razumevanje debakla koje je doživeo ne samo Kosta Petrović nego i Sokolski pokret najilustrativniji poslednji članak u arhivu objavljen u zagrebačkim *Novostima* 6. oktobra 1940. godine pod naslovom *Njihova kraljevska visočanstva knez namjesnik i kneginja Olga na svečanom otvorenju izložbe Nove nemačke graditeljske umetnosti u Beogradu*. U članku je prenet i govor nemačkog poslanika fon Herena koji je među ostalima izjavio da je „novo njemačko graditeljstvo vjerno ogledalo bića i težnji nacističkog vodstva velikog Nemačkog Reicha [...] Sve to se moglo stvoriti samo zbog toga što je ovo njemačko graditeljstvo nadahnuto i ostvareno duhom i voljom čovjeka, koji zna savladati nesavladive prepreke, duhom i voljom Adolfa Hitlera” (*Njihova kraljevska* 1940: 5).

Više je nego tragično što se na istoj novinskoj stranici nalazi se i članak *Izjava pomoćnika ministra prosvjete o unapređenju i premještanju nastavnika i o sprovođenju uredbe o školovanju židovske djece* u kojem pomoćnik ministra Boško Bogdanović izjavljuje da je „definitivno izrađen plan za sprovođenje u život normalne, nacionalne i zdrave nastave [...] Na pitanje novinara kako će biti sprovedena uredba koja se odnosi na židovsku djecu u školama pomoćnik g. Bogdanović odgovorio je da se ‘za sada još ne može o tome govoriti, osim onog što se nalazi u samoj uredbi. Vrhovne školske vlasti dostavljat će instrukcije kako se ova uredba ima sprovesti i na koga će se konkretno odnositi. Za sada se još ne mogu dati ni podaci o tome koliki će broj dece ona obuhvatiti, ali za koji dan imat ćemo već i statističke podatke o tome’” (*Izjava pomoćnika* 1940: 5).

POSLERATNI SVET KOSTE PETROVIĆA

Kada se završio Drugi svetski rat Kosta Petrović više nije bio mlad čovek. Pripada generaciji koja je ostala obeležena strahotama Velikog rata i koju je Ernest Hemingvej nazvao „izgubljenom generacijom”. Sada je i Drugi svetski rat bio iza njih i svet je ponovo korenito promenjen. Kosta Petrović se u pedeset i četvrtoj godini vraća u Suboticu „prošaranu” ruševinama nakon savezničkog bombardovanja u septembru 1944. godine. Ni među poslednjim dokumentima Koste Petrovića nema ličnih osvrta na ratna i posleratna vremena, nije iza sebe ostavio dnevnik koji bi nam približio još neke dimenzije tih „žigosanih” decenija.

Na osnovu razgovora sa unukom, gospodinom Pavkovićem, stiže se dojam da se taj strogi, principijelni i do krajnosti disciplinovani čovek spasavao radom. Nije bio ratni heroj, ali uprkos njegovoj „buržoaskoj” prošlosti i lojalnosti kraljevini, nova vlast ga nije proglasila neprijateljem. Možda mu je u tome pomogla i činjenica što je tokom ratnih godina provedenih u Budimpešti intenzivno učio ruski jezik čije je znanje postalo neophodno tih godina. Iako se nikada nije aktivno bavio politikom bilo mu je očigledno jasno da će posleratni svet doneti nove izazove. Među arhiviranom građom koju smo označili kao posleratni period nalazi se dokument pisan na ruskom

jeziku i izdat u Budimpešti 16. aprila 1945. godine. Radi se o uverenju koje mu je izdao *Komitet jugoslovenskih podanika u Mađarskoj*. Na dnu lista se nalazi prevod na srpski jezik koji navodi: „Doktor – inženjer Petrović Konstantin neprekidno radi kod vojne jedinice br: 42352 kao inženjer specijalist i kao tumač. Radio je od 12. marta do 12. aprila 1945. godine. Načelnik štaba vojne jedinice 42352, potpukovnik Sergačev” (Sergačev 1945).

Čini se da je iskusni inženjer stoički podnosio gubitak imovine i položaja. „Po završetku rata pokušava da se ponovo zaposli. U svojoj molbi za postavljenje datiranoj 28. maja 1945. godine on moli da se u obzir uzme sledeće: 1.) Ubeđen sam i osećam, da bi sada – kao dobar organizator – mogao najbolje i najkorisnije poslužiti na organizovanju i izvođenju velikih radova oko obnove zemlje, koji će izvršavati ratni zarobljenici. Zato molim GNOO, da mi putem nadležnih činioca omogući, da na tim radovima budem zaposlen, bez obzira gde će se ti radovi izvoditi i bez obzira u kakvom bi svojstvu bio tamo zaposlen. Napominjem da sam se kao rezervni kapetan I klase javio Gr. NOO 25/5 1945. godine radi preduzimanja vojnih podataka. 2.) Molim da budem raspoređen kao profesor matematike ili na gimnaziji ili na učiteljskoj školi u Subotici, ili kao profesor na Srednjoj tehničkoj školi u Subotici. Više godina bio sam nastavnik u školi za Fizičko vaspitanje u Beogradu, i tako sam stekao priličnu nastavničku praksu. 3.) Komandiru mesta u Subotici potreban je tehnički referent. Bilo mi je rečeno da za popunjavanje toga mesta dolazi u obzir i moja ličnost. Upućen sam da podnesem Komandi mesta uverenje iz kog će se videti: da su me mađarske vlasti – kao politički opasnog – januara 1942. godine, izgnale iz Subotice, i da mi je prisilno bilo određeno mesto stanovanja u Budimpešti” (Segedinčev 2007: 39).

Zaposlenje u Gradskom narodnom odboru nije dobio. Predstavnici „nove vlasti” nisu smatrali da su ove njegove kvalifikacije dovoljne za rad u gradskoj građevinskoj službi. Kao dokazani i priznati stručnjak, ne zalazeći u njegovu ideološku opredeljenost, nije oponirao novoj vlasti. Ipak zaposlenje dobija kao profesor na Višoj tehničkoj školi u Subotici (ibid. 39). Sudeći na osnovu sačuvanih telegrama saučešća povodom smrti Koste Petrovića, mladi inženjeri Subotice poznavali su njegove predratne zasluge za urbanizaciju Subotice. Verovatno je zahvaljujući poznanstvima u struci i uspeo da dobije posao profesora. U tome mu je po svedočenju gospodina Pavkovića najviše pomogao inženjer Laslo Bala (Balla László)¹³ Poštovanje mladog inženjera prema starijem kolegi vidi se i iz telegrama saučešća u kojem Kostu Petrovića naziva „čika Kostom koji je bio njegov najverniji saradnik i prijatelj” (Bala 27. jul 1965).

I tako je Kosta Petrović, kao i mnogi sokolski prvaci koji nisu proglašeni narodnim neprijateljima i završili po kazamatima, na isti svoj uporni, posvećeni način nastavio da učestvuje u poslovima koje je najbolje znao: da predaje đacima, da kao inženjer učestvuje u izgradnji sportskih objekata i organizovanju sportskih društava.

Oslobođenjem zemlje i preuzimanjem vlasti od strane komunista, sport i fizička kultura dobijaju novu ulogu. Prvi korak bio je obračun sa svim oblicima organizo-

¹³ Balla László (Zrenjanin, 1918 – Subotica, 2009) osnovnu i srednju školu završio je u rodnom gradu, a Građevinski fakultet u Beogradu i Budimpešti. Do 59. godine bio je direktor Srednje građevinske škole u Subotici, narodni poslanik i član republičke skupštine. U diplomatiju je otišao 1967. godine i bio je ambasador u Iranu, a kasnije i u Gani. Dobitnik je visokih državnih odlikovanja, kao što je Orden rada sa zlatnim vencem.

vanog sportskog delovanja koje se moglo povezati sa starim režimom, kao i sa Sokolskim pokretom kojem je kao najveća zamerka pripisano da je omladinu odgajao u „šovinističkom i antidemokratskom duhu” (Klasić 2019). Iz tog razloga je Komitet za fiskulturu Vlade FNRJ na predlog Edvarda Kardelja 1949. godine sva predratna gimnastička udruženja, kao i Sokolske domove, preimenovao u Partizan.

Posleratni dokumenti Koste Petrovića umnogome podsećaju na predratne, osim što se u zaglavlju umesto „Savez Sokola Jugoslavije” nalazi natpis „Partizan” Savez za telesno vaspitanje – Jugoslavija. U zapisniku sastanka Građevinskog odbora Partizana, održanog 10. aprila 1952. godine u Beogradu, među imenima prisutnih na drugom mestu se nalazi ime dr inž. Koste Petrovića kao predsednika „Građevinskog odbora saveza Jugoslavije”. Štaviše, većinu tačaka dnevnog reda izneo je Kosta Petrović, počevši od formiranja građevinskog odbora „Partizan STV Jugoslavija”, stvaranja partizanskih i narodnih domova, do izgradnji sletišta u Beogradu, kao i izdavanja publikacija za građevinsku delatnost (Kisić 1952). I novinski članci posleratne štampe u vezi sportskih dešavanja nalaze se u Petrovićevom posleratnom arhivu.

Kosta Petrović nastavio je da piše i objavljuje stručne radove, te je Društvo građevinskih inženjera i tehničara u Subotici 1960. godine izdalo njegov priručnik *Sistem obrazovanja građevinskih kadrova* (Petrović 1960c), a Viša tehnička škola u Subotici 1962. godine štampala je brošuru *Visoko obrazovanje u Sovjetskom savezu* (Petrović 1962). U saradnji sa kolegom i bliskim prijateljem Otonom Tomanićem u Ljubljani je na slovenačkom i srpskohrvatskom jeziku 1962. i 1963. godine objavljen njihov zajednički udžbenik za studente građevine *Početne vežbe u konstruisanju i čitanju tehničkih crteža* (Petrović & Tomanić 1962, 1963). U rukopisu je ostalo i njegovo bavljenje gramatikom, ortografijom i izgovorom ruskih reči, međutim, najeklatantniji primer Petrovićeve svestranosti i neumornog istraživanja raznih tema predstavlja kratak članak iz *Telegrama* objavljen 25. januara 1963. godine pod naslovom *Zabilježeno...: „Dr ing. Konstantin Petrović objavio je u vlastitoj nakladi brošuru pod naslovom ‘Uprošćavanje latinice’ u kojoj iznosi i svoje prijedloge za fonetiziranje latinice, predlažući neka nova slova, koja, po njegovu mišljenju nisu u opreci ni sa kojim slovom latinice. U sedam tačaka na kraju brošure autor raspravlja o prednostima svoje zamisli. Bilo bi u najmanju ruku zanimljivo čuti i mišljenje stručnjaka jezičnih o Petrovićevu prijedlogu – stoga ih na spomenutu brošuru i upozoravamo”* (Zabilježeno 1963).

Brošuru nismo uspjeli da nađemo, kao ni njegovu knjigu o francuskim državicima, izdatu još 1928. godine. Mnogo toga je sigurno izgubljeno i zaboravljeno što bi na dostojan način prikazalo decenije pregalačkog rada subotičkog inženjera. Na koncu je i državna uprava u jednom trenutku priznala značaj Koste Petrovića, te je „na predlog predsednika vlade FNRJ Prezidijum Narodne skupštine, ukazom od 11. februara 1949. godine, rešio da se za naročito pokazane zasluge na obnovi i izgradnji naše zemlje odlikuje Petrović Konstantin Ordenom rada drugog reda” (Президијум Народне скупштине 1949). O tome koliko je prekaljenom inženjeru značilo državno odlikovanje svedoči plaketa koja je uz tri porodične fotografije jedina stigla uraljena u Gradski muzej (Slika 23 i 24).

Po kazivanju unuka Milana Pavkovića, Kosta je u starosti nastavio stalno nešto da piše, čak i nakon što je doživeo moždani udar i potpuno promenio ponašanje. „To

više nije bio taj strogi čovek, nego blaga osoba koja se stalno smeškala”. Razgovor sa gospodinom Pavkovićem, vođen 3. juna 2023. u Gradskom muzeju, osvetlio je donekle privatnu ličnost Koste Petrovića. Jedan od tih detalja razgovora smatram posebno bitnim, budući da najslikovitije prikazuje nesvakidašnji karakter izuzetnog čoveka, zbog čega je nakon mnogo dvoumljenja i nastao ovaj rad: „Kada sam odlazio kod dede znao sam da moram da budem tačan. Bilo je dogovoreno da dođem u dvanaest sati, međutim, stigao sam petnaest minuta ranije. Nakon što sam zazvonio, Kosta je otvorio vrata i pitao me koga tražim. Prihvatajući to kao šalu rekao sam da tražim inženjera Kostu Petrovića. Na to mi je on odgovorio da Kosta nije tu, ali da će da bude za petnaest minuta i zatvorio mi je vrata.”

Dr ing. Konstantin Kosta Petrović preminuo je u Subotici 23. jula 1965. godine. Verovatno ne postoji zaslužniji čovek čije bi ime trebalo da ponese Građevinski fakultet u Subotici osnovan 1974. godine. Time bismo se kao grad makar delimično odužili inženjeru koji je sanjao svoj veliki san o zelenilom oplemenjenom gradu.

IZVORI

Arhivska građa: lični arhiv Konstantina Petrovića

Bala, L. (27. jul 1965). [Telegram saučešća]. Subotica.

Barković Marija [uverenje]. (12. januar 1943). Zagreb: Hrvatska pravoslavna parohija.

Gradsko poglavarstvo za Hrvatsku pravoslavnu župu (17. novembar 1942). [Pošiljka]. Koprivnica.

Diem, C. (1. januar 1941). [Pismo Kosti Petroviću]. Berlin.

Dušan Petrović i Marija Barković [izvod iz protokola pravoslavne istočne srpske crkve svetog Sošestvija. (19. avgust 1890). Koprivnica: Pravoslavna istočna srpska crkva, hram Sošestvija Josifović, S. (21. oktobar 1937). [Pismo Kosti Petroviću]. Beograd

Knežević, Ž. (25. oktobar 1939). [Dopis Kosti Petroviću o stupanju na dužnost u Školi za telesno vaspitanje]. Beograd.

Krajačić Kristina [uverenje]. (12. januar 1943). Zagreb: Hrvatska pravoslavna parohija.

Kisić, B. (10. april 1952). [Zapisnik sa sastanka]. Beograd: Građevinski odbor Partizana.

Lipozenčić, L. (7. oktobar 1940). [Odobrenje Kosti Petroviću za odlazak radi predavanja u Beogradu]. Subotica: Gradsko poglavarstvo Subotice.

Macanović, H. (3. decembar 1938). [Dopis časopisu *Sokoli na Jadranu*]. Zagreb: Sportski savezi Kraljevine Jugoslavije.

Paunković, Đ. (11. avgust 1938). [Pismo Kosti Petroviću]. Beograd.

Petrović, D. (12. septembar 1942). [Dopisnica Kosti Petroviću]. Zagreb.

Petrović, D. (17. avgust 1945). [Izjava pred Gradskim narodno-oslobodilačkim odborom Subotice zaduženim za ratnu odštetu].

Petrović Dušan [uverenje]. (12. januar 1943). Zagreb: Hrvatska pravoslavna parohija.

- Petrović Jovan [uverenje]. (12. januar 1943). Zagreb: Hrvatska pravoslavna parohija.
- Meldungsbuch. Petrović Konstantin [indeks]. 18. oktobar 1910). Graz: K. k. technische Hochschule in Graz.
- Petrović Konstantin, 31. maj 1891 [krsni list]. (18. januar 1942). Klanjec: Nezavisna država Hrvatska.
- Petrović Konstantin [indeks]. (1910–1918). Graz: Technische Universität Graz.
- Petrović Konstantin [potvrda o državnom ispitu]. (17. jun 1912). Beograd: Tehnički fakultet Univerziteta u Beogradu.
- Petrović Konstantin [prevod diplome sa nemačkog jezika]. (18. jul 1918). Grac: Tehnički univerzitet Grac.
- Petrović Konstantin [uverenje o nostrifikaciji diplome]. (5. februar 1929). Beograd: Tehnički fakultet Univerziteta u Beogradu.
- Petrović, K. (1938a: 13 maj 1938). [Pismo dr Vladimiru Belajčiču]. Prag.
- Petrović, K. (1939a: 28. oktobar 1939). [Dopis rektoratu Škole za telesno vaspitanje]. Beograd.
- Petrović, K. (1940a: 19. decembar 1940). [Pismo Dr Karlu Diemu]. Subotica.
- Petrović, K. (1941a: 20. januar 1941). [Dopis rektoratu Škole za telesno vaspitanje]. Beograd.
- Petrović, K. (1941b: 2. april 1941). [Dopis rektoratu o vojnoj obavez]. Subotica.
- Petrović, K. (1943a). Budimpeštanski ekspresni voz – Kratak izveštaj sa obrazloženjem [otkucani rukopis].
- Petrović, K. (1943b). Budimpeštanski brzi tranzit – Visinski plan prigradske prstenaste pruge [otkucani rukopis].
- Petrović, K. (1960a: 4. maj 1960). [Pismo Todoru Toši Iskruljevu]. Subotica.
- Petrović, K. (1960b: 12. jun 1960). [Pismo Todoru Toši Iskruljevu]. Subotica.
- Петровић Јован, 18. јул 1829 [krsni list sa prevodom na mađarski jezik]. (1938). Plavšinci: Srpska pravoslavna crkva.
- Петровић Кристина, 31. децембар 1842 [krsni list sa prevodom na mađarski jezik]. (1938). Plavšinci: Srpska pravoslavna crkva.
- Pichler, A. (17. septembar 1938). [Pismo Kosti Petroviću]. Beograd: Savez Sokola Kraljevine Jugoslavije.
- Poljaković, E. (22. septembar 1940). [Molba rektoratu Škole za telesno vaspitanje]. Beograd.
- Президијум Народне скупштине (11. februar 1949). [Решиње о додељивању Ордена рада]. Београд.
- Sergačev (6. mart 1945). [Uverenje]. Komitet jugoslovenskih podanika u Mađarskoj: Budimpešta.

Privatna zbirka porodice Pavković

Porodica Petrović [rodoslov Koste Petrovića, rukopis]. (1942). Subotica.

Literatura

- 1936 Summer Olympics. (26 septembar 2023). *Wikipedia*. https://en.wikipedia.org/wiki/1936_Summer_Olympics
- Aleksić, O. (1978). A szabadtéri Alkotás pályoly székháza-1978. <https://szk.miraheze.org/wiki/>

F%C3%A1jl:A_szabadkai_Alkot%C3%A1s_p%C3%A1holy_sz%C3%A9kh%C3%A1za-1978.jpg

Art Competitions. (2006–2023). *Olympedia*. <http://www.olympedia.org/sports/ART>

Berlin 1936, 1.-16. Aug., Olympische Spiele [plakat]. (1936). In: Senkus, W.M. (Ed), *Poster Stamps and Labels of the Olympic Games. Alphabetically*. <https://www.alphabetically.org/Oly/1936/1936-poster.jpg>

Čirić S. (25. maj 2023). Ko je „soko” taj je Jugosloven. *Vreme*. <https://www.vreme.com/mozaik/ko-je-soko-taj-je-jugosloven/>

Црњански, М. (2018). *Сеобе и Друга књига Сеоба* [5. издање]. Београд: Лагуна.

Demografska istorija Subotice. (2023). *Wikipedia*. https://sr.wikipedia.org/sr-el/Демографска_историја_Суботице

Gašić, R. (1998). Srpski masoni između dva svetska rata kao društvena grupa. *Godišnjak za društvenu istoriju*, 5(1–3), 85–100. <http://elibrary.matf.bg.ac.rs/bitstream/handle/123456789/1036/RankaGasicSrpskiMasoni.pdf?sequence=1>

Gmihail (2019). Male cap of Sokols of the Kingdom of Yugoslavia. *Wikimedia Commons*. https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Male_cap_of_Sokols_of_the_Kingdom_of_Yugoslavia.jpg

Graditelj berlinskog sportskog stadiona g. Verner Marh govori nam o stadionu za 55.000 gledalaca u beogradskom donjem gradu. (24. jun 1939). *Politika*, 4.

Grlica, M. (2014). ...A Subotica se pravila kao da je sve u redu – Holokaust kao kulminacija višedecenijske trpeljivosti prema antisemitizmu. In: *Konferencija 70 godina od holokausta u Subotici / Konferencia 70 évvel a Szabadkai holokauszt után*. Subotica: Jevrejska opština, 31–57. <https://www.jevrejskadigitalnabiblioteka.rs/bitstream/handle/123456789/1485/MirkoGrlicaOCR.pdf?sequence=1&isAllowed=y>

Грујић, Р.М. (17. maj 2012). Српска насеља на северу Хрватске (до 1579.). *Порекло*. <https://www.poreklo.rs/2012/05/17/gruji%C4%87-srpska-naselja-po-severu-hrvatske-do-1579/>

Hrvatski sokol. (2022). *Wikipedia*. https://hr.wikipedia.org/wiki/Hrvatski_sokol

Istorijat slobodnog zidarstva u Srbiji (n.d.). *Velika masonska loža Srbije*. <https://vmls.org.rs/istorijat-slobodnog-zidarstva-u-srbiji/>

Izjava pomoćnika ministra prosvjete o unapređenju i premještanju nastavnika i o sprovođenju uredbe o školovanju židovske djece. (6. oktobar 1940). *Novosti*, 5.

Jovan Mikić Spartak. (2021). *Wikipedia*. https://sh.wikipedia.org/wiki/Jovan_Miki%C4%87_Spartak

Kántás, B. (2019). *A szabadkőműves dosszié*. Budapest: Nagy Lajos Kiadó. <http://real.mtak.hu/95646/1/Aszabadkomuvesdosszie.pdf>

Kiss, G. (1999). Gondolatok a szabadkőművesség és a szabadkai polgárság kapcsolatáról. Subotica. *Üzenet*, 9–12. <http://www.zetna.org/zek/folyoiratok/16/kiss.html>

Kiss, G. (2000). Napló – a szabadkai „esprit locale” napilapja. *Üzenet*, 4–6. <http://www.zetna.org/zek/folyoiratok/34/kiss.html>

Kiss, G. (n.d.). Res mythica vagy res publica? Szabadka polgársága a helyi kiadványok tükrében. *Subotica nekada. O istoriji i prošlosti moga grada*. <https://suistorija.wordpress.com/ex-pannonia/res-mythica-vagy-res-publica-szabadka-polgarsaga-a-helyi-kiadvanyok-tukreben/>

Klasić, H. (6. septembar 2019). Kako su Sokoli postali Partizani. *XXZ Regionalni magazin*. <https://>

www.xxzmagazin.com/kako-su-sokoli-postali-partizani

Korponaić, K. (2012). *Stare subotičke porodice*. Subotica.

Kosta Petrović. Biographical information. (2006–2023). *Olympedia*. <http://www.olympedia.org/athletes/921662>

Lansky (15. maj 2011). Gradnja Sokolskog doma (Dva ratna druga). *Grad Subotica*. <https://gradsubotica.co.rs/gradnja-sokolskog-doma-dva-ratna-druga/>

Lansky (16. januar 2010). Sokolski dom Subotica. *Grad Subotica*. <https://gradsubotica.co.rs/sokolski-dom-subotica/>

Mačković, S. (n.d.a). Društvene i političke prilike u Subotici 1918–1941 (1945). *Suistorija. Subotica nekada*. <https://suistorijablog.wordpress.com/subotica-1918-1941-1945/>

Mačković, S. (n.d.b). Hrvatski katolički orao – Subotica. *Suistorija. Subotica nekada*. <https://suistorija.wordpress.com/o-hrvatima-u-subotici/hrvatski-katolicki-orao-subotica/>

Mačković, S. (n.d.c). ing. Kosta Petrović zavodi red 1920. *Subotickaistorija su istorija*. <https://subotickaistorija.wordpress.com/ing-kosta-petrovic-zavodi-red-1920/>

Mačković, S. (n.d.d). Karakteristika ing. Konstantina Petrovicha iz 1941. *Suistorija, Subotica nekada*. <https://suistorijablog.wordpress.com/karakteristika-okupacionih-vlasti-iz-1941-znate-li-o-kome-je-rec/>

Mačković, S. (n.d.e). Ulomci za povijest Subotice u 1925.godini. *Subotickaistorija su istorija*. <https://subotickaistorija.wordpress.com/obrade-istorijskih-tema-clanci-studije-itd-publikovane-i-nepublikovane/ulomci-za-povijest-subotice-u-1925-godini/>

Mačković, S. (2014). Szabadkai iparosok nemzetiségi összetétele a két világháború között. *Suistorija, Subotica nekada*. <https://suistorija.wordpress.com/subotica-1918-1938/a-ket-vilaghaboru-kozott-tevekenykedo-szabadkai-iparosok-nemzetisegi-osszetetele/>

Momir Korunović. (2023). *Wikipedia*. https://sr.wikipedia.org/sr-el/Момир_Коруновић

Munjin, B. (14. septembar 2022). Septembarske protusrpske demonstracije u Zagrebu 1902. godine. *P-portal*. <https://p-portal.net/septembarske-protusrpske-demonstracije-u-zagrebu-1902-godine/>

Nedeljković, S. (18. avgust 2020). Sokolski bioskop u Jugoslaviji. *Novi filmograf*. <https://www.novifilmograf.com/sokolski-bioskop-u-jugoslaviji/>

Nedeljković, S. (7. februar 2019). Savez Sokola Kraljevine Jugoslavije na Olimpijadi u Berlinu 1936. godine. *Koreni*. <https://www.koreni.rs/savez-sokola-kraljevine-jugoslavije-na-olimpijadi-u-berlinu-1936/>

Nedeljković, S. (16. oktobar 2015). Sokolsko društvo u Subotici (1). *Koreni*. <https://www.koreni.rs/sokolsko-drustvo-u-subotici-1/>

Nj.K.V. Prestolonaslednik Petar | NJ.V. Kralj Petar II. (n.d.). *The Royal Family of Serbia*. [https://royalfamily.org/hm-king-peter-ii-of-yugoslavia-gallery/#iLightbox\[gallery_image_1\]/37](https://royalfamily.org/hm-king-peter-ii-of-yugoslavia-gallery/#iLightbox[gallery_image_1]/37)

Njagul, S. (2011a). Doživotno prijateljstvo. *Rukovet*, 5–8, 89–90.

Njagul, S. (2011b). Ko je bio projektant Sokolskog doma? *Rukovet*, 5–8, 91–92.

Njagul, S. (2011c). Sokolski dom. *Rukovet*, 5–8, 86–87.

Njihova kraljevska visočanstva knez namjesnik i kneginja Olga na svečanom otvorenju izlože nove njemačke graditeljske umjetnosti u Beogradu. (6. oktobar 1940). *Novosti*, 5.

Ognynova, I. (2009). Vjera i crkva u ustaškoj ideologiji 1941–1945. *Croatica Christiana periodica*, 33,

157–190. <https://hrcak.srce.hr/clanak/80852>

Palatinus, J. (1. mart 1942). Az erdélyi és délvidéki szabadkőműves páholyok és azok tagjai román, illetve szerb megszállás alatt. *Magyarság*, 9.

Petrović, K. (1928). *Subotica i kupalište Palić*. Subotica.

Petrović, K. (1931). *Idejni osnovi Sokolstva*. Subotica: Sokolsko društvo Subotica Br.1.

Petrović, K. (1932a). *Sistemi masonerije*. Subotica: Slobodno-zidarske lože „Stvaranje” i „Stella Polaris”.

Petrović, K. (1932b). *Spomenik u Subotici njegov. veličanstvu Aleksandru I kralju Jugoslavije*. Subotica.

Petrović, K. (1934). *Građevine za telesno vežbanje*. Ljubljana: Jugoslovenska Sokolska Matica.

Petrović, K. (1935a). *Katihizis Jovanovske masonerije*. Beograd: Velika loža Jugoslavije.

Petrović, K. (1935b). *Sokolski stadion u Beogradu*. Beograd: Prosvetni odbor Saveza Sokola Kraljevine Jugoslavije.

Petrović, K. (1938b). *Uređenje gradova*. Beograd: Savez Sokola Kraljevine Jugoslavije.

Petrović, K. (1939b). *Umetnost i Olimpijske igre*. Zagreb: Jugoslovenski olimpijski odbor.

Petrović, K. (1940b). *Narodni domovi i školska vežbališta*. Beograd: Savez Sokola Kraljevine Jugoslavije.

Petrović, K. (1960c). *Sistem obrazovanja građevinskih kadrova*. Subotica: Društvo građevinskih inženjera.

Petrović, K. (1962). *Visoko obrazovanje u Sovjetskom Savezu*. Subotica: Viša tehnička škola u Subotici.

Petrović, K., Tomanić, O. (1962). *Početne vežbe u konstruisanju i čitanju tehničkih crteža: 1048 zadataka (616 crteža na 103 strane)*. Ljubljana: Državna založba Slovenije.

Petrović, K., Tomanić, O. (1963). *Začetne vaje v konstruiranju in čitanju tehničnih risb: 1048 nalog (616 risb na 103 straneh)*. Ljubljana: DZS.

Pitanje Olimpiskog stadiona i državne opere u Beogradu. (15. jul 1939). *Politika*, 8.

Prčić Vujnović, G. (2008). Razvoj urbanizma i arhitekture Subotice između dva svetska rata. In: Demeter, G., Prčić Vujnović, G., Bratuleanu, A., Biro, A.M., *Razvoj urbanizma i arhitekture u periodu od 1918. do 1941.godine u Temišvaru, Segedinu i Subotici – Regionalni identitet pod uticajem moderne*. Subotica: Međuopštinski zavod za zaštitu spomenika kulture, 248–397.

Republički zavod za statistiku (2022). Konačni rezultati – Nacionalna pripadnost. *Srbija Popis 2022*. <https://popis2022.stat.gov.rs/sr-latn/5-vestisaopstenja/news-events/20230428-konacnirezpopisa/>

Priznanja i nagrade – subotički sportisti na Olimpijskim igrama. (n.d.). *Sportski savez grada Subotice*. <http://www.sportskisavezsubotice.org/index/page/id/118/lg/sr>

Profesor arhitekta Marh pošto je pregledao Beograd otputovao je avionom za Berlin. (3. avgust 1939). *Politika*, 7.

Put dug osam decenija. (n.d.). *Dečije pozorište Subotica*. <https://www.suteatarzadecu.rs/istorijat/>

Putnik Prica, V. (avgust 2018). Kratka istorija Sokolskog pokreta. *Časopis Kuš! Kulturno-umetnički špajz*. <http://www.casopiskus.rs/kratka-istorija-sokolskog-pokreta/>

Architecture, Further Entries, Open. (2006–2023). *Olympedia*. <http://www.olympedia.org/results/920044>

Samardžić, S., Kravljača, D. (2012). Politika i sport: IV pokrajinski sokolski slet Saveza sokola Kraljevine Jugoslavije u Subotici 1936. godine. *Petničke e-Sveske – Zbornik radova, Istorija*, 2012, 441–447. <https://esveske.github.io/pdf/2012/70-54.pdf>

Segedinčev, T. (2007). Uređenje gradova viđeno očima Koste Petrovića. *Ex Pannonia*, 11, 31–40.

Соко Краљевине Југославије. (2023). *Wikipedia*. https://sr.wikipedia.org/wiki/Соко_Краљевине_Југославије

Sokoli će graditi stadion - intervju sa Đurom Paunkovićem. (30. januar 1938). *Novosti*, 6

Zabilježeno... [isečak iz novina] (25. januar 1963). *Telegram*.

Sokolovac. (1936). Subotica: Sokolsko društvo.

Šokčić, J. (1934). *Subotica pre i posle oslobođenja: građa za istoriju Subotice*. Subotica.

Spomenik Jovanu Mikiću ispred „Jadrana” početkom naredne godine. (10. novembar 2019). *Subotica.com*. <https://www.subotica.com/vesti/spomenik-jovanu-mikicu-ispred-jadrana-pocetkom-naredne-godine-id36485.html>

Svečano otkriven spomenik kralju Petru Prvom Karađorđeviću. (30. novembar 2021). *Subotica.com*. <https://www.subotica.com/vesti/svecano-otkriven-spomenik-kralju-petru-prvom-karadjordjevicu-id42847.html>

Teodorowicz-Todorowski, T. (1930). [Projekat modernističke crkve, pogled iz perspektive, ozalid, papir na kartonu]. Muzej arhitekture u Wrocławu. <https://niepodlegla.gov.pl/wp-content/uploads/2017/08/3.Tadeusz-Teodorowicz-Todorowski-projekt-ko%C5%A4cio%C3%A9a-pomnika-maly.jpg>

Белика Мучна. (2023). *Bukunediija*. https://sr.wikipedia.org/wiki/Белика_Мучна

Wagner, H. (11. februar 2021). The 6 most beautiful parks & gardens in Graz: Our favorites to enjoy the weather and the fresh air. *STUWO*. <https://www.stuwo.at/en/blog/best-parks-in-graz/>

Zagreb: Kr. dolnjogradska realna gimnazija [razglednica]. (1912). Zagreb: Tiskara A. Brusina. Digitalne zbirke Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu, Grafička zbirka NSK, Zbirka razglednica, RZG-ROOS-8. <http://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:238:988972>.

Viktorija Šimon Vuletić

KONSTANTIN KOSTA PETROVIĆ – EGY EMBER AZ ÖRÖKKÉVALÓSÁGNAK Szabadka a két világháború közötti időszakban

Összefoglaló

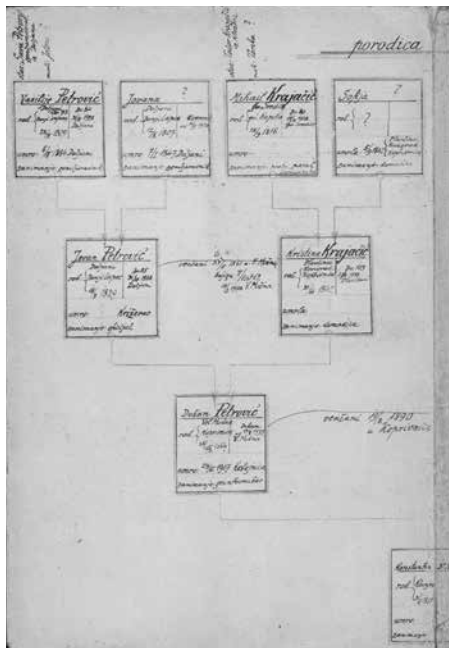
A tanulmány célja Kosta Petrovićnak, a két világháború közötti szabadkai közelet egyik kiemelkedő alakjának szélesebb körben való bemutatása. Petrović személyes archívuma idén került a Szabadkai Városi Múzeum gyűjteményébe, s annak ellenére, hogy nem csak szabadkőműves volt, hanem a Sokol mozgalom és az építészcéh tagja is, neve ismeretlen a szabadkaiak számára. Modern és humánus építészeti munkássága kitörölhetetlen nyomot hagyott a város urbanizációjában.

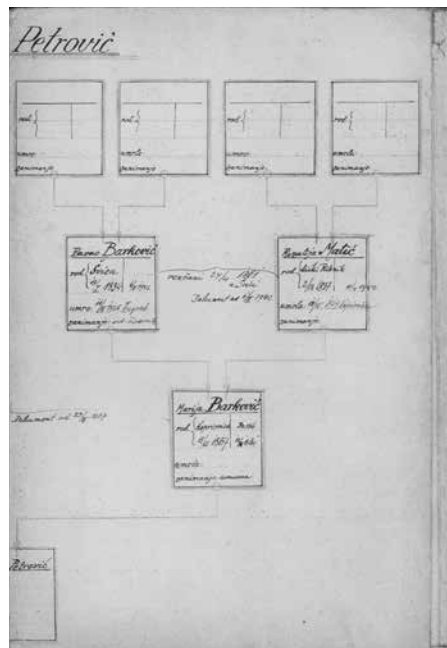
Slika 1. Kosta Petrović u uniformi rezervnog oficira Kraljevine Jugoslavije, privatna zbirka porodice Pavković
Figure 1. Kosta Petrović as a reserve officer of the Kingdom of Yugoslavia, private collection of the Pavković family

Slika 2. Indeks Koste Petrovića (Gradski muzej Subotica)
Figure 2. Academic transcript of Kosta Petrović (Municipal Museum of Subotica)

Slika 3. Rodoslov porodice Petrović, leva strana, privatna zbirka porodice Pavković (Porodica Petrović 1942)
Figure 3. Genealogy of the Petrović family, left page, private collection of the Pavković family (Porodica Petrović 1942)

Slika 4. Rodoslov porodice Petrović, desna strana, privatna zbirka porodice Pavković (Porodica Petrović 1942)
Figure 4. Genealogy of the Petrović family, right page, private collection of the Pavković family (Porodica Petrović 1942)

Slika 5. Kraljevska realna gimnazija u Zagrebu (Zagreb: Kr. dolnjogradska realna gimnazija 1912)

Figure 5. Royal Grammar School in Zagreb (Zagreb: Kr. dolnjogradska realna gimnazija 1912)

Slika 6. Indeks Koste Petrovića, Gradski muzej Subotica (Meldungsbuch 1910)

Figure 6. Academic transcript of Kosta Petrović, Municipal Museum of Subotica (Meldungsbuch 1910)

Slika 7. Venčanje Koste Petrovića i Milane Sarajlić, privatna zbirka porodice Pavković

Figure 7. Wedding of Kosta Petrović and Milana Sarajlić, private collection of the Pavković family

Slika 8. Sedište masonske lože Stvaranje/Alkotás (Aleksić 1978)

Figure 8. Head Office of the Masonic Lodge "Creation" (Alkotás) (Aleksić 1978)

Slika 9. Sokolovac na Paliću (Istorijski arhiv Subotica, Zbirka fotografija 1862–, F:180)

Figure 9. Sokolovac in Palić (Historical Archive of Subotica, Collection of Photographs 1862–, F:180)

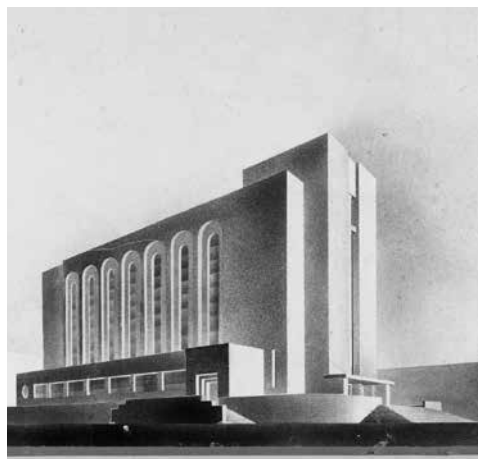
Slika 10. Plan Velikog narodnog parka u Subotici (Petrović 1935b: 79)

Figure 10. Plan of the Great National Park in Subotica (Petrović 1935b: 79)

Slika 11. Naslovna strana knjige Koste Petrovića o Sokolskom domu (Petrović 1932b)

Figure 11. Title page of Kosta Petrović's book about the Sokolski dom (Petrović 1932b)

Slika 12. Skica za zgradu u Lavovu poljskog arhitekta Tadeuša Teodorovića-Todorovskog (Teodorowicz-Todorowski 1930)

Figure 12. Sketch for the building in Lviv by the Polish architect Tadeusz Teodorowicz-Todorowski (Teodorowicz-Todorowski 1930)

Slika 13. Muška kapa Sokola (Gmihail 2019)
Figure 13. Sokol men's cap (Gmihail 2019)

Slika 14. Sokolski slet u Subotici 1936. godine
 (Istorijski arhiv Subotica, Zbirka fotografija 1862–,
 F:180)

Figure 14. Sokol gathering in Subotica in 1936
 (Historical Archive of Subotica, Photograph Collection
 1862–, F:180)

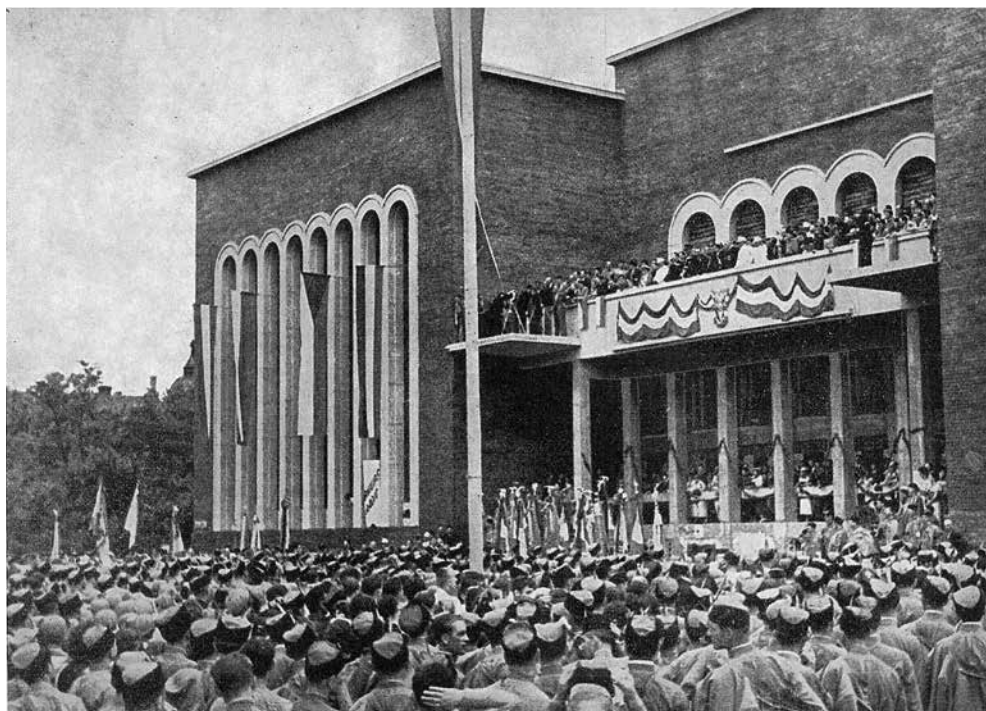
Slika 15. Kosta Petrović u sokolskoj uniformi (Istorijski
 arhiv Subotica, Zbirka fotografija 1862–, F 180)

Figure 15. Kosta Petrović in Sokol uniform (Historical
 Archive of Subotica, Photograph Collection 1862–, F:180)

Slika 16. Plakat za IV pokrajinski slet Sokola u Subotici
 1936. godine (Istorijski arhiv Subotica, Zbirka plakata
 1817–1989, F:018)

Figure 16. Poster for the 4th Provincial Sokol Slet in
 Subotica in 1936 (Historical Archive of Subotica, Poster
 Collection 1817–1989, F:018)

Slika 17. Susret Sokola ispred Jugoslovenskog narodnog doma kralja Aleksandra I Ujedinitelja (Istorijski arhiv Subotica, Zbirka fotografija 1862–, F:180)

Figure 17. Meeting of Sokols in front of the Yugoslavian National Home *King Alexander I the Unifier* (Historical Archive of Subotica, Photograph Collection 1862–, F:180)

Slika 18. Ivanka i Dušica, ćerke Koste Petrovića, sa pozorišnim lutkama inženjera Ota Tomanića, privatna zbirka porodice Pavković

Figure 18. Ivanka and Dušica, daughters of Kosta Petrović, with theater puppets of engineer Oto Tomanić, private collection of the Pavkovic family

Slika 19. Princ Petar Karađorđević u sokolskoj uniformi (Nj.K.V. Prestolonaslednik Petar n.d.)

Figure 19. Prince Petar Karađorđević in Sokol uniform (Nj.K.V. Prestolonaslednik Petar n.d.)

Slika 20. Kosta Petrović sa Olimpijskom bakljom 1936. godine (Istorijski arhiv Subotica, Zbirka fotografija 1862–, F:180)

Figure 20. Kosta Petrović with the Olympic Torch in 1936. (Historical Archive of Subotica, Photograph Collection 1862–, F:180)

Slika 21. Plakat Olimpijskih igara u Berlinu 1936. godine (Berlin 1936)

Figure 21. Poster of the Olympic Games in Berlin in 1936 (Berlin 1936)

Slika 22. Plaketa Ordena rada dodeljena Kosti Petroviću 1949. godine (Gradski muzej Subotica)

Figure 22. Plaque of the Order of Labor awarded to Kosta Petrović in 1949 (Municipal Museum of Subotica)

Slika 23. Fotografija Koste Petrovića sa suprugom i ćerkama (Gradski muzej Subotica)

Figure 23. Photo of Kosta Petrović with his wife and daughters (Municipal Museum of Subotica)

Акош Кубичковић*

Градски музеј Суботица

Трг синагоге 3

24 000 Суботица, Србија

akos.kubickovic@gmail.com

UDC: 655.3.066.32(497.113 Palić)

Примљено: 17. марта 2023.

Прихваћено: 24. јула 2023.

ПАЛИЋ КРОЗ РАЗГЛЕДНИЦЕ

Стручни рад

PALIĆ THROUGH POSTCARDS

Professional paper

Апстракт: Први део рада представља кратак преглед историје Палића, уз напомену да се већи део овог кратког прегледа бави историјатом настанка и развоја купалишта на обалама Палићког језера. Други део се бави разгледницама Палића. На почетку смо изложили историјат самих разгледница, да бисмо се у наставку концентрисали само на разгледнице на којима су представљене грађевине, делови обале језера, или гости Бање Палић. Хронолошки гледано, разгледнице обухватају период од друге половине 19. века до 30-их година 20. века. Да би се направила нека јасна граница између анализираних разгледница, оне су подељене на разгледнице „старог” и „новог” Палића. Под старим смо подразумевали период од настанка првих бањских објеката до почетка друге деценије 20. века, тачније до 1912. године, када се појављују разгледнице новог Палића, које представљају новоподигнуте сецесијске грађевине купалишта. На крају текста, споменуте разгледнице су представљене у виду каталошког прилога.

Кључне речи: Палић, разгледнице, стари Палић, нови Палић

Abstract: The first part of this work presents the short history of Palić, more precisely it mainly concentrates on the history of establishment and development of the Palić Spa. The second part presents and discusses the postcards of Palić: it focuses first on the history of the postcards themselves and then on the specific postcards with illustrations of local buildings, the lake or even the visitors of Palić. Chronologically these postcards originate between the second half of the 19th century and the 1930s. Based on the analysed material, two groups of postcards can be distinguished. The first group shows the “old” Palić while the second group shows the “new” Palić. The term “old” refers to the period from the construction of the first spa amenities until 1912. This is when the postcards of the new Palić appear, depicting the newly built Art Nouveau spa buildings. At the end of the study all these postcards are presented in the form of a catalogue as well.

Keywords : Palić, postcards, Old Palić, New Palić

* Акош Кубичковић, историчар, кустос
Kubičković Ákos, történész, muzeológus
Ákos Kubičković, historian, curator

УВОД

Разгледнице као историјски извори документују време у којем су настале. Оне су сведоци прошлих времена, јер су на њима често забележени објекти, споменици или неки предели, којих данас више нема, или су знатно измењени. Ово значи да је на основу разгледница могуће сагледати развој једног места или његових делова. Илустрације на њима могу да нам послуже у покушају да реконструишемо неке пределе или делове насеља, који данас више не постоје, или су делимично измењени. Са друге стране, писма и поруке које налазимо на разгледницама говоре нам о животу и о начину размишљања људи који су их писали. Поред ова два главна аспекта, треба споменути и могућност бављења истраживањем издавача разгледница.

У овом раду концентришемо се на први аспект, на илустроване делове разгледница. Уз помоћ разгледница које се налазе у истоименој збирци на Историјском одељењу Градског музеја у Суботици, покушаћемо да прикажемо изглед Бање Палић са краја 19. и почетка 20. века. Разгледнице смо поделили на оне до 1910. године и на оне касније, када је Палић украшен новим сецесијским грађевинама. У тексту смо за први период користили термин „стари Палић” под којим подразумевамо првобитно купалиште чији је развој почео средином 19. века, а под термином „нови Палић” мислили смо на нови, сецесијски Палић, чије су грађевине свечано отворене 15. септембра 1912. године.

Рад је подељен на два дела. Први део говори о историји Палића. На почетку је кратко изложена историја овог насеља, од првог писаног спомена, до почетка 19. века. Главни део овог првог дела се бави настанком и развојем самог купалишта, и Палића као дестинације за одмор и лечење. На крају првог дела, дат је преглед даље судбине бањског лечилишта до 1941. године. Други део рада говори о разгледницама као историјским изворима. Прво се излаже историјат разгледница, њихов настанак и развојни пут. Затим се у два поглавља разматрају разгледнице „старог” и „новог” Палића, превенствено аверси са илустрацијама. На крају, као синтеза ова два дела, дат је каталошки приказ и опис 62 разгледнице Палића.

ПАЛИЋ КРОЗ ВЕКОВЕ

Од првог спомена до почетка 19. века

Назив пустаре на коме се данас налазе насеље Палић и Палићко језеро у писаним изворима први пут се појављује 1462. године. Дотични документ је настао 16. фебруара 1462. године у којем угарски краљ Матија Корвин (I. Hunyadi Corvin Mátyás) дарује села и пустаре у жупанијама Бач и Чонград својој мајци, Елизабети Силађи (Szilágyi Erzsébet). Међу наведеним селима и пустарама у овој даровници се појављује и тзв. Пали пустара (Iványi 1886: 39, Mađar 2004: 18).

Што се насељености места тиче, сигурне податке имамо тек од 16. века. Први спомен нам говори о пустари, али не и о насељеном месту.¹ Турски извори из друге половине 16. века спомињу место под називом Палеђхаз. Реч је о попису становника Сегединског санцака из 1570. године. У овом санцаку се налазила Суботичка нахија, а у оквиру те нахије се наводи пустара Палеђхаз(а) као празна и ненасељена (Mađar 1995: 56). Дефтер из 1578. године Палеђхаз (Pálegyház) назива селом (ibid. 60). Извор из 1578. године наводи и мушке становнике села, а на основу имена можемо закључити да се радило о јужнословенском живљу, вероватно православне вероисповести. Ова наша констатација само потврђује опште мишљење савремене историографије да се паралелно са напредовањем Османлија, угарско становништво повлачило из јужних крајева Угарске према северу, а њихова места су насељена јужнословенским становницима са Балкана. Турски дефтери Суботичке нахије нас извештавају за 1580. и 1582. годину. Место се опет назива Палеђхаз(а) са 10 кућа које плаћају порез (Iványi 1886: 70). Са археолошког аспекта, сматра се да се некадашње насеље Палеђхаза, простирило највероватније у близини југоисточног вршка језера, на западној страни сенћанског пута (Mađar 2003: 10).² О проблематици првог помињања имена језера може више да се прочита у раду Ласла Мађара, који је детаљно анализирао овај проблем (ibid. 130–131).

О постанку језера не постоје документовани подаци. Занимљиво је да прве приказе Палићког језера на картама имамо тек са краја 17. века. Италијански генерал у хабзбуршкој служби, Луиђи Марсиљи (Luigi Marsigli), логоровео је 1690-их година на обали језера и на мапи нацртао, у близини Суботице, језеро под називом Piligo Palus, које може бити само језеро Палић (Mađar 2003: 11).³ Војска Евгенија Савојског (Eugen von Savoyen) је након победе код Сенте, крајем септембра 1697. године логоровала код језера. Трупни картограф Ф. Н. де Шпар (F. N. de Sparr) је нацртао ведуту на којој се види размештај трупа уз језеро, а издалека се види и Суботица, или како је сам написао, Сабастка (*Sabastka*). Очигледно се ради о Палићком језеру. На првој мађарској поштанској карти, која је уједно и путничка мапа, у близини језера, поред сенћанског пута обележено је место под називом Бали или Балј (Bali/Balj)⁴. Ипак, највероватније се ради о поштанској станици, а не о насеобини како су то ранији истраживачи мислили. Постоји теза да је Палићко језеро добило име по средњовековном облику свог назива. Тезу поткрепљује и чињеница да га једна мапа Бечког архива из 18. века означава као *Paulischer See* (ibid. 10). На основу изложеног се види да је језеро било познато такође и широј јавности од краја 17. века, али нема назнака о томе да је место било насељено, бар не током 17. и већином 18. века.

1 У овом случају нам чак ни археологија не помаже много. Пронађени су само спорадични и случајни налази остатака керамичких посуда из различитих периода. Систематских ископавања није било.

2 Са дотичне територије имамо само површинске налазе. На том месту се налази узбрдица коју називају *Градина*. Сматрало се да би то могло да буде место неке црквике са гробљем једног средњовековног насеља.

3 Марсиљијево дело носи наслов *Danubius Pannonica-Mysicus*, штампано је 1727. године уз чији први том је приложио карту водотокова земље.

4 Рад Леополда Ф.В. Росенфелта (Leopold F.V. Rosenfelt)

Иако нам писци суботичке историје доносе легендарну причу о настанку језера средином 18. века, ни сами нису веровали у то што су пренели, већ су констатовали да је језеро сигурно старије, али су сматрали да је сасвим могуће да је у неким периодима био исушено. Корито језера се стварно исушило у два наврата, 1794. и 1863. године (Iványi 1892: 138, Mađar 2003: 11). На овом месту видимо како се допуњавају усмена традиција и писани извори.

Вода језера је некада била толико алкална (висок салинитет воде) да није погодовала флори и фауни. То се временом изменило и од друге половине 18. века се све чешће говорило о рибама у језеру (Štadler 1998: 13). О променама у саставу воде говори и податак о појави лабудова на језеру из 1780-их година, који су са мањим или већим прекидима били присутни све до 1902. године (Mađar 2003: 11).

Становништво из околине, воду језера је користило за напајање оваца, натапање кудеље, бељење платна, прање веша и у друге сврхе, што говори у прилог високом салинитету воде. Први који је обратио већу пажњу на ово био је главни лекар жупаније Бач, Јохан Готфрид Либетраут (Johann Gottfried Libetrout). Он је почетком 1780-тих година на источној обали језера подигао фабрику соде и упорно указивао на лековита својства загрејане језерске воде. У то време, градске власти нису обраћале велику пажњу на потенцијале језера, иако је било у њиховом власништву. Либетраутов пројекат је нудио неку врсту економског искоришћавања слатинасте воде, а касније, са времена на време у први план је истицао или наглашавао лековитост загрејане воде, која ће бити све чешће тема градских власти од почетка 19. века. Због оскудности извора не можемо рећи колико дуго је трајала Либетраутова фабрика соде. Знамо да је добио искључива права за производњу соде на период од 10 година (Iványi 1892: 142). Током 1790-их фабрика је била и даље активна, али није донела очекиван профит, а након смрти оснивача све мање се чује за фабрику. Вероватно је почетком 19. века та прича била завршена.

Иако је Либетраутова идеја заживела, није донела очекиване високе резултате, па је временом вероватно и пропала. Ипак, могли бисмо рећи да је упорним указивањем веома снажне лековите моћи загрејане језерске воде, судбина Палића као лечилишта и будућег бањског комплекса била запечаћена.

Настанак и развој купалишта

Градске власти су од почетка 19. века постале све више заинтересоване за воду и потенцијале Палићког језера. Први званични извештај о лековитости воде стигао је током 1823. године пред Градски сенат, уз обавештење да је топла палићка купка прави мелем за кожне болести и хемороиде (Mađar 2003: 12). Ипак, ништа конкретно није предузето, односно у том тренутку није покренуто ништа везано за изградњу купалишта. Од 1820-их година градске власти ипак су почеле са систематским сађењем дрвећа, и то багрема и канадских топола. Тако су постављени темељи данашњег парка поред језера. Др Антал Ковач (dr Kovács Antal) и др Винце Зомборчевић (dr Zomborcsévi Vince) су

током 1837. године извештавали о резултатима прегледа воде Палићког језера, установивши да њен квалитет одговара нормама осталих вода натронских језера и бања. Главни састојци воде били су: натријум-карбонат, алкални минерали, натријум помешан са различитим базама кухињске соли и сумпор (Libman 2003: 25). Из каснијих извештаја бањских лекара се види да је слатинаста вода са натријум-карбонатом и хидро-карбонатом поговодила лечењу шкрофулозе, хроничних кожних болести, костобоље, хемороида, вена, неуралгичне главобоље и болова у стомаку, чак је помагала и апоплектичарима (Krstić & Miljković 2010: 12). Иако су Ковач и Зомборчевић те 1837. године покренули иницијативу за изградњу купалишта на обали, власти су тек неколико година касније означиле места за купање и забраниле напајање стоке, натапање кудеље и прање веша. То се десило почетком 1840-их година, када је такође забрањено јахање или вожња кола у парку који се тада већ простирао на 12 ланаца, и био засађен багретом и канадским тополама (Mađar 2003: 12, Štadler 1998: 17, Iványi 1892: 144). Од 1845. године гости су добијали и неколико када за купање, што је представљао основу тзв. Хладног купатила које је подигнуто следеће године. Од почетка 1850-их година почело се са изградњом тзв. Топлог купатила. Топло купатило је завршено до почетка 1852. године.

Интензивнији развој купалишта кренуо је управо од педесетих година 19. века изградњом првих соба за госте, гостионске куће на спрат и летњих кућица, као и ангажманом бањског лекара и инспектора. У извештајима од средине 19. века па све до почетка 20. века јасно се види како су градске власти са времена на време, корак по корак, проширивале капацитете и садржај палићког купалишта и лечилишта.

Када говоримо о смештају, гости су могли да користе Тршчару, која је коначно завршена 1853/1854. године, а за оне имућније, тек касније, 1860/61. године подигнута је главна зграда купалишта, тзв. „Стари хотел”.⁵ Међу онима који су пројектовали прве зграде купалишта, истиче се суботички архитекта Јанош Шкултети (Sculptéty János), а његово име се везује и за неколико знаменитих здања на Палићу из тог периода. Пример напретка у коришћењу лековитих својстава језера је била изградња тзв. Блатног купатила 1863. године. Ту су болесници од реуматизма могли да користе лековити муљ са дна језера (Libman 2003: 33).

Још један пресудан моменат у историји развоја Палића била је изградња железничке пруге између Сегедина и Суботице, која је завршена 1869. године.⁶ Своју прву праву и велику железничку станицу Палић је добио 1887. године (Duranci et al. 2008: 144). Напоменимо и то да је први месни купалишни или излетнички воз на линији Суботица-Палић покренут 1877. године (Mađar 2003: 55). Када је 1883. године отворена и пруга Будимпешта-Земун, заједно са Суботицом и Палић је укључен у крвоток европског саобраћаја. Отварање ове пруге је значило и повећан број посетилаца. Осим мештана, овде су долазили гости из Сомбора, Сенте, Баје, Сегедина, Кањиже, Кикинде, Старог Бечеја, Осијека,

5 Та главна зграда купалишта је данас хотел „Парк”.

6 Изградња је трајала од 1864. до 1869. године.

Врбаса али и из Капошвара, Ђера, Комарна, Темишвара, Арада, Будимпеште и Беча. Њихов састав је био шаролик: адвокати, јавни бележници, професори, официри, занатлије (*ibid.* 18).

Следећи период већих подухвата на Палићу одвијао се 1880-их година. Власти су и даље имале проблем са народом који је напајао стоку, прао веш и често се одавао чарима нудизма. Због овога су, на предлог Министарства унутрашњих послова кренули са озбиљнијим регулацијама. Бесплатно купање било је дозвољено само на западној обали, а на целом језеру је било забрањено купање коња, прање кочија и нудизам (Mađar 2003: 25). Документа везана за ове регулације чувају се у Историјском архиву Суботице заједно са две ретке мапе купалишта из 19. века. Прва је скица карте из 1884. године (Palics fürdőintézeti kerület 1884, Слика 1), а друга мапа Пала Карвазија (Kárvázy Pál) из 1888. године (Kárvázy 1888, Слика 2). Карвазијева мапа је посебно занимљива јер су на њој већ уцртани и плацеви са вилама имућнијих суботичких породица. Управо је низ тих вила додатно мењао визуру и улепшавао место. Период од 1885. до 1888. био је најинтензивнији у изградњи Палића. Године 1885. срушено је Блатно купатило, а уместо њега, следеће године град је изградио посебно женско и мушко купатило са две стране мола. Помоћу кружног насипа вода је потиснута према средини језера и направљено је лепо шеталиште до којег се могло спустити са пута који се из правца железничке станице спуштао ка језеру. Ово шеталиште се простирало полукружно уз источну и западну обалу.

Још један у низу догађаја који је утицао на развој Палића јесте делатност Лајоша Вермеша (1860–1945). Завршио је Медицински и Филозофски факултет, а као професор физкултуре, за свој животни позив изабрао је спорт. Његова највећа заслуга је организација тзв. Олимпијских игара на Палићу (1880–1914)⁷ које су се састојале из спортских надметања у десетак атлетских дисциплина. Сам Вермеш је био изванредан спортиста, доказан бициклиста и дизајнер тегова, првак у скоку мотком, рвач, бацач диска, боксер, а био је добар и у пењању уз конопцац, скоку увис, чак је био и мајстор мачевања (Krstić & Miljković 2010: 53–54). Као велики ентузијаста, кренуо је са стварањем спортског центра на обалама Палићког језера. Тако је изграђена прва асфалтирана бициклистичка стаза у целој Мађарској, али и други спортски терени. За смештај спортиста је предвидео две виле, изграђене у швајцарском стилу 1891. године, иначе дела непознатих архитеката.⁸ У ери Палићких олимпијада покренут је и електрични трамвај на релацији између Суботице и Палића. За покретање ове врло популарне линије, био је заслужан и сам Лајош Вермеш, који је тако могао још више да популаризује спортска такмичења на Палићу, али и само излетиште са бањом. Трамвај је покренут 1897. године на релацији Суботица–Палић, и након тога је још деценијама часно служио бројним излетницима, све до укидања линије 1974. године.

7 Пјер де Кубертен (Pierre de Coubertin) ће тек 16 година након овога, 1896. године организовати прве модерне Олимпијске игре.

8 Касније су понели називе „Вила Лујза” и „Совина кула”, „Багољвар”, мада су на почетку ове објекте називали „Вермеш” виле.

Бања Палић 1912–1941.

Нови успон Палић је доживео почетком 20. века када су изграђени најлепши објекти у парку купалишта. До краја 19. и почетка 20. века парк око купалишта се проширио и имао је много разноврснију флору него пре. Спортска такмичења која су покренута крајем 19. века су додатно подигла популарност места, а железница и трамвајска линија су обезбедиле лакши приступ посетиоцима. До 1904. године завршена је изградња водовода и канализације. Ускоро је стигло и електрично осветљење. Палић се морао развијати даље да би могао опстати у трци за туристима. Објекти изграђени средином 19. века већ су били трошни и застарели, а као такви нису више одговарали естетским, здравственим и хигијенским стандардима европских бања (Prčić Vujinović 1998: 46, Štadler 1998: 39–41). Да би се одговорило захтевима и укусу времена, обнова је била неизбежна. Тако су у периоду од 1908. до 1912. године изграђени велелепи сецесијски објекти, који су дали потпуно нови сјај Палићу.

Један од главних организатора овог грандиозног подухвата био је тадашњи градоначелник Суботице, др Карољ Биро (dr. Bíró Károly). Иницијатива за развој Палића је покренута још 1902. године, а 1903. године је расписан конкурс за издавање у закуп и изградњу купалишта (Prčić Vujinović 1998: 47). У међувремену је основан и Фонд за изградњу и финансирање Палића у који су се уливала средства добијена продајом песковитог земљишта намењеног за изградњу вила око купалишта. У суштини, радило се на парцелисању будућег насеља. Пошто су планови слабо стизали, градски оци су закључили да је Палић немогуће издати у закуп у тако лошем стању. Схвативши да је прво неопходно изградити нови Палић, објавили су нови конкурс, само за изградњу 1904. године. До 1906. године пристигао је 21 рад, а на крају конкурса, изабран је другонаграђени рад архитеката Марцела Комора (Komor Marcell) и Дежеа Јакаба (Jakab Dezső). До овога је дошло због бројних несугласица око изведбе пројеката, неслагања чланова управе града и због неких, до сада неразјашњених околности. Комор и Јакаб су свој план извели, у то време, у сасвим новом и модерном стилу сецесије, а често се наводи да су ове грађевине изведене у мађарској варијанти сецесије.

Водоторањ је пре свега био замишљен као улаз у само купалиште, тачније у парк купалишта, иако је на крају имао троструку функцију. Поред тога што је представљао улаз, једно кратко време служио је и као водоводни објекат. Док је саобраћао електрични трамвај, павиљон који је повезан са водоторњем уз помоћ малог моста, чинећи тако јединствену целину, служио је као станица, или боље рећи, чекаоница. Водоторањ, висок 31,75 метара је остао најдоминантнија грађевина овог насеља.

Од Водоторња креће пут кроз пошумљени парк који води до тзв. Велике терасе или како се некада звао овај објекат, Курсалона. Велика тераса је изграђена у периоду од 1909. до 1912. године, и пројектована да буде централна зграда целог купалишта. Орнаментика објекта говори о већ споменутој мађарској варијанти сецесије у којој доминирају флорални мотиви из народне уметности. Ово је мултифункционална грађевина, замишљена као место културних

догађаја и забавних програма, али и са угоститељским и трговачким функцијама. Дворане са терасама и погледом на језеру су служиле за одржавање балова, разних свечаности и прослава, певачких такмичења, позоришних представа. Ресторан, кафић и посластичарница су додатно улепшавали време проведено у овом здању.

У близини Велике терасе са леве стране пута се налази Музички павиљон. Такође у духу мађарске варијанте сецесије, павиљон је служио као место организације музичких представа. По стилу изведбе, павиљон је у потпуној уметничкој слози са Великом терасом и Женским шtrandом.

Женски шtrand или купатило је већ постојало и раније, дакле то је једини објект који је био обновљен, у духу мађарске варијанте сецесије. Куриозитет грађевине је у томе да је у потпуности од дрвета. Затворен је према обали, а унутрашњи део се отвара на језеру, кријући купалиште са терасом и кабинама.

Као што смо навели, пут креће од Водоторња, води испод Курсалона до тзв. Спомен-чесме скоро на обали језера где се раздваја. Леви пут води на западну обалу језера, а десни на Женском шtrandу и „Вермеш” вилама. Пошто су почетком друге деценије 20. века, градски оци планирали прославу завршетка нове Градске куће у Суботици, код градоначелника Бироа родила се идеја да се некако скрене пажња и на неке нове грађевине на Палићу. Ускоро се на дневном реду нашао предлог о овековечењу обнове лечилишта Палић спомен-облежјем. Двојац Комор и Јакоб су у овом случају имали и помоћ познатог архитекте Ђуле Валија (Váli Gyula). Спомен-чесма је изведена од два базена тролисне основе, спољашњи је засађен цвећем, а унутрашњи, у којем тече вода из скулптуре сома, дивље патке и лиске је виши. На централном монолиту чесме који је украшен са три женска лица, урезана су три различита текста. На једном је кратка историја Палића, коју је оновремено већ слеп, диктирао Иштван Ивањи (Iványi István), писац прве двотомне монографије историје Суботице. На следећем листу је одломак из песме познатог мађарског писца, рођеног Суботичанина, Дежеа Костолањија (Kosztolányi Dezső). Пошто је чесма требало да сведочи о завршетку великог пројекта, нису могли да изоставе реченице које ће величати и истаћи улогу градоначелника Кароља Бироа у мисији обнове Палића.

Тандем Комор и Јакоб са ова четири здања⁹ створио је једну карактеристичну атмосферу целој Бањи Палић. Објекти су грађени по узору на архитектуру Ердеља и украшени су резбареним и бојеним дрветом. Отуда и израз „палићка црвена”, због доминантне боје на свим овим објектима (Krstić & Miljković 2010: 18).

Први светски рат је зауставио даљи развој обновљеног Палића. Ипак, након рата и преласка ових територија у нову државу, Краљевину СХС, Палић је морао да очува имиџ познате и лековите бање. И даље је био омиљено излетиште, али сада већ углавном само Суботичана и оних из околине. Остале су велелепе грађевине које су дале својствену атмосферу купалишту; имао је и одличну саобраћајну повезаност путем железнице и трамвајске линије. Да је Градска управа покушала да брине о добром гласу Палића сведочи сачувани документ *Наредба* из 1925. године, донета у циљу што бољег уређења живота

9 Водоторањ, Курсалон, Музички павиљон и обновљени Женски шtrand.

на Палићу. Наредба се састојала из шест делова: I Пријављивање, II Станови, куће, дворишта и улице, III Парк, IV Језеро, V Саобраћајна средства, VI Мир и ред (Segedinčev 2017: 43). Град је водио рачуна о купалишту и на тај начин што је редовно постављао управитеља (Маšković 2015: 14).

Град Суботица је у читавом периоду од 1918. до 1941. године био титулар Купалишта Палић. На два начина је искориштавао његове потенцијале, или је сам управљао и газдовао њиме, или је права на то издавао под закуп (Маšković 2015: 11). Иначе, Купалиште Палић је била посебна административна јединица у саставу града (као круг или кварт). У том смислу није се много шта променило, градске власти су, као и у предратно време, биле и најодговорније за његов развој и просперитет. Једна од главних карактеристика овог међуратног периода јесте често издавање купалишта закупцима. Управо у то време, почетком двадесетих година 20. века подигнут је и данашњи Мушки шtrand на источној обали, тада још познат само као Шtrand. Имао је карактеристични дрвени мол, мноштво кабина, сеновиту плажу и угоститељске објекте, укратко, све што је потребно за квалитетан одмор. На основу извештаја градских власти, Купалиште Палић 1937. године је имало у свом саставу следеће објекте: Велику гостиону, Малу гостиону, Шtrand, Нови хотел, хотел „Надаш”, Стари хотел, Велику топлу купку, Блатну купку, зграду Поште, стамбену зграду за особље купалишта, стројарницу, зграду за прање и пеглање, чуварску кућу код Шtrandа, чељадску зграду и Вилу „Киш Абел” (ibid. 18). Крајем 30-их година град и људи су схватили да се хемијска и биолошка равнотежа језера нарушава. Стање у том тренутку још није било толико алармантно, уз напомену да се већ и тада градска канализација уливала у језеро, доводећи воду из домаћинства и индустрије. Све је то само убрзало изумирање језера, а догађаји који су уследили на светској позорници, онемогућили су било какву интервенцију и унапређење или спашавање Палића.

РАЗГЛЕДНИЦЕ КАО ИСТОРИЈСКИ ИЗВОРИ

Историјат разгледница

Период од средине 19. века до година Првог светског рата сматра се златним периодом разгледница, када је популарност ових правоугаоних белих хартија са репродуктованом сликом или фотографијом на аверсу била изузетно висока.

Појам разгледница означава поштанску карту која на једној страни има визуелну представу. Треба је разликовати од дописнице, обичне поштанске карте, која има форму правоугаоног белог картона с одштампаном поштанском марком и местом за адресу на једној страни (Пераћ 2009: 7). Ове илустроване поштанске карте су се штампале масовно, у серијама, различитим техникама штампе или фотографије и достављане су углавном поштом.

О постојању илустрованих карата знамо већ из 1870-их година, али и даље није разјашњено ко је први покренуо производњу. У суштини, проблем је у томе да свака од доленаведених страна сматра да је то прва урадила. Ту пре

свега мислимо на Француско-пруски рат 1870–1871, када су у кратком временском интервалу обе зарађене стране покренуле своје илустроване поштанске карте. Неки истарживачи и аутори сматрају да је први примерак илустроване карте настао на иницијативу геодетског официра Петра Манојловића, а била је упућена у Сомбор. Издавач је био лист *Змај*, а штампана је у Бечу 1871. године (Кошутић 2004: 4, Пераћ 2009: 10). Сем ових раних примера, поједини аутори сматрају да су прве праве разгледнице штампане поводом Париске изложбе 1889. године (Пераћ 2009: 10). Прва серија разгледница у мађарском делу Монархије је штампана 1896. године у току припрема за Миленијумске свечаности (A képeslap története 2016). У тадашњој Србији, прва серија је штампана 1895. године (Пераћ 2009: 11).

Када говоримо о неким правилима за израду, разгледнице су имале утврђене димензије (дакле формат 9 x 14 цм), а подаци су ишли на адресну страну. Цела површина адресне стране – реверс разгледница – је била намењена искључиво адреси. Аверс, дакле предња страна, је била подељена на визуелни део и празан део за писана саопштења (Пераћ 2009: 14). До промене је дошло 1905. године. Наиме, временом се површина са илустрацијама увећала у односу на простор за саопштења, да би на крају визуелни мотиви заузели цео аверс. Ово је довело до промена на реверсној страни. Простор за писана саопштења је пребачен на реверс, и ускоро је подељен на пола, један део за адресу а други за саопштење или поруку. Ова промена је иначе озваничена 1906. године (ibid.14).

У овом делу рада представљамо и технике уз помоћ којих су настали илустровани делови разгледница. Представе на разгледницама овог првог периода¹⁰ рађене су техникама цртежа, акварела и фотографије. У то време, штампане су техникама литографије, хромолитографије, колотиписе (светлоштампа) и аутотипије, у једној, две или више боја (Пераћ 2009: 15). Једнобојне су најчешће биле црно-беле, али и у тоновима смеђе, зелене, плаве и других боја. Од штампарских поступака, најстарија је литографија (равна штампа). Међу колекционарима су литографске разгледнице најпопуларније због лепоте, али и вредности. Колорисане разгледнице су биле израђиване техником хромолитографије¹¹ и аутотипије¹². Трећа варијанта је била када су црно-беле разгледнице биле ручно колорисане акварелима, и то шематски црвеном и зеленом бојом (ibid.). Од почетка и током целе прве половине 20. века, техника колотиписе је била највише примењивана. Ова техника је омогућила веома квалитетну и верну репродукцију. Ускоро су се појавиле и разгледнице умножаване фотографским поступком. На почетку су фотографије мањег формата биле налепљене на картон на којем је био одштампан неки украсни мотив и назив слике, да би убрзо разгледнице биле рађене на правој фотографској хартији (ibid. 16).

Можемо рећи да се велики број особа бавио изразом, издавањем и продајом

10 Мислимо на период до година Првог светског рата; у мађарској литератури често се наводи 1920. година као година која означава крај тзв. класичног периода или првог периода издавања разгледница (A képeslap története 2016).

11 Вишебојна литографија, представља ручни поступак репродуктовања за штампање у боји.

12 Фотохемијски репродуктивни поступак високе штампе где се тонски оригинал – фотографија, преноси на металну матрицу или клише.

разгледница. Они су били прави предузетници, а у изради су учествовали не само фотографски атељеи, књижаре и штампарије, већ и мање познати трговци, људи чије фирме су биле регистроване као папирнице, продавнице канцеларијског материјала, па чак и дуванџинице. У следећим деловима рада који ће се бавити разгледницама тзв. „старог” и „новог” Палића биће конкретно наведени и њихови издавачи.

На основу визуелног садржаја аверса разгледница можемо да разликујемо неколико врста. Убедљиво највише има топографских разгледница које обухватају пределе, панораме града или воде појединих делова града, улице, грађевине, споменике. Постоје разгледнице са сценама и догађајима (уличне сцене, поворке, манифестације, историјски догађаји...). Портретне разгледнице обухватају оне са ликовним представама неких значајних личности. Поред њих имамо још и рекламне разгледнице (илустрације привредних објеката, трговачких радњи и др.) као и оне са најразличитијим садржајима (народна ношња, репродукције уметничких дела, илустрације песама, итд.). Разгледнице које ће бити представљене у овом раду већином су топографске разгледнице. Врсту топографских разгледница можемо поделити на две подврсте: слике урбаних простора и слике природе. Гледајући из овог угла наше разгледнице Палића често представљају прелеп спој урбаног простора и природе.

Разгледнице старог Палића

Сматра се да су прве разгледнице Суботице и Палића настале крајем 19. века, негде око 1898. године (Horváth 2012). Разгледнице из збирке Градског музеја у Суботици, који приказују тзв. стари Палић су најкасније из 1900. године. У каталошком делу рада приказали смо 26 разгледница, које приказују детаље Палића пре велике реконструкције.

Најбројније су оне са мотивима и детаљима Палићког језера и шеталишта око, или у близини језера. Затим следе разгледнице са палићким летњиковцима, међу њима се истичу они који приказују тзв. „Вермеш” виле, уз неколико ретких разгледница на којима су приказани и лабудови. Представе Мушког купалишта, старог спратног хотела, Тршчаре, Топлог купатила и посластичарнице се појављују у нешто мањем броју. Међу ретке разгледнице Палића можемо убројити и две на којима се приказује железничка станица са почетка 20. века. Постоји једна посебно украшена, рађена техником хромолитографије, на којој је представљена морска шкољка, унутар које је постављена слика купалишта. Из овог периода, Музеј поседује само два примерка мозаик-разгледнице.

Хронолошки гледано, представљене разгледнице су већином настале у првој деценији 20. века, осим неколико изузетака који су са почетка друге деценије истог века.

Ако гледамо њихове издаваче, Мор Хојман (Neumann Mór) и Шандор Жигмонд Виг (Vig Zsigmond Sándor) из Суботице су водећи по броју издатих разгледница. На основу прегледа разгледница у збирци Градског музеја у Суботици, Мор Хојман је и генерално први по броју издатих топографских разгледница

Суботице и Палића, издавши 55 комада (Grlica 2010). Од осталих суботичких издавача у овом раду имамо по једну или две разгледнице, а то су Саму Вилхајм (Wilhelm Samu), Секељ и другови (Székely és Társai), Ердељи и другови (Erdélyi és Társai), удовица Армина Крауса (Krausz Ármin özvegye), Шандор А. Кречи (Krécsi A. Sándor), и Риза Кениг (König Riza). Риза Кениг је посебно занимљива. Имамо две сачуване разгледнице које је издала Риза Кениг, власник киоска/базара на Палићу. По неким ауторима, она је само држала киоск као купац, који се налазио у Горњој тршчари (ibid. 105). Додајмо још и то да имамо две разгледнице код којих није било могуће идентификовати издавача и три са натписима „Домаћа радиност” (Hazai ipar) иза којег највероватније стоји фирма Липшиц и Лампел (Lipsitz és Lampel) (ibid. 106). На крају треба рећи и то да је једна разгледница изашла из будимпештанског атељеа царског и краљевског фотографа Ердељи (Erdélyi).

Разгледнице новог Палића

Када говоримо о разгледницама тзв. новог Палића, појављују се од друге деценије 20. века. У овом раду хронолошки смо се зауставили крајем 30-их година 20. века, тако да је најмлађа дописница из 1938. године¹³. У каталошком делу рада приказали смо 36 разгледница са илустрацијама Палића после велике реконструкције.

Убедљиво највише има разгледница са представама Курсалона, а затим са сликама Водоторња. Курсалон се појављује и самостално, али слике често приказују шири контекст. Пошто Курсалон заузима централно место у палићком парку, по сликама се појављују делови парка, фонтане и Музички павиљон који се иначе налази у непосредној близини Курсалона, па постоји само једна разгледница на којој је самостално приказан. На неколико разгледница имамо поглед на већи део западне обале, снимљене са језера па поглед поново обухвата Курсалон са грађевинама у непосредној близини. Од бројних разгледница са приказом Водоторња најзанимљивија је она која у позадини овог здања показује пролазак трамваја. Само једна разгледница у центру своје пажње има Спомен-чесму, иако позадином слике и овде доминира објекат Курсалона. На осталим разгледницама види се Нови спратни хотел, Женско купатило, а на једном и пристаниште уз обалу Мушког штранда.

У избору разгледница тзв. новог Палића које смо представљали, као издавач најчешће се појављује Мор Липшиц (Lipsitz Mór) из Суботице. Након његове смрти, фирма је опстала, али је често мењала власнике, па тако и ознаке власника на разгледницама, али без обзира на ове мале потешкоће могуће је утврдити да се радило о истој фирми (Grlica 2010: 106). Након њега, ту је и већ раније споменут Мор Хојман, али појављује се и један нови издавач – Књижара „Јединство”, чије су разгледнице углавном из 30-их година 20. века. Не зна се тачно када је фирма отворена и ко су били први власници, али постојала

¹³ У питању је класична дописница са штампаном марком и аверсом подељеним на два дела: местом за слику и адресу.

је и пре 1929. године и битно је обележила међуратни период у издаваштву суботичких разгледница (*ibid.* 108). Остали издавачи са домаће сцене били су: Шандор Жигмонд Виг, Ердељи и друг, филијала београдске фирме Маричић и Јанковић у Суботици и Мор Штерн (*Stern Mór*). Занимљиво је да је овај последњи из Бање Палић. Од будимпештанских фирми појављују се Дивалд и Моноштори (*Divald és Monostory*) и Железничка продаја разгледница (*Vasúti levelezőlap árusítás*).

ЗАКЉУЧАК

Развој Палића као насеља нераскидиво је везан за развој купалишта у близини обале истоименог језера. Скоро никакве или само јако ретке податке имамо о овом месту из периода пре 19. века; имамо за нијансу више сазнања о Палићком језеру из наведеног периода. Прве гласине, а ускоро и подаци о лековитости палићке воде потичу са краја 18. и почетка 19. века. Током прве половине 19. века сазрела је идеја о искоришћавању палићких потенцијала. Од 1850-их година већ можемо причати о извесном купалишту на обалама Палићког језера. Град Суботица је с времена на време улагао у ово место и покушао са више или мање успеха да бању одржи на завидном нивоу међу туристичким дестинацијама Монархије. Ипак, на крају 19. века често се говорило да је купалиште застарело и није на нивоу тадашњих захтева. Захваљујући храбрим и одлучним градским оцима, предвођеним градоначелником др Биро Карољем, почетком 20. века покренута је велика обнова Бање Палић. Бања је тада добила потпуно нове грађевине, у тада прилично модерном сецесијском стилу, који је управо у то време освајао Суботицу. Створен је потпуно нови амбијент, подигнути су нови објекти, проширен парк, а инфраструктура је још од раније била на добром нивоу, захваљујући железници и електричној трамвајској линији, која је саобраћала баш на линији Суботица–Палић. Тако се Палић вратио међу главне туристичке дестинације у Аустроугарској. Нажалост, Први светски рат је окончао нови процват. Након рата, повучене су нове границе, а познато купалиште се нашло унутар новостворене Краљевине СХС. Простора за претерано велики напредак у међуратном периоду није било. Тек су неке мање новине додате купалишту, а решавање проблема се одлагало. Од тада па надаље чини нам се да је Бања Палић показивала извешан развој, али у много мањем обиму него пре. Каталожки део рада је покушај да се представе разгледнице са илустрацијама Палића, а уједно и покушај да се допринесу реконструкцији и изучавању некадашњег изгледа Палића. Последња, али не најмање битна чињеница је и то да рад представља делић богате збирке разгледница Градског музеја Суботица.

ИЗВОРИ

Архивска грађа

Palics fürdőintézet kerület és épületek [део мапе]. (1884). Историјски архив Суботица, Градско веће слободног краљевског града – Суботица (1861–1918); 1838–1918, Ф.2, 2188 825/polg. 1884.

Karváz, P. (1888). *Térkép a palicsi fürdő intézet és környékéről* [мапа]. Szabadka. Историјски архив Суботица, Картографска збирка, Ф.3,2.2.20.

Литература

Grlica, M. (2010). Krivci za srdačne pozdrave, izdavači topografskih razglednica Subotice do 1945. godine. *Museion*, 9, 103–111.

Duranci, B., Gabrić Počuča, V., Dömötör, G. (2008). *Örökségvédelem I*. Szabadka: Községközi Műemlékvédelmi Intézet.

Horváth, J. (2012). *Szabadkai és palicsi képes levelezőlapok története 1898–1945*. Szabadka: Bácsország Vajdasági Honismereti Társaság, Vajdasági Magyar Helytörténeti Társaság, Debrecen: Uro-path.

Iványi, I. (1886). *Szabadka szabad királyi város története. 1. rész*. Szabadka: Bittermann József könyvnyomdájából.

Iványi, I. (1892). *Szabadka szabad királyi város története. 2. rész*. Szabadka: Bittermann József könyvnyomdájából.

A képeslap története. (2016). *Képeslapmúzeum*. <https://kepeslapmuzeum.hu/a-kepeslap/a-kepeslap-tortenete>

Кошутић, С. (2004). *Први поздрав из Војводине*. Нови Сад: Славија.

Krstić, B., Miljković D. (2010). *Palić: pogled*. Palić: Javno preduzeće „Palić-Ludaš”.

Libman, E. (2003). *Istaknuti lekari Subotice (1792–1992)*. Subotica: Istorijски arhiv.

Mačković, S. (2015). Crtice o tome kako je Subotica gazdovala Kupalištem Palić u međuratnom periodu (1918–1941). *Ex Pannonia*, 19, 11–19.

Mađar, L. (2004). *Ilustrovana istorija Subotice*. Subotica: Književna zajednica.

Mađar, L. (1995). Nazivi mesta i stanovnika subotičke nahije prema popisu iz 1570. do 1578. *Rukovet*, 1–2–3, 51–71.

Mađar, L. (2003). *Palićke šetnje*, Palić: Javno preduzeće „Palić-Ludaš”.

Пераћ, Ј. (2009). *Разгледнице у Србији 1895–1914*. Београд: Музеј примењене уметности.

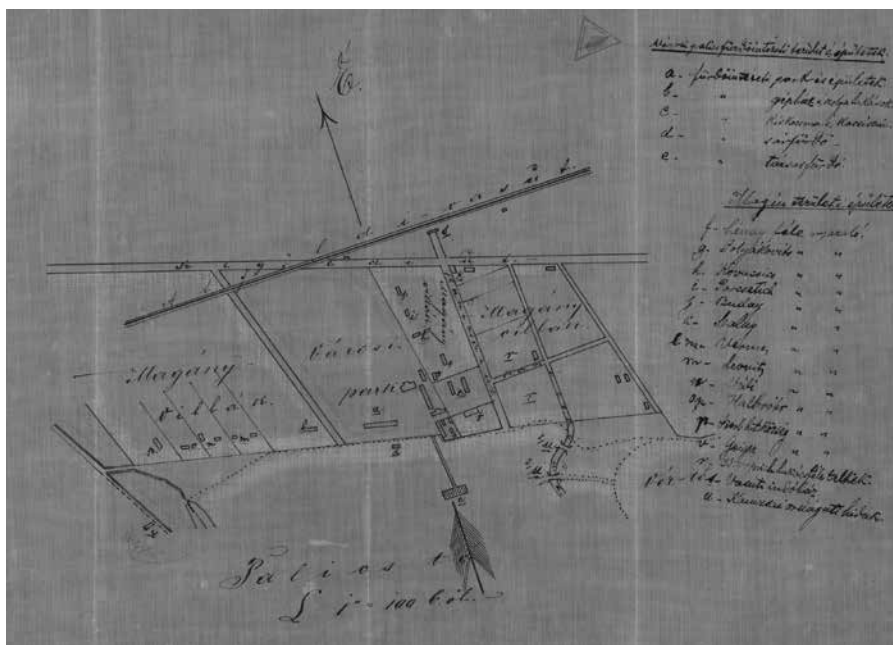
Prčić Vujinović, G. (1998). Velika izgradnja Palića 1902–1912. *Rukovet*, 4–5–6, 46–57.

Segedinčev, T. (2017). Jedan običan dan na Paliću. *Ex Pannonia*, 21, 40–46.

Štadler, A. (1998). *Istorija Palića: 1462–1958: prikaz banjskog lečilišta i jezera: Palić, Ludoš, Krvavo jezero, Slano jezero, potok Kireš: na bazi izvornih radova i arhivkse građe*. Palić: Javno preduzeće „Palić-Ludaš”.

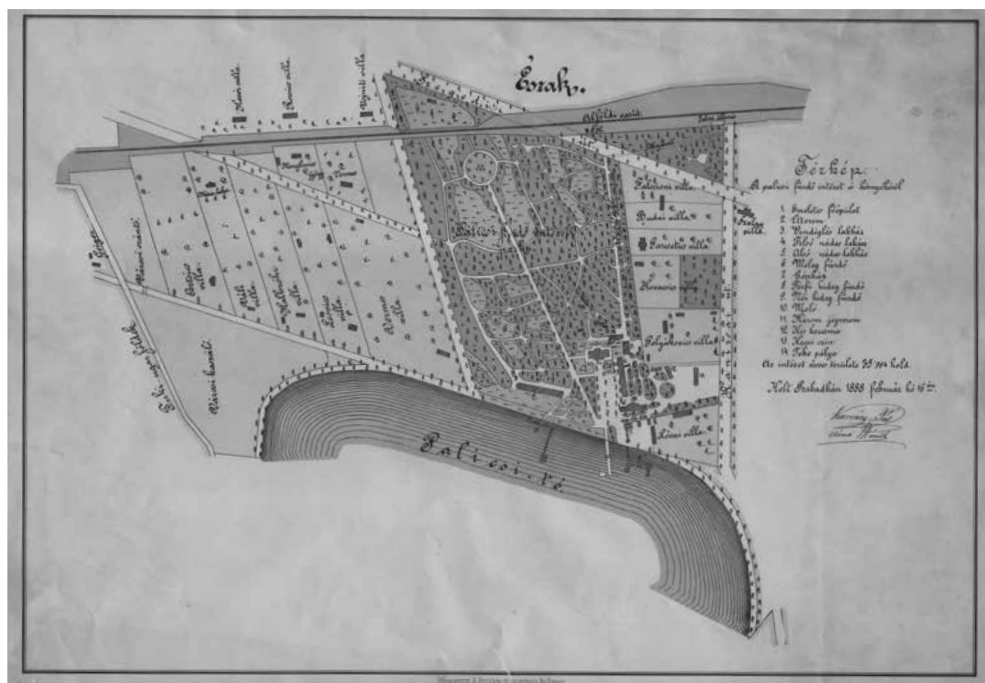
Kubičković Ákos**PALICS A KÉPESLAPOKON KERESZTÜL****Összefoglaló**

Az írás első része Palics rövid történetét mutatja be, azon belül is egy rövid rész főleg Palics, mint fürdőközpont kialakulásának és fejlődésének történetével foglalkozik. A második rész témája maguk a képeslapok. Az elején a képeslapok megjelenéséről és fejlődéséről van szó, majd ez után az írás rátér a konkrétan Palicsot ábrázoló képeslapokra, amelyek illusztrált oldalain főleg épületekkel, tórészletekkel és a Palicsra látogató vendégekkel találkozhatunk. A képeslapok kronológiája a 19. század végétől az 1930-as évekig terjed. Az illusztrációk elemzésénél a képeslapokat két csoportra osztottuk. Az első csoportot régi Palicsnak neveztük, mivel ezek az első Palicsfürdőt mutatják be a kezdetektől (1850-es évek) a 20. század második évtizedéig. A második csoport pedig az új Palics nevet viseli, mivel az 1912-ben falavatott szecessziós épületekkel gazdagított Palicsot mutatja be. A tanulmány végén az említett képeslapok katalógus feldolgozása is be van mutatva. A képeslapok katalógus szerű bemutatása egyben egy próbálkozás is, amellyel hozzá szeretnénk járulni a valamikor Palics rekonstrukciójához és tanulmányozásához is, valamint nem utolsósorban a katalóguson keresztül betekintést nyerhetünk a Szabadkai Városi Múzeum gazdag képeslapgyűjteményébe is.

Слика 1. Скица мапе Купалишта Палић, 1884 (Palics fürdőintézeti kerület 1884)

Figure 1. Sketch of the map of Palić Spa, 1884 (Palics fürdőintézeti kerület 1884)

Слика 2. Пал Карвази, мапа Купалишта Палић, 1888 (Karvázy 1888)

Figure 2. Pál Karvázy, map of Palić Spa, 1888 (Karvázy 1888)

КАТАЛОШКИ ПОПИС

1. Разгледница Палићког језера, око 1905. године,
Фотографски атеље ц. и к. фотографа Ередељија,
Будимпешта, хартија, штампана.

На аверсу разгледнице је репродукована фотографија Палићког језера, снимљена са обале где су два дечака и једна одрасла особа. На језеру се види чамац са четири особе. Из далека се види објекат старог Женског купатила. У горњем левом углу се налази штампан текст на мађарском језику: Palics fürdő (Купалиште Палић).

Димензије: 8,9 x 13,8 cm

Инв. бр. 441

2. Разгледница обале Палићког језера, 1902. година,
Књижара Мора Хојмана, Суботица, хартија, штампана.

На разгледници се налази поглед на шеталиште уз обалу језера Палић. Уз обалу се види и део зграде некадашњег Женског купалишта. Са леве стране слике је штампано име издавача, а испод на мађарском језику стоји текст: Üdvözet Palicsról! (Поздрав са Палића!). Порука је написана око слике.

Димензије: 9,1 x 13,8 cm

Инв. бр. 447

3. Разгледница старог хотела и Музичког павиљона,
1902. година, Књижара Мора Хојмана, Суботица, хартија,
штампана.

На аверсу разгледнице се налази поглед ка старом спратном хотелу и Музичком павиљону који се налазио испред хотела. Са леве стране слике је одштампан назив издавача, са десне је написана порука, а испод текст на мађарском језику: Üdvözet Palicsról! (Поздрав са Палића!).

Димензије: 9,1 x 14 cm

Инв. бр. 448

4. Разгледница са „Вермеш” вилама, 1906. година,
Књижара Мора Хојмана, Суботица, хартија, штампана.

На разгледници се налази поглед са језера Палић у правцу обале ка „Вермеш” вилама. Са леве стране слике је одштампан назив издавача, а испод текст на мађарском језику: Üdvözet Palicsról! (Поздрав са Палића!). Порука је написана изнад и испод слике.

Димензије: 8,9 x 14 cm

Инв. бр. 465

5. Разгледница Доње тршчаре и посластичарнице на Палићу, око 1911. година, Књижара Мора Хојмана, Суботица, хартија, штампана.

На аверсу разгледнице се налази објекат некадашње посластичарнице и део зграде Доње тршчаре. Са леве стране слике је одштампан назив издавача, а испод слике текст на мађарском језику: *Üdvözet Palicsról!* (Поздрав са Палића!). Око слике је написана порука.

Димензије 8,9 x 13,9 цм
Инв. бр. 468

6. Разгледница са шеталиштем на Палићу, око 1905. године или касније, Књижара Мора Хојмана, Суботица, хартија, штампана.

На аверсу разгледнице се налази поглед на шеталиште у близини обале језера Палић. У горњем десном углу је натпис црвеним словима на мађарском језику: *Üdvözet Palics-fürdőről* (Поздрав са Купалишта Палић).

Димензије 9 x 14 цм
Инв. бр. 469

7. Разгледница Палићког језера, 1902. године, Шандор Виг, Суботица, хартија, штампана.

На већем делу аверса разгледнице са налази слика са погледом на језеро Палић на којем се види један чамац са једром и две особе у чамцу. У доњем делу разгледнице остављен је простор за писање поруке, уз раније штампан текст на мађарском језику: *Üdvözet Palicsról* (Поздрав са Палића). У доњем десном углу је штампано име издавача.

Димензије: 9 x 13,8 цм
Инв. бр. 483

8. Разгледница железничке станице на Палићу, почетак 20. века, Саму Вилхајм, Суботица, хартија, штампана.

На разгледници се налази репродукована фотографија железничке станице на Палићу, уз неколико људи који чекају воз. У доњем делу слике стоји штампан текст на мађарском језику: *Palicsi vasút állomás* (Палићка железничка станица), а у доњем левом углу: *Üdvözet Palics Fürdőből* (Поздрав са Купалишта Палић).

Димензије: 9 x 14 цм
Инв. бр. 494

9. Разгледница главног шеталишта на Палићу, 1905.
година, домаћа радиност, хартија, штампана.

На разгледници се види главно шеталиште на Палићу. Са леве стране види се и део некадашње посластичарнице, а са десне стране један мањи павиљон, у централном делу мушкарца у шетњи са дететом. У горњем делу слике је натпис на мађарском језику: Sugár-út (Главно шетлиште / Радијални пут).

Димензије: 9 x 14 cm

Инв. бр. 496

10. Разгледница летњиковца на Палићу, око 1900.
године, Риза Кениг, Палић, хартија, штампана.

У горњем делу разгледнице је слика летњиковца, са двориштем и вртом у којем уз сто седе два мушкарца. По дворишту има још неколико особа. Испод слике су натписи на мађарском језику: Palicsfürdői részlet (Детаљ са Купалишта Палић), Üdvözlét Palicsról (Поздрав са Палића). Доњи део разгледнице је остављен празан како би се могла написати порука, али кроз доле уз ивицу је штампано име издавача.

Димензије: 9,3 x 14,1 cm

Инв. бр. 516

11. Разгледница са „Вермеш” виле на Палићу, 1901.
година, Риза Кениг, Палић, хартија, штампана.

На овој разгледници слика се налази са леве стране, а више од половине разгледнице је остављено за писање поруке. На слици се налази Вила „Вермеш” (данас Вила „Лујза”). Испод слике је текст на мађарском језику: Palicsfürdői részlet (Детаљ са Купалишта Палић), а испод тога је одштампан назив издавача. Изнад дела који је био предвиђен за писање је текст на мађарском језику: Üdvözlét Palicsról (Поздрав са Палића).

Димензије: 9,3 x 14,1 cm

Инв. бр. 517

12. Разгледница Главног шеталишта на Палићу, 1905.
година, Ердељи Д. и друг, хартија, штампана.

Разгледница нам пружа поглед на Главно шеталиште палићког парка, на којем су се у тренутку снимка кретали и гости. На разгледници налазимо штампане текстове на мађарском језику: Üdvözlét Palicsról (Поздрав са Палића), A főszékhely (Главно шеталиште). Уз доњу ивицу су штампали име издавача, а порука је написана на аверсу.

Димензије: 9 x 13,5 cm

Инв. бр. 513

13. Разгледница Мушког купалишта на Палићу, 1905. године, домаћа радиност, хартија, штампана.

На разгледници се налази поглед на Мушко купалиште изнутра, види се и чамац са две особе. Изнад и испод слике је написана порука, а уз горње ивице је одштампан текст: Palics (Палић), Füzdő-épület (Зграда купалишта) на мађарском језику.

Димензије: 9 x 14 cm
Инв. бр. 519

14. Разгледница Мушког купалишта на Палићу, 1905. година, Саму Вилхајм, Суботица, хартија, штампана.

На разгледници се налази поглед на купаче у Мушком купатилу. Горњи и доњи део разгледнице су остављени за поруку. У горњем делу је написана порука, а у доњем делу је штампан текст на мађарском језику: Uszoda (Базен), Üdvözet Palicsról (Поздрав са Палића).

Димензије: 8,9 x 14 cm
Инв. бр. 520

15. Разгледница Мушког купалишта на Палићу, око 1910. године, удовица Армина Крауса, Суботица, хартија, штампана.

На разгледници се налази репродукована фотографија Мушког купалишта на Палићу. Снимљена је унутрашњост из правца језера ка правцу обале. Поред купача, види се и чамац са три особе. По горњим угловима разгледнице је одштампан текст црвеном бојом и на мађарском језику: Üdvözet Palicsról (Поздрав са Палића), Férfi fürdő (Мушко купалиште).

Димензије: 8,8 x 13,7
Инв. бр. 514

16. Мозаик разгледница Палића, 1904. година, Секел 3. и другови, Суботица, хартија, штампана.

На аверсу имамо шест репродукованих фотографија Палића. На три се приказују шеталишта, на две су погледи са језера у правцу обале са „Вермеш” вилана, а на шестој се налази капела Дежеа Сепа (Szép Dezső kápolna) из улице познате као Алеја платана. Око слика је написана порука, а уз горњу и доњу ивицу разгледнице је штампан текст на мађарском језику: Üdvözet Palicsról (Поздрав са Палића) и Palics fürdő (Купалиште Палић).

Димензије: 8,7 x 13,7 cm
Инв. бр. 525

17. Мозаик разгледница Палића, прва деценија 20. века, домаћа радиност, хартија, штампано.

На разгледници су репродуковане три фотографије Палића: Доња тршчара и посластичарница, хотел и Топло купатило, Мушко купатило. У горњем десном углу је штампан натпис на мађарском језику: Üdvözlő Palićsról (Поздрав са Палића).

Димензије: 8,9 x 14

Инв. бр. 533

18. Разгледница са детаљем Палића, 1908. година, Нандор А. Кречи, Суботица, хартија, хромофотографија.

На аверсу разгледнице је хромофотографија на којој је приказана морска шкољка у чијем отвору је смештен детаљ са Купалишта Палић. Види се димњак машинске куће и део Мушког купалишта. Име издавача је штампано уз леву ивицу, а изнад, уз горњу ивицу штампан је текст на мађарском језику: Üdvözlő Palićsról (Поздрав са Палића).

Димензије: 8,9 x 13,9 цм

Инв. бр. 529

19. Разгледница Старог хотела на Палићу, 1906. година, домаћа радиност, хартија, штампана.

На аверсу је репродукована фотографија старог хотела са двориштем и тргом испред саме зграде. У горњем делу разгледнице су штампани текстови на мађарском језику: Üdvözlő Palićsról (Поздрав са Палића) и Palićsi szálloda (Палићки хотел). Кратка порука је написана у доњем делу разгледнице.

Димензије: 9,1 x 14,1 цм

Инв. бр. 532

20. Разгледница са детаљем Палићког језера и „Вермеш” вилама, око 1905. године, Шандор Жигмонд Виг, хартија, штампана.

Разгледница је у боји. Показује нам поглед са језера Палић ка обалама са „Вермеш” вилама. У првом плану су лабудови и чамци (са и без једра) на језеру. У горњем десном углу је штампан текст црвеном бојом и на мађарском језику: Palićsfürdő korzórészlet (Детаљ корзоа Купалишта Палић).

Димензије: 9 x 14 цм

Инв. бр. 546

21. Разгледница са детаљем обале Палићког језера са „Вермеш” вилама, 1905. година, Шандор Жигмонд Виг, Суботица, хартија, штампана.

Разгледница је у боји и показује део језера са два чамца која имају једра, и два лабуда. Види се и обала са дрвећем, а изнад крошња дрвећа се виде виле Лајоша Вермеша. Порука је написана на аверсу. У доњем левом углу разгледнице је одштампан назив издавача и текст: Palicsfürdő körzórészlet (Детаљ корзоа Купалишта Палић). Текстови су штампани црвеном бојом и на мађарском језику.

Димензије: 9,2 x 13,7 цм
Инв. бр. 491

22. Разгледница Тршчаре и Топлог купатила на Палићу, око 1910. године, Шандор Жигмонд Виг, Суботица, хартија, штампана.

На аверсу разгледнице се налази репродуктована фотографија хотела „Тршчара” и Топлог купатила на Палићу. Уз горњу леву ивицу је штампан натпис црвеном бојом и на мађарском језику: Palics fürdő (Купалиште Палић).

Димензије: 9 x 14,1 цм
Инв. бр. 547

23. Разгледница пристаништа на обали Палићког језера, прва деценија 20. века, хартија, штампана.

На аверсу разгледнице је репродуктована фотографија на којој се у првом плану види неколико чамаца смештених између вештачки насутог полуострва и источног дела обале (каснији Мушки шtrand) са кога је фотографија и снимљена. У позадини се види објект старог Женског купатила. У горњем левом углу је штампан натпис на мађарском језику: Palics-Fürdő – Kikötő (Купалиште Палић – пристаниште). Мађарски текст је премазан мастилом за печате, а испод њега је утиснут натпис: Суботица, на српском језику.

Димензије: 8,9 x 14,1 цм
Инв. бр. 499

24. Разгледница шеталишта на Палићу, 1908. година, хартија, штампана.

На разгледници је слика шеталишта уз обалу Палићког језера. На језеру се види чамац са шест особа, а на шеталишту стоји једна особа очигледно у пози за фотографисање. Уз доњу ивицу разгледнице стоји штампани текст црвеном бојом и на мађарском језику: Palicsi részlet (Детаљ са Палића).

Димензије 8,9 x 14 цм
Инв. бр. 651

25. Разгледница Старог хотела на Палићу, прва деценија 20. века, Шандор Жигмонд Виг, Суботица, хартија, штампана.

На разгледници је репродукована фотографија на којој су у првом плану гости, укупно њих четрнаест, а иза њих се види стари хотел и павиљон испред зграде хотела. Уз доњу ивицу је штампан натпис, црвеном бојом и на мађарском језику: Palics-fürdő (Купалиште Палић).

Димензије: 9 x 13,8 cm

Инв. бр. 501

26. Разгледница железничке станице на Палићу, 1904. године, Шандор Жигмонд Виг, Суботица, хартија, штампана.

На разгледници се налази слика железничке станице на Палићу са неколико људи. Порука је написана преко горњег дела разгледнице. У доњем делу је штампан текст на мађарском језику: Üdvözlét Palics-fürdőről. Indóház (Поздрав са Купалишта Палић. Станица).

Димензије: 9 x 140 cm

Инв. бр. 2958

27. Разгледница Курсалона, друга деценија 20. века, Мор Хојман, Суботица, хартија, штампана.

На разгледници се налази поглед на палићки Курсалон и део парка са гостима. У горњем делу разгледнице је штампан текст на мађарском језику: Palics-fürdő – gyógyterem, vendéglő, kávéház (Купалиште Палић – курсалон, ресторан и кафана).

Димензије: 9 x 13,8 cm

Инв. бр. 472

28. Разгледница Курсалона, 1910. година, Шандор Жигмонд Виг, Суботица, хартија, штампано.

На аверсу разгледнице имамо поглед ка Курсалону са шеталишта из правца језера. У горњем десном углу је штампан текст црвеним словима и на мађарском језику: Palicsfürdő-részlet (Детаљ – Купалиште Палић).

Димензије: 9,1 x 13,9 cm

Инв. бр. 489

29. Разгледница Палићког језера и Курсалона, 1914. година, Дивалд и Моноштори, Будимпешта, хартија, штампана.

Разгледница нам пружа поглед на део обале језера, поглед је из правца обале ка Курсалону и парку, а на језеру се види човек са мањом једрилицом. У оба горња ћошка су штампани натписи црвеном бојом на мађарском језику: Üdvözlét Palics-fürdőről (Поздрав са Купалишта Палић), tó részlet (деталј језера).

Димензије: 8,9 x 13,9 цм
Инв. бр. 607

30. Разгледница Курсалона, између 1905. и 1918. године, ДМ, Будимпешта, хартија, штампана.

Разгледница нам представља поглед на палићки Курсалон и на парк окол, у средини стоје два мушкарца. Уз горњу ивицу штампан је текст црвеном бојом и на мађарском језику: Palicsfürdő (Купалиште Палић), Gyógyterem, vendéglő és kávézó (Курсалон, реторан и кафана).

Димензије: 8,8 x 13,8 цм
Инв. бр. 538

31. Разгледница Курсалона, 1911. година, трговина Ердељи Д. и друг, Суботица, хартија, штампана.

На аверсу разгледнице имамо поглед на Курсалон са западне стране, са тек посађеним дрвећем око објекта. У горњем десном углу је штампан натпис црвеним словима и на мађарском језику: Palicsfürdő – részlet (Купалиште Палић – детаљ).

Димензије: 9 x 13,6 цм
Инв. бр. 542

32. Разгледница Курсалона, 1918. година, Липшиц, Суботица, хартија, штампана.

На аверсу је репродукована фотографија у боји на којој се налази објекат Курсалона на Палићу. Фотографија је снимљена из правца обале језера, полулево од централног пролаза кроз објекат. Уз горњу ивицу је одштампан текст: Szabadka (Суботица), Palics fürdői részletek (Детаљи са Купалишта Палић).

Димензије: 8,6 x 13,9 цм
Инв. бр. 577

33. Разгледница Курсалона, 1917. година, Мор Штерн, Купалиште Палић, хартија, штампана.

На аверсу је репродукована фотографија у боји на којој се налази објекат Курсалона на Палићу и парк у околини. Уз горњу ивицу разгледнице је одштампан текст црвеним словима и на мађарском језику: Üdvözet Palics-fürdőről (Поздрав са Купалишта Палић), Gyógyterem. Kávéház és étterem (Курсалон. Кафана и ресторан).

Димензије: 8,9 x 13,8 цм

Инв. бр. 609

34. Разгледница Курсалона, 1915. година, Г.Гј., Будимпешта, хартија, штампана.

На разгледници је репродукована фотографија палићког Курсалона, сликана из правца обале језера. Уз горњу ивицу су штампани натписи на мађарском језику: Palicsfürdő (Купалиште Палић), Gyógy pavillon (Курсалон).

Димензија: 13,9 x 8,9 цм

Инв. бр. 612

35. Разгледница Курсалона са језером, друга деценија 20. века, Мор Хојман, Суботица, хартија, штампана.

На аверсу разгледнице је представљен поглед ка Курсалону са језера, види се и парк око објекта. Уз горњу ивицу разгледнице је штампан текст на мађарском језику: Törészet a gyógyteremmel (детаљ језера са Курсалоном), али преко тог текста је утиснута нека врста орнаментике, а поред је утиснуто на српском језику: Суботица, Бања Палић. Изнад овог текста се види да је ранији текст, вероватно исти, само на мађарском језику био одстрањен.

Димензије: 8,7 x 13,6 цм

Инв. бр. 659

36. Разгледница Курсалона и фонтане, око 1930. године, Књижара Јединство, Суботица, хартија, штампана.

У центру пажње ове разгледнице је фонтана са десне стране Курсалона који се види у залеђини. Фонтану окружује приличан број гостију. Уз горњу ивицу је штампан текст на српском језику, ћириличном и латиничном писмом: Суботица, Бања Палић.

Димензије: 8,9 x 13,8 цм

Инв. бр. 718

37. Разгледница Курсалона, око 1930. године, Књижара „Јединство”, Суботица, хартија, штампана.

На овој разгледници је репродукована фотографија Курсалона, сликана из правца улаза са главног шеталишта. Уз горњу ивицу разгледнице је одштампан текст на српском језику, ћиричним и латиничном писмом: Суботица, Бања Палић.

Димензије: 9 x 13,7 цм

Инв. бр. 719

38. Разгледница Курсалона и Музичког павиљона, око 1930. године, Књижара „Јединство”, Суботица, хартија, штампана.

На разгледници је репродукована фотографија скоро целог Курсалона и велике површине парка испред објекта заједно са Музичким павиљоном. Уз горњу ивицу је одштампан натпис на српском језику, ћиричним и латиничном писмом: Суботица, Бања Палић.

Димензије: 9 x 13,7 цм

Инв. бр. 721

39. Разгледница Водоторња, 1916. година, Л. и Л., Суботица, хартија, штампана.

На аверсу разгледнице налази се репродукована фотографија Водоторња на Палићу. Снимљена је из парка из правца главног шеталишта која води ка језеру. Уз горњу ивицу је одштампан текст на мађарском језику: Szabadka, Palics földi részlet (Суботица, детаљ са Купалишта Палић).

Димензије: 9 x 13,8 цм

Инв. бр. 562

40. Разгледница Главног улаза Купалишта Палић, 1918. година, Мор Хојман, Суботица, хартија, штампана.

На разгледници је репродукована фотографија главног улаза Купалишта Палић. Главни улаз чине Водоторањ, Павиљон и мост који их везује како би представљали један објекат. Иза и око улаза се виде делови парка. У горњем левом углу је натпис штампан на мађарском језику: Palics-fürdő. Főbejárat (Купалиште Палић. Главни улаз)

Димензије: 8,9 x 13,8 цм

Инв. бр. 571

41. Разгледница Главног улаза/Водоторња на Палићу, 1915. године, Липшиц, Суботица, хартија, штампано.

На разгледници имамо репродуковану фотографију Главног улаза Купалишта Палић. Јасно се виде делови овог улаза: Водоторањ, средишњи мост и Павиљон. Око и иза објекта се види парк, главно шеталиште, а из даљине се види и горњи део Курсалона. У горњем левом углу је одштампан текст на мађарском језику: Palics fürdő – Főbejárat (Купалиште Палић – Главни улаз).

Димензије: 8,9 x 14 цм

Инв. бр. 606

42. Разгледница Водоторња, прва половина 20. века, хартија, фотографски поступак, штампање.

Ова разгледница је првобитно била фотографија, али реверс је штампан као код разгледница. Снимљен је улаз у купалиште тј. Водоторањ, види се и део парка, главно шеталиште, а из далека се види и део Курсалона. Штампан текст се налази у доњем левом углу, на српском језику, ћириличном и латиничном писмом: Суботица, Бања Палић.

Димензије: 8,7 x 13,6 цм

Инв. бр. 682

43. Разгледница Водоторња, 1932. године, Књижара „Јединство”, Суботица, хартија, штампана.

На разгледници је репродукована фотографија Водоторња на Палићу. Уз овај објект види се и део парка, а види се и главно шеталиште који води до Курсалона, чији део се такође види. У горњем левом углу је одштампан натпис на српском језику, ћириличним и латиничним писмом: Суботица, Бања Палић. Испод натписа је додата и илустрација једног авиона.

Димензије: 9,3 x 13,9 цм

Инв. бр. 711

44. Разгледница са детаљем Водоторња и трамваја на Палићу, 1938. година, Филијала Маричић и Јанковић, Суботица, хартија, штампано.

На аверсу разгледнице је репродукована фотографија са детаљем Водоторња на Палићу, а у позадини се види и електрични трамвај. Фотографија је снимљена из парка.

Димензије: 9 x 14 cm

Инв. бр. 752

45. Дописница са представом Водоторња, 1938. година, Фото Путник, хартија, штампана.

Ради се о дописници са одштампаном поштанском марком. Предња страна је подељена за илустрацију и за адресу. Испод слике Водоторња штампано је прво ситнијим словима име произвођача, а испод, нешто већим словима, на српском језику, ћириличним и латиничним писмом: Купалиште Палић код Суботице.

Димензије: 9 x 14 cm

Инв. бр. 838

46. Разгледница главног шеталишта, Курсалона и Музичког павиљона на Палићу, друга деценија 20. века, Шандор Жигмон Виг, Суботица, хартија, штампана.

На разгледници имамо поглед из правца обале језера одакле нас поглед води преко главног шеталишта ка Курсалону, са стране се види и већи део Музичког павиљона. Види се и одређен број посетилаца. Уз горњу ивицу је штампан натпис на мађарском језику: Palicsfürdő. Út a tóparthoz (Купалиште Палић. Пут ка обали језера).

Димензије: 8,9 x 13,9 cm

Инв. бр. 555

47. Разгледница са Курсалоном и Музичким павиљоном, 1915. година, Л. и Л., Суботица, хартија, штампана.

На аверсу разгледнице је репродукована фотографија Курсалона са главним шеталиштем и делом Музичког павиљона на Палићу. У горњем десном углу се налази штампани натпис на мађарском језику: Szabadka. Palicsfürdői részlet (Суботица. Детаљ са Купалишта Палић).

Димензије: 9 x 14 cm

Инв. бр. 558

48. Разгледница Музичког павиљона на Палићу, 1915. година, Липшиц, Суботица, хартија, штампано.

На разгледници је репродукована фотографија на којој се виде: Музички павиљон, део парка око објекта, а у позадини се види језеро Палић. Уз горњу ивицу је одштампан натпис на мађарском језику: Palics-fürdő – Zene-pavillon (Купалиште Палић – Музички павиљон).

Димензије: 8,8 x 13,8 cm
Инв. бр. 580

49. Разгледница Курсалона и Новог хотела на Палићу, 1918. година, Липшиц, Суботица, хартија, штампано.

На разгледници је репродукована фотографија која представља детаљ Купалишта Палић. Види се нови спратни хотел, Курсалон, сам парк, али и обала језера. У првом плану је мушкарац са шеширом који шета уз обалу. Уз горњу ивицу разгледнице је штампан текст на мађарском језику: Szabadka. Palics fürdői részletek (Суботица. Детаљи са Купалишта Палић).

Димензије: 8,5 x 13,6 cm
Инв. бр. 579

50. Разгледница Спомен-чесме и Курсалона на Палићу, друга деценија 20. века, Накладна књижара А. Ш. Вига, Суботица, хартија, штампано.

На овој разгледници у првом плану је Спомен-чесма. Иза се види главно шеталиште са посетиоцима, Музички павиљон и Курсалон. Штампани текстови се налазе по горњим хошковима. Текстови су на српском језику, ћириличним и латиничним писмом: Бања Палић; Бања Палић – Курсалон.

Димензије: 9 x 13,7
Инв. бр. 2961

51. Разгледница палићког Штранда, око 1930. године, фотографски поступак, штампање.

У питању је фотографија чија је полеђина штампана као разгледница, а по свему судећи, коришћена је као разгледница. На фотографији имамо поглед на палићки Штранд, касније назван Мушким штрандом. На штранду видимо купаче, оне који се сунчају, али и оне који се возе чамцем. У доњем десном углу се налази штампани натпис на српском језику, ћириличним и латиничним писмом: Суботица, Бања Палић – Штранд.

Димензије: 8,9 x 13,9 cm
Инв. бр. 681

52. Разгледница Купалишта Палић, 1916. година, Мор Хојман, Суботица, хартија, штампана.

На разгледници се налази поглед ка обали из правца језера. Виде се: шеталиште уз обалу, Курсалон, кров Музичког павиљона и спратни хотел. По горњим угловима се налазе текстови црвеном бојом и на мађарском језику: Palics-fürdő (Купалиште Палић), Tó részlet (Детаљ са језера).

Димензије: 8,9 x 13,9 цм

Инв. бр. 474

53. Разгледница Новог хотела на Палићу, 1929. година, Књижара Јединство, Суботица, хартија, штампана.

На разгледници се види зграда великог спратног хотела на Палићу, окружена дрвећем тадашњег парка. Уз горњу ивицу се налазе штампани натписи на српском језику, ћириличним и латиничним писмом: Суботица, Бања Палић.

Димензије: 8,9 x 13,8 цм

Инв. бр. 715

54. Разгледница са фонтаном на Палићу, 1914. година, Дивалд и Моноштори, Будимпешта, хартија, штампана.

У центру пажње ове разгледнице је фонтана испред старог хотела на Палићу. У близини фонтане се виде гости, а може се приметити и једна од тзв. плавих ваза у парку. У два горња угла разгледнице су штампани текстови црвеном бојом и на мађарском језику: Üdvözlét Palics-fürdőről (Поздрав са Купалишта Палић), Szökökút (Фонтана).

Димензије: 9 x 14 цм

Инв. бр. 608

55. Разгледница Новог хотела на Палићу, 1915. година, Липшиц, Суботица, хартија, штампана.

На разгледници се налази репродукована фотографија новог спратног хотела у палићком парку. Уз горњу ивицу разгледнице је штампан натпис на мађарском језику: Palics fürdő (Купалиште Палић).

Димензије: 8,9 x 14 цм

Инв. бр. 604

56. Разгледница обале Палићког језера са чамцима, 1917. година, Железничка продавница разгледница, Будимпешта, хартија, штампано.

На разгледници се налази репродукована фотографија обале језера Палић. Дуж обале је засађено дрвеће, види се неколико посетилаца и четири чамца са веслачима који су стигли на обалу. Уз горњу ивицу разгледнице је одштампан текст црвеном бојом и на мађарском језику: Szabadka – Palics-fürdő – Tóparti sétány (Суботица – Купалиште Палић – шеталиште уз обалу).

Димензије: 9 x 14 cm

Инв. бр. 626

57. Разгледница језера Палић, 1912. година, хартија, штампана.

На аверсу разгледнице се налази репродукована фотографија језера Палић, а у првом плану је чамац који се управо отискује са обале са шест особа. У горњем делу разгледнице је натпис на мађарском језику: Üdvözlét Palicsfürdőből (Поздрав са Купалишта Палић). Кратка порука је написана на аверсу.

Димензије: 8,9 x 14 cm

Инв. бр. 518

58. Разгледница Женског штранда на Палићу, друга деценија 20. века, Мор Хојман, Суботица, хартија, штампана.

На аверсу разгледнице је репродукована фотографија на којој се види део Женског штранда са купачицама у хаљинама и са шеширима на главама. У горњем левом углу је штампан натпис на мађарском језику: Palics-fürdő (Купалиште Палић), Női uszoda (Женско купалиште).

Димензије: 8,7 x 13,6 cm

Инв. бр. 467

59. Разгледница Женског штранда на Палићу, 1916. година, Л. и Л., Суботица, хартија, штампано.

На разгледници се налази поглед са леве стране обале ка обновљеном Женском штранду. У горњем левом углу је штампан текст на мађарском језику: Szabadka. Palics-fürdői részlet (Суботица. Детаљ са Купалишта Палић).

Димензије: 9 x 14 cm

Инв. бр. 563

60. Разгледница Женског штранда на Палићу, око 1914. године, Мор Хојман, Суботица, хартија, штампана.

На аверсу разгледнице имамо поглед на обновљени Женски шtrand са купачицама у хаљинама. По горњим угловима се налазе штампани текстови на мађарском језику: Palics-fürdő (Купалиште Палић), Női uszoda (Женско купалиште). Део поруке је написан на аверсу.

Димензије: 8,9 x 13,8 цм
Инв. бр. 576

61. Разгледница Женског штранда на Палићу, око 1918. године, Липшиц, Суботица, хартија, штампана.

На разгледници је репродукована фотографија на којој се види објекат новог Женског штранда. Види се и шеталиште и један чамац уз обалу језера. У горњем левом углу је штампан текст на мађарском језику: Szabadka (Суботица), Palics fürdő (Купалиште Палић).

Димензије: 8,6 x 13,9 цм
Инв. бр. 594

62. Разгледница Женског штранда на Палићу, око 1926. године, Књижара „Јединство”, хартија, штампана.

На разгледници се налази репродукована фотографија на којој је снимљен Женски шtrand са десне стране уз два чамца на води у којима се налазе три особе. Уз горњу ивицу разгледнице су штампани текстови на српском језику, ћиричним и латиничним писмом: Суботица, Бања Палић, Купатило.

Димензије: 8,9 x 13,9 цм
Инв. бр. 712

Aniko Mihajlović*

Gradski muzej Subotica

Trg Sinagoge 3

24 000 Subotica

anikokbaba1@gmail.com

UDC: 069:902(497.113 Subotica)“2020/2022“

Primljeno: 2. juna 2023.

Prihvaćeno: 7. avgusta 2023.

**MUZEJSKI PEDAGOŠKI PROGRAMI ZA IZLOŽBE ARHEOLOŠKOG
ODELJENJA GRADSKOG MUZEJA SUBOTICA ZA PERIOD 2020–2022.
GODINE**

Stručni rad

**MUSEUM EDUCATION PROGRAMMES FOR THE EXHIBITIONS OF THE
ARCHAEOLOGICAL DEPARTMENT OF THE MUNICIPAL MUSEUM OF
SUBOTICA FROM 2020–2022**

Professional paper

Apstrakt: Gradski muzej Subotica 24. aprila 2023. je proslavio 75 godina postojanja, dakle, više od sedam decenija se bavi očuvanjem, istraživanjem i prezentacijom muzejskih predmeta i muzejskom pedagogijom. Od osnivanja, muzejskom pedagogijom se bavilo nekoliko kolega, poput arheologa Petera Rica, Lasla Nađa i drugih, ali tek početkom 2000-ih se osniva posebno odeljenje, kada je etnolog Judit Rafai počela da radi kao muzejski pedagog, do 2013. godine, posle čega je autorka ovog teksta preuzela tu ulogu. Od tada, muzejsko-pedagoški rad ustanove se fokusira uglavnom na grupne posete dece iz vrtića, osnovnih i srednjih škola. U međuvremenu, muzejsko-pedagoško odeljenje je učestvovalo u organizaciji brojnih izložbi i muzejskih radionica, sa posebnim osvrtnom na arheološke izložbe s obzirom na to da je ova ustanova u više navrata bila domaćin autorskih ili gostujućih izložbi na ove teme. Posebno izdvajamo pedagošku izložbu pod nazivom *Arheološka upознаvalica* koja je otvorena krajem 2020. godine, i stalnu arheološku postavku *Raslojavanje prošlosti*, koja je završena krajem 2022. godine. U ovom radu se prikazuje muzejsko-pedagoški rad muzeja i njegov dalji razvoj i mogućnosti koje su vezane za pomenute izložbe.

Ključne reči: arheologija, muzejska pedagogija, učenje u muzeju

Abstract: On 24 April 2023, the Municipal Museum of Subotica celebrated its 75th anniversary, more than seven decades of preserving and displaying museum objects, research and museum education. During the museum's existence, several curators, including Péter Ricz and László Nagy, as well as other colleagues, were involved in museum education until the early 2000s, when ethnographer Judit Raffai started working as a museum educator. In 2013, the author of this paper took over this role.

* Aniko Mihajlović, muzejski pedagog, viši kustos
Mihájlovity Anikó, múzeumpedagógus, főmuzeológus
Anikó Mihájlovity, museum educator, senior curator

Since then, the museum has been focusing on group visits, mainly for kindergarten groups, primary- and secondary school children. The Museum Education Department has been involved in the organisation of several exhibitions and museum education programmes, of which the archaeological exhibitions have been the focus of this paper. We have hosted several archaeological exhibitions in our institution, either in the form of our own exhibitions or in the form of guest exhibitions. At the end of 2020 we opened an educational exhibition entitled Archaeology in the Yearbook, and at the end of 2022 we completed a permanent archaeological exhibition entitled Layers of the Past. In the light of these events, this paper discusses the museum's educational work and its potential.

Key words: archaeology, museum education, learning in the museum

ŠTA JE MUZEJSKO OBRAZOVANJE?

Muzejsko obrazovanje u okviru muzejske službe predstavlja način da se posetiocima muzeja predstave postavke i da se na neformalan i razigran način upoznaju sa pričom koja prati izložene predmete kao i njihovu nematerijalnu vrednost. Današnji zadatak muzeja je da koristi zbirke na najpotpuniji i najširi mogući način. Muzeji danas posredno utiču na naše živote i igraju ulogu u stvaranju i prenosu kulturne baštine. Moderni muzeji treba da budu kulturni centri u zajednicama, gradovima i regijama (Győrfi 2007).

Po višedecenijskoj prihvaćenoj praksi muzeja, u centar svojih aktivnosti muzej stavlja posetioce. Nudeći jedinstveni prostor/okruženje, on mora da se takmiči za pažnju i vreme svoje publike, za širi spektar slobodnih aktivnosti, kao i saradnju sa drugim oblastima koji pružaju usluge suštinski različite od muzeja. Danas muzeji uzimaju u obzir i različite nivoe obrazovanja i interesovanja široke ciljne grupe, individualne motivacije i raspoloženja svojih posetilaca, čitalačke i druge komunikacijske navike, kao i potrebu za aktivnošću mladih generacija.

PEDAGOGIJA JE OSNOVNO SREDSTVO ZA POMOĆ MUZEJIMA

Muzeji su veoma uticajni kao javni prostori. Austrijski istoričar umetnosti Ernst Gombrich (Ernst Gombrich) muzej naziva „trgom prijatelja”: „muzeji treba da budu prostori prijateljstva u koje je svako dobrodošao i koji stoga moraju za svakoga da sačuvaju delić nekadašnjeg osećanja divljenja” (Subotić 2005: 11).

Muzeji su se od samog postanka prvenstveno opredelili za zaštitu i brigu o predmetima koji se nalaze u zbirkama, međutim, već duže vreme to nije njihova jedina uloga. Izložbena uloga muzeja je takođe veoma važna i igra ključnu ulogu u komunikaciji sa publikom. Danas se posebno izdvajaju izložbe koje stvaraju što više podsticaja kod publike i praksa govori da su one zaista uspešne. Na izložbi može biti prikazan samo jedan objekat, ako je psihološki uticaj na posetioce mnogo aktivniji, a pedagoško „okruženje” čini razumevanje tog jednog objekta interaktivnim. Radi se o deci svih uzrasta, predškolskoj i školskoj, o starim osobama, o osobama sa invaliditetom, o lokalnom stanovništvu koje treba stimulisati za ulazak u muzej, o nezaposlenima i nepismenima.

UČENJE U GRADSKOM MUZEJU SUBOTICA

Muzej u osnovi nije obrazovna institucija, on više pokušava da utiče na posmatranje društvenih problema kroz izložbu.

Postoje preklapanja u istraživanjima između različitih muzeja, tako da su stručnjaci u mogućnosti da neke teme obrade i u saradnji sa drugim muzejima u zemlji i inostranstvu. Pojedine izložbe se prezentuju da budu takve da se u posetiocima pojavi takozvani „aha-efekat”, to jest, „razumem problem, vidim moguće rešenje, znam odgovore na svoje pitanje.”

Podučavanje, odnosno učenje je idealno kada između škole i muzeja postoji kontinuirana saradnja i kada se neki delovi međusobno dopunjuju. Prosvetni radnici ističu da vannastavni programi, naročito muzejski programi, značajno poboljšavaju veštine komunikacije, pomažu u kooperativnom učenju i grupnim radovima. Muzejski predmeti u interpretaciji odgovarajućeg stručnjaka u velikoj meri mogu povećati efikasnost učenja. Ovaj oblik učenja obuhvata sve oblike ličnog i društvenog razvoja. Tendencija je da muzejske posete budu neformalne, da zadovolje potrebe posetilaca za dopunom svojih znanja, kao i želju za novim saznanjima.

Grupne posete u Gradskom muzeju Subotica se mogu podeliti na predškolski uzrast, na niže razrede, na više razrede, na srednjoškolske grupe, ali i na studentske grupe, koje takođe rado dolaze na radionice. Većina grupnih poseta dolazi iz predškolskih i osnovnih školskih grupa, jer njima je zbog vremenskog prilagođavanja najjednostavnije da dođu do muzeja i da iskoriste ponuđeni sadržaj koji neretko inkorporiraju u svoju nastavu.

Na ovim posetama, odnosno časovima u muzeju koristi se više vrsta metoda, u zavisnosti od toga šta je potrebno da se istakne. Uvek je najjednostavniji metod verbalna komunikacija kao opšti metod, u kojoj su osnovni alat verbalne veštine komunikacije, gde nastavnik ili muzejski pedagog prenose znanje, a učenik je pasivan. Svako objašnjenje treba da bude jasno i kratko. Zatim slede dolaze pitanja i odgovori kao interaktivni deo posete. Ovaj metod je veoma praktičan prilikom kratkog vođenja grupe koja nije u mogućnosti da izdvoji puno vremena.

Međutim, pasivno posmatranje izložbe predškolicima i mlađim učenicima može biti donekle dosadno, monotono. Korišćenjem metode igre i razigranosti vodiči, pedagozi mogu da prevazilaze taj problem. Birane igrice, dečije pesmice, zagonetke moraju da budu u skladu sa generacijskim karakteristikama. Primer za ovu metodu je radionica na izložbi *Oskar Vojnić 1864–1914.* u Gradskom muzeju Subotica, gde su deca posle šetnje kroz izložbu odgovarala na zagonetke koje su bile povezane sa temom spomenute izložbe, a posle su imitirala određene životinje uz muziku. Ova radionica je bila namenjena za predškolski uzrast, a deca su posle uspešno odrađenih izazova dobila na poklon magnete sa „smajlijem”.

Dramska pedagogija ima prvenstveno aktivan i interaktivan pristup. Prilikom grupne igre, deca mogu izmisliti jedan poseban svet, i okviru ovog fiktivnog sveta razgovarati o realnim problemima. Pomoću ove metode deci je prikazana slika *Prkos* od Geze Peške (Peske Géza), koja je izložena u *Galeriji mađarske likovne umetnosti u Vojvodini od 1830. do 1930. godine.* Učenici viših razreda su imali priliku da odigraju

uloge dece sa slike i na taj način duh perioda u kome je slika nastala prebacili su u sadašnje vreme. Ova igraonica je nastala u saradnji sa Novosadskim pozorištem.

Sledeća metoda koja je bila primenjena u radionici sa nižim razredima je metod otkrića, pomoću koje je izmišljena cela predstava sa tematikom vezanom za izložbu. Predstava je imala naziv *Pustolovine u Africi ili iznad neba tražiti sazvežđa*. Prilikom već unapred planirane putanje, posetioci su bili vođeni ka određenim predmetima. Ovde su učesnici radionice radili grupno, ali se ujedno isticala i nezavisnost učesnika. Metod otkrića je takođe primenjen u igraonici za decu *Lov na blago*, gde su deca imala priliku da istražuju po čitavom spratu muzeja i time je bilo obuhvaćeno više izložbi.

Metoda ilustracije je već dobro poznata metoda, koju je ponekad zahtevnije organizovati iz finansijskih razloga. Potrebno je da postoje predmeti koji se mogu dodirnuti i izbliza pogledati, a to bi uglavnom bile dobre replike pravih predmeta, jer se originalni predmeti čuvaju i minimalno izlažu ovom vidu interakcije sa publikom. Zašto je važno proučavati predmete? Najviše zbog toga što ovim pristupom posetioci imaju jedinstveno iskustvo, koje ne mogu da dobiju nigde drugde sem u muzeju. Ovde ne važi pravilo „Sve za oči, ništa za ruke!” nego „Želim da vidim, želim da znam!”

Frontalni, grupni i individualni rad su jednako bitni kada je reč o posmatranju izložbe, jer kombinovanje sva tri metoda daje kompleksniji uvid u sve teme koje se obrađuju na igraonicama.

PEDAGOŠKI PROGRAM ARHEOLOŠKIH IZLOŽBI U SRBIJI

Tokom vremena arheološka edukacija odvijala se u više mesta i gradova u Srbiji. Nekoliko muzeja je makar na nekoliko sati „omogućilo” mlađim starosnim grupama da postanu arheolozi, da nauče o srodnim konceptima, da obavljaju povezane zadatke i da shvate složenost arheoloških zadataka.

Takav je bio slučaj neolitske glinene sesije održane na prostoru arheološkog parka „StaPARK” u Staparskoj Banji, koja je trajala tri godine (Turistička Organizacija Užica 2022).

U Zrenjaninu je deci uzrasta od 3 do 6 godina predstavljena aktivnost *Budi arheolog na jedan dan*. U okviru nje, deca su mogla da saznaju kako izgledaju arheološka iskopavanja i kako se predmeti pronađeni tokom iskopavanja unose u muzej (Čurčić n.d.).

Fondacija „Neozoik” je u Beloj Palanci predstavila materijal antičke Remezijane, kojim je želela da skrene pažnju na značaj arheološke zaostavštine i kulturnog nasleđa, kao i na nezakonito prisvajanje arheoloških nalaza, koje izaziva dosta nevolje i danas. Ovim je promovisana nauka i upoznavanje arheoloških spomenika u čijem okruženju meštani žive (Arheonica n.d.).

Naučni klub Edukativnog centra Kragujevac je 2018. godine sarađivao sa Zavodom za zaštitu spomenika kulture Kragujevac i muzejom „Horeum Margi-Ravno” u Čupriji. Jedna od tačaka ove saradnje je i Arheološka igraonica *Tajne kovačkog zanata*, u okviru koje su zainteresovani mogli da se upoznaju sa mogućnostima obrade metala u antičko doba. U muzeju su bili predstavljeni čak i hijeroglifsko dešifrovanje i obrada arheoloških nalaza (Jevremović 2018).

Pored dosadašnjeg programa, u Arheološkom parku „Viminacijum” organizovana je i sesija *Mladi istraživači i arheolozi* na kojoj su posetioци mogli da učestvuju u trodnevnoj obuci, a na kraju da dobiju diplomu o završenim vaspitnim jedinicama (Panacomp zemlja čuda 2015).

Jedan od najvećih arheoloških edukativnih centara je „Belo brdo” u Vinči. Ovde se nalaze ostaci najvećeg neolitskog naselja i jednog od najvažnijih praistorijskih lokaliteta u Evropi. Na ovom mestu su pronađeni najrazličitiji nalazi uključujući i zoomorfne i antropomorfne figure, oružje od kamena i kostiju, ritualne vaze, nakit, kuke itd. (Multikreativni studio Zoran tim 2020).

U Paraćinu je u okviru manifestacije *Noć muzeja* u Zavičajnom muzeju organizovana igraonica *Mali arheolozi* (Muzej Paraćin 2018).

U Muzeju Vojvodine su više puta organizovani arheološki edukativni programi. Na primer, 2018. godine zainteresovana deca su mogla da učestvuju u igraonici *Zagonetna arheologija u Muzeju Vojvodine*. Ova igraonica je bila prateći događaj izložbe *Čurug na udaru imperije*, a otkrivene predmete crtala su i ukrašavala deca uzrasta od 5 do 10 godina (RTV 2018). Zatim, *Dunavske igre prestola – pad i uzdizanje varvara* je izložba Muzeja Vojvodine otvorena prošle godine, čiji je jedan od događaja radionica *Kopaj, traži, predmet vadi, arheolog budi mladi*. Učesnici radionice su zavirili u vitrine, razgledali grnčariju, nakit, oružje, a onda su mogli da nacrtaju najzanimljiviji eksponat (021.rs 2021).

Izložba *San neolitske noći*, otvorena je 2022. godine i u okviru nje posetioци su imali priliku da prisustvuju raznim predavanjima, radionicama i drugim programskim dešavanjima. Zainteresovana deca su imala priliku da preuzmu ulogu istraživača arheologa i saznaju kako da dođu do naučnih otkrića. U toku istraživanja su saznali kako su se udružili stručnjaci naizgled nespojivih profesija i rešili hiljadugodišnju tajnu. Zahvaljujući saradnji arheologa vojvođanskog muzeja i forenzičara SUP-a Novi Sad, praistorijski objekti nepoznate namene postali su objekti od izuzetnog značaja. Takođe su mogli da pogledaju animirani film o životu, odeći, navikama u ishrani i oružju praistorijskog čoveka. Nakon toga je prikazan film o najzanimljivijim i najznačajnijim praistorijskim pećinskim slikama iz celog sveta. Deca su mogla da obuku kopiju odeće drevnog čoveka i da naprave sopstveni crtež u pećini (San neolitske noći n.d.).

Svoj doprinos izložbama sa arheološkim temama odigrao je i Gradski muzej Subotica, 2001. godine kada je otvorena izložba sa nazivom *Na tragu izgubljenih ljudi. Sarmati u Severnoj Bačkoj*, zatim se 2011. godine u prostorijama muzeja odvijala izložba *Vekovi keramike od početka do srednjeg veka*, a 2012. je prikazana izložba *Priče ljudskih lobanja* autora Nede Dimovski, kustosa-arheologa, na kojoj je autorka održala radionice na temu izložbe. Izložba Narodnog muzeja iz Beograda *Centralni Balkan između grčkog i keltskog sveta: Kale–Krševica, 2001–2011*. gostovala je u Subotici 2016. godine, gde su tokom manifestacije *Evropska noć muzeja* i tokom trajanja izložbe posetioци mogli da iskuse mogućnost arheološkog iskopavanja na za to predviđenom prostoru, a zatim su dobili zadatak da slože i zalepe pronađene komade keramike. Pored toga, svakog posetioca je čekala i mala slagalica koja je predstavila zanimljive tačke izložbe. U 2017. godini, kao nastavak ove izložbe, održana je radionica za decu iz vrtića, koja su u dvorištu muzeja mogla da iskopaju komade keramike i još

zanimljivije sitne predmete, a zatim su deca samostalno organizovala svoju izložbu. 2020. godine Muzej grada Subotice je dobio priliku da učestvuje u nastavi arheologije u vrtićima, te je Arheološko odeljenje uspešno održalo časove o ljudskom skeletu van zidova muzeja. Krajem 2020. godine otvorena je pedagoško–arheološka izložba za decu, gde su Arheološko i Pedagoško odeljenje zajednički realizovali izložbu *Arheološka upoznavalica*, a 2022. godine konačno je otvorena stalna postavka Arheološkog odeljenja *Raslojavanje prošlosti*.

MAPIRANJE PEDAGOŠKIH IZAZOVA U GRADSKOM MUZEJU SUBOTICA

Jedan od osnovnih zadataka muzeja je kreiranje interaktivnih stalnih postavki i izložbi kao i njihovo približavanje posetiocima uz pomoć muzejskog pedagoga. Gradski muzej Subotica do sada je imao priliku da predstavi svoje zbirke na više mesta. U prehodnim zgradama, koje su bile privremeni dom Muzeja, arheološki predmeti su često bili izlagani u okviru različitih izložbi i tada su se pedagoške radionice svodile na obilazak izložbe od strane školskih grupa i ponekad nastavnika koji drže nastavu u izložbenim salama. Zaposelni u Muzeju u tim prostorima nisu imali mogućnost da često menjaju postavke, jer su tada tendencije bile drugačije. Međutim, pojavom interneta i ubrzavanjem protoka informacija, pred muzejima i njihovim radnicima je potpuno novi izazov i činjenica je da su promene itetako potrebne da bi muzej mogao da ponudi kvalitetan sadržaj današnjoj publici. Činjenica je da puno muzeja, posebno na Balkanu i danas ima poteškoća u realizaciji stalnih postavki, što zbog finansijskih problema, što zbog nedostatka odgovarajućih stručnjaka.

Katalozi i vodiči za stalne postavke mogu se objavljivati ili kao štampane ili kao elektronske publikacije – dostupne na internetu, sajtu muzeja. Vodič mora da sadrži uputstva i podatke za snalaženje u muzeju. Osnovna svrha je „pregledno, jednostavno i jasno opisati izloženu građu te dati prostornu orijentaciju” (Radovanlija Mileusnić 2022: 192). Oblik tzv. vodiča može da bude samo jedan list, letak, preklopljen list ili mala brošura, knjižica u kojoj su dobro odmereni količina teksta i sadržaj, tako da budu samo informativnog ili stručnog karaktera. Ovakvi štampani materijali se smatraju suvenirima, jer obično posetilac može da ih odnese sa sobom kući, kao izvor znanja i sećanja na posetu.

Nova muzeologija znači istorijsku promenu u muzejskom znanju: posmatra muzejsku interpretaciju u njenoj istorijskoj transformaciji, interpretacijsku praksu izložbi zasnovanu na promenjenom znanju i iskustvu, muzejsku ulogu kritike, samorefleksije i autorstva; međusobno oblikovane koncepte i prakse umetničkog objekta, kolekcije i prezentacije (Káldy et al. 2010: 96). Izložba više nije samo mesto za učenje i zabavu. Nova muzeologija je kao moderna kritička društvena, kulturna i umetnička nauka i teorija, takođe ključni koncept njenog rođenja. Muzeološki zaokret zasnovan na samorefleksiji odvija se znatno sporije u našim muzejima sa značajnim zbirkama i sa odlučujućom društvenom ulogom u odnosu na zapadnoevropske muzeje koji pišu teorijsku literaturu i oblikuju praksu. Kompleksna kritika kolekcionarskog nasleđa, nedostatak ideološke i naučne kritike, kao i nedostaci obuke zajedno uzrokuju činjenicu da muzejskom institucionalnom sistemu itekako nedostaju fleksibilna

i ažurna refleksivna istraživanja i kustoska znanja, alternativna kritička objašnjenja formulisana uz „velike” priče, ali uglavnom i nova i savremena (muzejska) znanja nastala kroz izložbe (Frazon 2013: 6). Prepoznajući ovaj problem, izložba *Raslojavanje prošlosti* je oblikovana na način da učenje bude zasnovano na znanju i da popuni pomenutu prazninu. Uloga muzeja prevazilazi očuvanje kulturnih objekata i mora se proširiti na poboljšanje položaja zajednica. Termin „sumativan muzej” uveden je da označi ovu širu i aktivniju ulogu muzeja. Prema tome, muzej je odgovoran za interese društva kao društveni menadžer u jedinstvu prostora, zajednice i baštine. Pored navedenih karakteristika, termin „sumativan muzej” može značiti i to da se u institucionalnoj praksi pojavljuju problemi, planovi, rutine i sukobi date zajednice, pored praktične saradnje formirane socijalizacijom institucije. Na 9. konferenciji ICOM-a (Međunarodnog saveta muzeja) 1971. godine formulisana je potreba za radikalnom transformacijom muzeja kao društvene institucije, snažnije društvene uloge nego ranije. Savremeni muzej mora da stvori i obnovi ova očekivanja koja čine osnovu gore pomenutog izraza (Wilhelm 2013: 12).

Pedagoško odeljenje Gradskog muzeja Subotica aktivno učestvuje u životu izložbi, bilo organizovanjem radionica ili čak interaktivnim komponentama predviđenim za individualne posetioce. U jednom periodu je praksa bila da se jednom mesečno održavaju radionice za više različitih uzrasta na više jezika u isto vreme, što se pokazalo kao veoma komplikovano rešenje. Stoga je Pedagoško odeljenje reorganizacijom posvetilo više pažnje kategorizaciji poseta radi što efikasnije komunikacije sa publikom. Dakle, programi su prilagođavani jezičkim i starosnim potrebama i mogućnostima posetilaca. Na primer, interaktivni radni listovi za samostalno istraživanje *Arheološka upoznavalica* štampani su na tri jezika (srpski, mađarski, hrvatski) (Slika 1 i 2), a sama izložba je vođena na dva jezika i za decu i za odrasle. Ovo je veoma važno, jer Subotica trenutno ima četiri zvanična jezika, od kojih je samo ovaj radni list izdat na tri jezika, jer recimo, dvojezične publikacije mogu biti zbunjujuće za čitaoce. Osim toga, može biti zbunjujuće ako se štampani vodič za izložbu, katalog i interaktivni radni list za decu objavljuju u istoj publikaciji, jer ne žele svi posetioци na isti način da urone u temu izložbe.

PRAKTIČNA ISKUSTVA NA IZLOŽBI ARHEOLOŠKA UPOZNAVALICA

Izložba *Arheološka upoznavalica*, autorki Nede Dimovski i Aniko Mihajlović, je namenjena deci predškolskog uzrasta, i predstavlja arheološka istraživanja, iskopavanja i predmete najmlađoj publici na jednostavan i opipljiv način, u cilju da se dočara ova zahtevna tema (Slika 3). Koncept izložbe je bio da posetioce dočekuje devojčica, nacrtana na zidu, koja ih putem napisanog teksta zamoli da postanu mali/veliki arheolozi. Na tom istom zidu je bio napravljen zadatak za decu na magnetnoj površini, putem kojeg su posetioци mogli da otkriju najvažnije faktore vezane za arheologiju. Sa tim predznanjem, naišli su na sledeći zadatak koji je takođe bio na magnetnoj površini, a trebalo je na osnovu slika da se pretpostavi šta sve podrazumeva posao arheologa. Za nastavak upoznavanja sa arheologijom posetioци su dobili kesicu sa blokčićem ili papirom i olovkom, poput pribora koje i pravi arheolozi na terenu

koriste. Ova kesica je imala posebnu ulogu jer je služila za prikupljanje arheoloških predmeta na travnatom delu izložbenog prostora, koji je predstavljao improvizovano arheološko nalazište. Nakon obilaska „terena“ na osnovu opisa na zidovima posetioci su mogli da analiziraju koji predmet su prikupili u kesici. Među ovim predmetima bilo je komada cigle, keramičkih posuda, nakita, ali i ostataka životinjskih kostiju i sve to sa pravih arheoloških nalazišta. Pored toga, mogli su se naći i predmeti koji se takođe nalaze na arheološkim nalazištima ali ne predstavljaju arheološki kontekst (npr. plastične flaše). Sledeći zadatak je bio istraživanje prikupljenih predmeta, to jest merenje dimenzije, pravljenje skica, imenovanje predmeta. Na taj način su deca mogla da dožive iskustvo terenskog rada arheologa. Pored toga su mogli da vide otiske različitih životinja u opeci, zatim da vide i opipaju uzorak sa materijalom od kog su se nekada gradile kuće. Potom su u jednom odvojenom kutku bili prikazani neki zanimljivi arheološki predmeti, poput igračkica, različitog oruđa za rad i oružja, kojima su se posebno deca divila jer je mnogima to bio prvi susret sa takvim predmetima. U narednom delu su bili izloženi različiti nakiti i kaiševi koje su nekadašnji stanovnici ovih područja nosili. Na osnovu toga što su videli, posetioci su mogli da naprave svoje replike nakita i kaiševa od papira, raznih perli, traka i ostalog materijala. Napravljene predmete su mogli da ponesu kući ili da ostave u Muzeju, jer je jedan zid bio namenjen izložbi radova nastalih u Muzeju.

Na kraju prostorije bilo je predstavljeno upoređivanje starih i novih predmeta, tako da su posetioci mogli da uporede savremene predmete, koje i danas koriste, sa predmetima sa arheoloških nalazišta. Ovde je zainteresovane čekao i jedan magnetni zid na kom su mogli da sastave slagalicu, jednu keramičku posudu. Imali su priliku da vide i životinjske kosti i da otkriju kojim su životinjama pripadale. Na zidu je bio nacrtan veliki mamut, plave boje, pored kojeg je bila izložena srazmerno krupna kljova pomoću koje su posetioci mogli da dožive impozantnost ovih izumrlih bića. Na poslednjem zidu izložbene prostorije je bila prikazana mapa Subotice, gde su posetioci imali mogućnost da provere da li je bilo arheološkog iskopavanja na mestu na kojem žive.

Kao prateći deo ove postavke, objavljen je istoimeni interaktivni radni list koji je pripremljen tako da deca mogu sakupljati i slagati ovo izdanje sa narednim izdanjima koja će biti istog formata, ali će biti vezana za druge teme. Ova publikacija je proširila ideje izložbe, ispričala i objasnila osnovne pojmove i bitne tačke vezane za arheološki rad. Međutim, posetioci su svakako mogli da obidu izložbu i bez ovog edukativnog materijala.

OPŠTI OPIS STALNE POSTAVKE ARHEOLOŠKOG ODELJENJA GRADSKOG MUZEJA SUBOTICA

Stalna postavka Arheološkog odeljenja *Raslojavanje prošlosti*, autorke Nede Dimovski, otvorena je 2022. godine. Izložba je realizovana u saradnji sa Pedagoškim odeljenjem, s obzirom na uspešnu saradnju na izložbi *Arheološka upoznavalica* 2020. godine. Upravo je ova izložba, zbog interaktivnosti i neposrednom pristupu prilikom sticanja znanja i otkrivanju novih iskustava, bila inspiracija za arheološku stalnu postavku. Ova postavka, poput savremenih svetskih postavki, ima promenljiv karakter, odno-

sno, pojedini delovi će se povremeno menjati i prilagođavati novim temama. Priprema izložbi je sve složenija jer ljudi danas imaju potrebu za izložbama koje „podstiču interaktivnost” (Káldy et al. 2010: 68). Definitivno je počela nova era u svetu muzeja u kojoj takozvane stalne postavke ne bi trebalo da budu „stalne”.

Na ovogodišnjem sastanku ICOM-a u Pragu reinterpetiran je koncept muzeja, dakle reč je o „neprofitnoj, trajnoj instituciji u službi društva koje istražuje, prikuplja, konzervira, interpretira i izlaže materijalno i nematerijalno nasleđe. Muzeji današnjice su otvoreni za javnost, dostupni i inkluzivni, negujući diverzitet i održivost. Funkcionišu i komuniciraju etički, profesionalno i uz učešće zajednica, nudeći različita iskustva za obrazovanje, uživanje, razmišljanje i deljenje znanja” (ArtNet 2022).

Arheološka stalna postavka i njen pedagoški program pripremljeni su na osnovu pomenute definicije, jer izložba uvek, makar delimično, uključuje i subjektivni stav koji radnik muzeja, kustos, nosi u sebi i tako se razvija pluralitet (Wilhelm 2013: 15).

Umetnici i zapostavljenije društvene grupe takođe dobijaju ulogu u transformaciji izložbenog prostora, stvarajući dijalog između prostora, teme izložbe, izloženih predmeta i posmatrača. U tome učestvuje i sam kustos, koji ovaj utisak publike uzima kao osnovu tokom realizacije.

Za gore navedenu postavku odabrane su teme koje predstavljaju Suboticu i okolinu, u okviru kojih je važan segment i priča izloženih predmeta, ali i način i odgovor na pitanje kako predmeti čekaju na otkrivanje podataka, a posetilac se podstiče na razmišljanje i pronalaženje rešenja, zato što „uloga muzeja izlazi iz okvira očuvanja kulturnih objekata i trebalo bi da se proširi i na poboljšanje položaja zajednica” (Wilhelm 2013: 15).

Stalna postavka Arheološkog odeljenja osmišljena je kao spoj različitih tematskih celina (arheoloških priča) koje se mogu segmentno, periodično menjati. Prva celina je uvod u arheološku prošlost Severnobačkog okruga u vidu prezentacije koji predstavlja istorijat arheoloških iskopavanja za svaku opštinu pod nadležnošću Gradskog muzeja Subotica. Druga celina predstavlja prikaz arheološkog raslojavanja prošlosti na osnovu postavljenih profila sa rekonstrukcijom jama i ostava sa predmetima, kao i prikazom skeletne sahrane iz sarmatskog perioda. Treću celinu predstavlja pedagoški prostor namenjen najmlađoj publici, gde se uz igru, dodir i crtež tematski menja upoznavanje sa arheologijom i ciljevima istraživanja. Prostor za pedagoški deo je osmišljen tako da je poprimio oblik šatora, a prikazani su i rekviziti koji se koriste na odeljenju za arheologiju i koje su arheolozi nekada nosili sa sobom tokom iskopavanja. Korišćenjem originalnih predmeta tema se približava tako da se posetioci zaista osećaju kao arheolozi (Slika 4). U okviru četvrte celine prikazan je nakit u širem smislu reči, u periodu od 10. do početka 16. veka. Peta celina je predviđena za prikaze zanatskih dostignuća kao i način i značaj proizvodnje keramike kroz vekove. Centralni prostor postavke čine staklene vitrine u kojima je prikazan vremenski sled života u Severnoj Bačkoj na osnovu najvrednijih eksponata arheološkog odeljenja. Posebne celine čine predmeti iz praistorijskih perioda od neolita do gvozdenog doba i zatim nalazi iz sarmatskog (kasnoantičkog) perioda. Predmete iz perioda srednjeg veka predstavljaju značajni eksponati iz perioda Velike seobe naroda (germanska plemena), Prvog i Drugog avarskog kaganata i predmeti religijskog karaktera iz perioda razvijenog i poznog srednjeg veka.

PEDAGOŠKI PROGRAM STALNE POSTAVKE RASLOJAVANJE PROŠLOSTI GRADSKOG MUZEJA SUBOTICA

Pedagoški kutak stalne arheološke postavke je predstavljen u vidu šatora, postavljanjem cerade u jednom kraju prostora. Na taj način je publici dočaran rad arheologa na terenu i imaju priliku da pogledaju njihove alate i ostalu opremu koja se nosi na teren poput preklopne stolice, kreveta, drvene ostave i sanduka. Prikazani su i originalni komadi keramike, koji su potpuno dostupni posetiocima na uvid i dodir. Da bi se što efikasnije uradili svi zadaci pedagoškog programa, najčešće se veća grupa posetilaca podeli u manje grupe ili se formiraju parovi. Predviđeni zadaci se rešavaju šetnjom i istraživanjem pojedinih delova izložbe. Svaka grupa dobija digitalni fotoaparat namenjen prvenstveno deci, svesku za upisivanje terenskog inventara i olovku. Nakon što su posetiocima podeljene osnovne informacije o izložbi, počinje istraživanje izložbe radi bližeg upoznavanja sa izloženim predmetima. Deca mogu da fotografišu predmete dobijenim fotoaparatima, koji inače imaju memorijske kartice, tako da se fotografije mogu sačuvati. Pored fotografisanja, u terensku svesku se upisuju podaci o predmetu, za čiji detaljniji opis mogu da posluže i lupe sa lampom, koje omogućavaju da se uoče sitniji detalji. Nakon toga učesnici obilaze izložbu u potrazi za keramičkim zdelama, pritom im je cilj da pronađu izloženu keramičku zdelu, sličnu prikazanom komadu keramike u pedagoškom kutku, da uoče pojedine detalje i da ih fotografišu. Nakon što su pogledali ostale predmete u svrhu pretrage, imaju priliku da lakše reše zadatak „pronaći uljeza” koji se može otkriti na karticama postavljenim na stolu. Osim toga, mogu da dizajniraju sopstvene čizme koristeći štampane šablone i lepljive sličice, čiji se uzorak može videti na izložbi. Nakon obilaska postavke, na tabletima postavljenim na stolu mogu da isprobaju igre memorije, za koje je u planu da se povremeno dopune, transformišu i modifikuju, jer su kreirane uz pomoć besplatnog programa LearningApps.org (Verein LearningApps.org n.d.). Na kraju pedagoškog kutka nalazi se ekran osetljiv na dodir na kome su pitanja „da li ste znali?” i uvek se može proširiti novim pitanjima i odgovorima. U sredini prostora, na zidu naspram ulaza, nalaze se dve nacrtane figure (žena i muškarac), čiju odeću posetioci mogu da ukrase slikama odštampanim na foreksu, a pri tome je potrebno da pronađu šta je šta, jer ima i varljivih dodataka. Nasuprot pedagoškom kutku, posetioci na TV-u mogu da vide informacije koje su predstavljene kao zanimljivosti i prikazane na izložbi. Svaka celina koja se nalazi na arheološkoj izložbi povezana je sa ekranom osetljivim na dodir, jer se na njima nalaze detaljni opisi predmeta i navedene igrice za posetioce, kao i sve propratne informacije. Pored predmeta su samo natpisi sa njihovim nazivima. Ovaj digitalni oblik prikazivanja informacija je pogodan, jer se često i jednostavno pojedini predmeti mogu zameniti ili čak dodati, a samim tim, veoma je jednostavno uvrstiti informacije na različitim jezicima.

ZAVRŠNO RAZMATRANJE

Važan aspekt u vaspitanju dece je da ona sama mogu da odluče da li će kultura biti sastavni deo njihovih života bez kasnije intervencije roditelja. Muzeji obuhvataju i obrazovno-vaspitnu oblast delovanja koja je pred konstatnim izazovima i u kontinuiranom razvoju, jer kao i izložbe, tako je i njihov pedagoški program stalno promenljiv i predstavlja pokretni deo ove celine.

Pored istraživanja, svaki muzej treba da teži razvoju javne kulture, uključujući i transformaciju obrazovnog programa muzeja u program prilagođen posetiocima.

Promena pristupa muzeja mora se odvijati i u okviru metoda muzejske pedagogije. Prioritet treba dati doživotnom učenju, obrazovanju zasnovanom na kompetencijama i razvoju sposobnosti i veština. Svaki muzej mora da otvori svoja vrata i drugim obrazovnim i vaspitnim institucijama. Cilj muzejskog pedagoškog plana je da se prilagodi ovim očekivanjima našeg vremena (Bereczki 2010: 35–36).

Puno treba raditi na tome (naročito ako neki muzej godinama nema stalnu postavku), da se nastavnici upoznaju sa muzejom, i da se obaveste na osnovu kojih aspekata mogu koristiti zbirke u svojim nastavnim planovima i programima. Cilj je da se uz pomoć pedagoga, muzeologa i muzejskih pedagoga sastavi niz programa koji se mogu koristiti u nastavnom planu i programu bilo koje obrazovne ustanove na osnovu lokalnih karakteristika.

Sve ovo bi trebalo da bude isplanirano u okviru izložbi na način da posetioci, grupno ili pojedinačno, ne samo „protrče” kroz izložbu, već da zastanu i da se osećaju kao kod kuće kako bi našli balans između previše i premalo viđenog na izložbi. Važno je da posetioci imaju priliku da sednu i uživaju u eksponatima.

Tokom pripreme izložbe, posebno se ističe na primeru arheološke stalne postavke, da se prostor može poboljšati i maksimalno iskoristiti. Važno je gledište da izložba ne bude mračna, već prozračna, ali da se artefakti ne izgube u prostoru, da im se da pravo mesto za njih.

Iako su muzeji veoma važna mesta istraživanja, ipak bi mogli u budućnosti ostati bez posetioca, ako se ne prilagode njihovim prohtevima i potrebama. Možda je i najveće pitanje šta muzej može da uradi čuvajući osnovne vrednosti i zbirke, kako bi ostao autentičan i postao moderan, a istovremeno povratio interesovanje posetilaca. Jer muzej je stalna ustanova, neprofitna, u službi društva i njegovog razvoja.

Na osnovu stečenog iskustva, nameće se zaključak da je veoma važno da postavke između ostalog budu dopunjene i fotografijama, crtežima, „a uvode se sve više i interaktivno učešće posetilaca, kompjuterska animacija, hologrami, videofilmovi” (Žilber 2005: 11). Ovako se na različite načine osavremenjuje izložba i stvara se nova generacija posetilaca. Ali ipak „nivo znanja posetilaca muzeja se ne podrazumeva, već se mora izgrađivati i stvarati” (Žilber 2005: 11).

Još uvek važi, ali će još i neko vreme ostati gledište, o kojem i Tomislav Šola piše, da „Muzej ne odustaje od svoje elitističke uloge koja se ne sastoji samo u predstavljanju izuzetnih predmeta. Oni aktivno pomažu čoveku da postane građanin sveta, da razume razlike, prihvati protivrečnosti, upozna novine, uđe u tajne vremenski i prostorno dalekih podneblja i njihovih civilizacija, da se za časak nađe na drugom kraju sveta i doživi

iluziju sopstvenog prisustva u njemu. Zbog toga su muzeji i namenjeni svima” (Žilber 2005: 13). Smatram da je potrebno oslušnuti posetioce, sagledati njihove želje i potrebe u cilju što bolje organizacije izložbi i radionica, da bi ciljnoj grupi poseta bila što atraktivnija. Postoje slučajevi kada se radnik muzeja u potpunosti oslanja na mišljenje posetioaca, ali ima i slučajeva kada posetioaca izostavlja i na prvo mesto stavi profesionalne aspekte. Nijedan od ovih pristupa nije u potpunosti pogodan, jer je potrebno napraviti određeni balans između stručnog dela i potreba posetilaca.

Muzeji više nisu statične, večne institucije koje postoje samo radi sebe: oni stalno formiraju novu publiku na nov i otvoren način, nude najbolje i najinventivnije što su u stanju da daju, ali ne oklevaju da prilagođavaju svoj raznolik pristup i da osluškuju zahteve koji dolaze spolja. Sve su to izazovi koji ukazuju na ogroman značaj koji muzeji sada imaju. Indikator je ogroman broj stalnih i povremenih posetilaca svetskih muzeja.

Stalna postavka *Raslojavanje prošlosti* produbljuje znanje posetilaca o značenju i značaju arheoloških istraživanja i sloj po sloj otkriva svet arheologije. Takođe nudi zabavnu avanturu kroz igre podstičući posetioce na kreativnost i maštanje, razvijajući logiku i samostalno zaključivanje. Ovakve izložbe predstavljaju mogućnost muzeja da utiče i da pomogne u izgrađivanju različitih sfera dečijeg uma kroz zabavu.

Stalne i privremene postavke su samo neke od mogućih interpretacija zbirki; u budućnosti će biti interesantno pripremati stalne postavke, koje će se povremeno menjati i prilagođavati trenutnim potrebama muzeja i posetilaca. Takođe, ove izmene će se svaki put prilagođavati radionicama i igraonicama, kao i kroz interaktivne sveske.

LITERATURA

021.rs (26. septembar 2021). Dečija igraonica o arheologiji danas u Muzeju Vojvodine. <https://www.021.rs/Novi%20Sad/komentari/285772>

Arheonica. (n.d.). *Neozoik*. <https://www.neozoik.rs/arheonica>

ArtNet (30 avgust 2022). Šta neku instituciju čini muzejem: Posle sedam godina raspravljanja izglasana nova definicija. *euronews.serbia*. <https://www.euronews.rs/kultura/aktuelno-iz-kulture/60535/sta-neku-instituciju-cini-muzejem-posle-sedam-godina-raspravljanja-izglasana-nova-definicija/vest>

Bereczki, I. (ed) (2010). *Tudás és alkalmazás: Válogatás a múzeumi képzések legjobb dolgozataiból. Múzeumi iránytű, 10*. Szentendre: Szabadtéri Néprajzi Múzeum – Múzeumi Oktatási és Képzési Központ.

Ćurčić, T. (n.d.). Budi arheolog na jedan dan u Narodnom muzeju. *105.rs*. <https://105.rs/budi-arheolog-na-jedan-dan-u-narodnom-muzeju>

Frazon, Zs. (2013). Ú mint új muzeológia. *Néprajzi Látóhatár*, 2, 4–6.

Györfi, B. (2007). *Látogatóbarát és marketingszemlélet a hazai múzeumokban. Fókuszban a Szépművészeti Múzeum [szakdolgozat]*. Budapest: Budapesti Gazdasági Főiskola, Külkereskedelmi Főiskolai Kar.

Jevremović, G. (29. oktobar 2018). Muzej Horeum Margi-Ravno – „Tajne kovačkog zanata”. *CentralMedia*. <https://centralmedia.rs/index.php/2018/10/29/muzej-horeum-margi-ravno-tajne-kovackog-zanata/>

Káldy, M., Kárpáti, A., Szirmai, A.L. (2010). *Helyzetkép és perspektívák. Múzeumpedagógia Magyarországon 2008–2009. Múzeumi iránytű 6*. Szentendre: Szabadtéri Néprajzi Múzeum – Múzeumi Oktatási és Képzési Központ.

Multikreativni studio Zoran tim (2020). Vinča – Porodična arheološka radionica. *Multikreativni Studio Zoran*. <https://multikreativnistudiozoran.rs/dogadaji/izleti/vinca-porodicna-arheoloska-radionica/>

Muzej Paraćin (18. maja 2018). Mali arheolozi – radionica za decu. *Zavičajni muzej Paraćin*. <https://www.muzejparacin.rs/2018/05/18/radionica-za-decu-mali-arheolozi-2/>

Panacomp zemlja čuda (2015). Mali istraživači i arheolozi. *Lufthansa City Center – Panacomp Wonderland Travel*. <https://www.panacomp.net/mali-istrazivaci-i-arheolozi/>

Radovanlija Mileusnić, S. (2022). Edicije stalnih muzejskih postava. *Muzeologija*, 59, 184–206.

RTV (24. februar 2018). Muzejska igraonica „Zagonetna arheologija”. *Radio-televizija Vojvodine*. https://www.rtv.rs/sr_lat/vojvodina/novi-sad/muzejska-igraonica-zagonetna-arheologija_896047.html

San neolitske noći. (n.d.). <https://kalendar.novisad2022.rs/events/san-neolitske-noci-2/>

Subotić, I. (2005). *Muzej i publika*, Beograd: Narodni muzej. <https://docplayer.hu/1997996-Latogatobarates-marketingstemlelet-a-hazai-muzeumokban-fokuszban-a-szepmuveszeti-muzeum.html>

Turistička Organizacija Užica (4. avgust 2022). „Glina u neolitu” – Vajarska radionica za decu u Arheološkom parku „StaPARK”. *Turistička Organizacija Užica*. <https://www.turizamuzica.org.rs/glina-u-neolitu-vajarska-radionica-za-decu-u-arheoloskom-parku-stapark/>

Verein LearningApps interaktive Bausteine (n.d.). *LearningApps.org*. <https://learningapps.org/>

Wilhelm, G. (2013). Az új muzeológia fogalmai és problémái. *Néprajzi Látóhatár*, 2, 8–29.

Žilber, K. (2005). *Muzej i publika*. Beograd: Clio.

Mihájlovity Anikó

MÚZEUMPEDAGÓGIAI PROGRAMOK A SZABADKAI VÁROSI MÚZEUM RÉGÉSZETI OSZTÁLYÁNAK 2020–2022 KÖZÖTTI KIÁLLÍTÁSAIHOZ

Összefoglaló

A Szabadkai Városi Múzeum 2023. április 24-én ünnepelte fennállásának 75-ik évfordulóját, azaz több mint hét évtizede foglalkozik a múzeumi tárgyak megóvásával és bemutatásával, kutatásokkal, valamint múzeumpedagógiával. Utóbbival a múzeum fennállása során több szakmunkatárs is foglalkozott, többek között Ricz Péter és Nagy László, mellettük pedig más, nem nevesített kollégák is, egészen a 2000-es évek elejéig, amikor is múzeumpedagógusként kezdett dolgozni Raffai Judit néprajzkutató, egészen 2013-ig, amikor is a jelen tanulmány szerzője vette át ezt a szerepet. A múzeum azóta főleg a csoportos látogatásokra koncentrál, főleg óvodások, kis-, nagy- és középiskolások korosztályaira. A múzeumpedagógiai osztály számos kiállítás megszervezésében és múzeumpedagógiai programjában vett részt, melyek közül a régészeti tárlatok kaptak helyet ebben a dolgozatban. Intézményünkben számos alkalommal volt már régészeti kiállítás, akár szerzői, akár vendégtárlat formájában. 2020 év végén elkészült a *Régészeti kisokos* című pedagógiai tárlat, majd pedig 2022 év végén nyitottuk meg a *A múlt rétegei* című régészeti állandó kiállítást – ezek fényében tárgyaljuk intézményünk múzeumpedagógia munkáját és annak lehetőségeit.

Slika 1. Početna stranica radnog lista na srpskom (A), mađarskom (B) i hrvatskom (C) jeziku

Figure 1. First page of the worksheet in Serbian (A), Hungarian (B) and Croatian (C)

Slika 2. Promocija izdanja *Arheološka upoznavalica*

Figure 2. Promotion of the publication *Introduction to Archaeology*

Slika 3. Detalji sa izložbe *Arheološka upoznavalica*: prezentacija rada na terenu (A), slika devojčice koja dočekuje posetioce (B), dečiji kutak (C) i prošlost i sadašnjost u svetlu posuda

Figure 3. Details from the *Introduction to Archaeology* exhibition: presentation of fieldwork (A), drawing of a girl welcoming visitors (B), children's corner (C) and past and present in the light of vessels

Slika 4. Pedagoški kutak na stalnoj postavci Arheološkog odeljenja *Raslojavanje prošlosti*

Figure 4. Educational corner at the permanent exhibition of the Archaeological Department *Layers of the past*

Korhecz Papp Zsuzsanna*
Szabadkai Városi Múzeum
Zsinagóga tér 3.
24 000 Szabadka, Szerbia
korhecz.zsuzsi@gmail.com

UDC: 069:687.122(497.113 Subotica)
Közlésre átadva: 2023. július 10.
Közlésre elfogadva: 2023. augusztus 17.

A SZABADKAI VÁROSI MÚZEUM ANTIK ESKÜVŐI RUHÁI

Szakmai tanulmány

ANTIQUE WEDDING DRESSES FROM THE MUNICIPAL MUSEUM OF SUBOTICA

Professional paper

Absztrakt: Megközelítőleg két évszázadot ölel fel a divattörténetből az a hat fehér színű női ruha, melyet a Szabadkai Városi Múzeum gyűjteményei őriznek: a 19. század elejétől a 20. század harmadik negyedéig tehető készítési idejük. A gróf Kárász család empire, kora-biedermeier és neobarokk ruhái és egy ismeretlen pacséri családnak a 19. század végéről származó neoreneszánsz darabja képezi az együttes törzssanyagát. A tanulmány leírja a ruhák történetét, anyagát és készítéstechnikájukat, valamint elhelyezi őket a divattörténetben.

Kulcsszavak: esküvői ruhák, divattörténet, Kárász család

Abstract: The six white women's dresses in the collections of the Municipal Museum of Subotica span approximately two centuries of fashion history: their date of production is from the beginning of the 19th century to the third quarter of the 20th century. This assemblage consists of Empire-, early Biedermeier- and neo-Baroque dresses from the Count Kárász family and a neo-Renaissance piece from an unknown family from Pačir dating from the end of the 19th century. This study describes the history of the dresses, their fabrics and production techniques, and places them in the history of fashion.

Keywords: wedding dresses, history of fashion, Kárász family

Személyes kezdeményezéssel és az NKA Múzeumi Kollégiumának támogatásával Iparművészeti gyűjteményünkbe került a horgosi és szentpéteri gróf Kárász család három unikális ruhája, melyet Erdélyiné szül. Kárász Margittól (1944) vettünk meg 2006-ban. A ruhákat a család nőtagjai őrizték generációkon és földrészekén át, s a pártában maradt románfalvi Fejérváry Celesztin (1849–1937) hagyatékából, az ún. „nagy amerikai utazóládából” kerültek Horgosra unokaöccse, Kárász Imre (1903–

* Dr. Korhecz Papp Zsuzsanna, restaurátor, múzeumi tanácsos
Dr. Žužana Korhec Pap, restaurator, muzejski savetnik
Zsuzsanna Korhecz Papp DLA, fine art restorer, museum counsellor

1979) családjához. Az ő leánya, Margit, a családi hagyományokhoz híven fel-felpróbálta és le is fényképezkedett bennük (1. kép). Celesztin édesanyjához, Fejérváryné Kárász Karolinához (Mezőberény, 1810 – Davenport, 1890) és anyai nagymamájához, Kárász Miklósné szül. Wenckheim Henriette-hez (St. Pölten, 1786 – Pest, 1847) személyesen köthető a három ruha. Henriette és horgosi és szentpéteri Kárász III. Miklós (1781–1840), a Hétszemélyes Tábla bírása (*septemvir*) 1809. július 26-án házassodtak össze Pesten. Kárász Miklós építette neje hozományi földbirtokán, Szeghalmon a kastélyt. Emellett Mezőberényben és Horgoson is megfordultak. Kárász Karolina 1845. július 19-én Pesten kötött házasságot románfalvi Fejérváry Miklóssal (Pest, 1811 – Davenport, 1895), Hont vármegye jeles reformkori nemesével, országgyűlési képviselőjével. Vácott, a családi birtokon éltek. Karolina házassági hozományával terjedelmes birtokuk lett Köröstarcsa és Mezőberény között. Fejérváry Miklós az 1848–49-es forradalom és szabadságharc bukása után vagyonát pénzzé tette, s Nyugat-Európába emigrált, majd családjával együtt 1852-ben kitelepült Amerikába. A házaspár egyetlen fia, ifj. Fejérváry Miklós életét vesztette az amerikai polgárháborúban. Leányuk, Celesztin, szülei halála után 1900 körül visszatért Mezőberénybe. A család jótékonyágának sokat köszönhetett Davenport, Mezőberény, Köröstarcsa és Horgos is: templomot, iskolát, kórházat emeltek úrilakjaik mellett. Celesztin édesanyja 1888-as végakarata szerint árvaházat alapított Horgoson, mely vezetésével a kalocsai Miaszszonyunk Szegény Iskolanővéreket bízta meg. Az 1897-ben emelt, majd 1911-ben kibővített épületben ma általános iskola működik, mely az adományozó Kárász Karolina nevét viseli (Nagygyörgy 2009, Fejérváry Miklós 2020).

Empire ruha

Wenckheim Henriette esküvői ruhája, 1809, lelt. sz.: P-78, ruhahossz 124 cm (2–4. kép)

Az egy darabból álló, ún. ingruha (chemise) alapanyaga áttetsző pamut muszlin, vagy másnéven batiszt-perkál, melyet széles, ún. Lille technikával (a hálójával egyszerre készülő vertcsipke) készült selyem csipkebetétek gazdagítanak a mellrészen, valamint a szoknyarész közepén egy függőleges sávban és körben az alján, ahol elérik a 20 cm szélességet. A ruha alapanyagára kézzel pamutszállal kicsi, domború pöttyöket hímeztek. A mélyen kivágott, hátul ráncolt ruhát szövött zsinórokkal zárták össze, melyek a sima pamutszegélyben futnak a nyaknál, a magas derékban és a rövid ujjak végén. Feltételezhetően Pesten készülhetett behozatali anyagokból, a pamutmuszlint Indiából exportálták. A ruhához eredetileg vékony, szintén áttetsző pamut alsóruha tartozhatott, mely, mint a csipkeruha, egy darabból állt. Ennek rekonstrukcióját készítettük el.

A ruha alapanyagára 1805-ös analógiák vannak: az áttetsző pamutmuszlin az *empire* divat jellemző anyaga volt, mely lágyan redőzve a testet körülölelte, felelevenítve az ókori viseletet, melyeket az antik szobrokon láttak. A magas derekú ruháknál az antikizáló fehér szín dominált a klasszicista stílus új esztétikáját képviselve, melynek köszönhetően eltűntek a rokokó divatra jellemző fűzők és abroncsszoknyák. Az ingruha nagyvonalú szabása többet mutatott a meztelen testből, mint előtte bármelyik divat. Rövid időre, de felszabadította a női testet a fűző fogságából. E divat Napóleon császársága idején fejlődött ki, erről kapta nevét (Fukai 2003: 150).

Kora-biedermeier ruha

Wenkheim Henriette báli ruhája, 1820 körül, lelt. sz.: P-77 (5–7. kép)

A ruha alapanyaga apró virágmintás selyemszatén, melyet hátul gazdagon ráncoltak. A ruha mélyen, lekerekített szögletes formában kivágott mellrészét az atlaszselyemmel szegett kreppselyem fodrok, a buggyos ruhaujjakat kreppselyem-betétes atlaszselyem rombuszrátétek gazdagítják. Az ünnepi alkalomra varrt ruha egy darabból áll, ún. ingruha. A szabott darabokat kézzel varrták össze, egykor sima selyemszövettel bélelték a teljes ruhát, melyből csak a hátrészben maradt hírmondó. Szalaggal és franciakapcsokkal lehetett zárni. A ruhát a horgosi örökösök a csipkeruha alsóruhájaként viselték, azonban a felső rész aprólékos kidolgozása kizárja e funkcióját. A szoknyarész alján átalakítások nyomai fedezhetők fel. Feltételezhetően Pesten készülhetett behozatali anyagokból.

1804-ben Napóleon a divatot politikai eszközként használta fel, behozatali vámot vetett ki az angol (gyarmati) termékekre (pamutmuszlin, pamutgaze), s ezzel újjáélesztette a forradalom előtti selyemből készült ruhák udvari stílusát. A restauráció korában (1815–1820) a ruhák színe továbbra is fehér maradt, de meg-megjelentek a színes díszek. Az empire ruhák magas dereka az 1820-as évek közepétől visszacsúszott a természetes helyére. Ezzel egyidőben ismét megjelentek a fűzők, hisz a karcsú derék az új stílus elengedhetetlen feltétele volt. A szoknya harang alakúra bővült, s kivillant alóla a boka. A viselet szembetűnő eleme az ijesztően mély dekoltázs, amelyek elfedéséhez a hölgyeknek vállkendőkre volt szükségük (Kybalová et al. 1977: 255). Kárászné selyemruhája 1820 körül készülhetett, amikor éppen csak megindult a derékvonal süllyedése, s a szoknya formája még nem változott, a hossza sem rövidült még meg.

Neobarokk ruha

Kárász Karolina esküvői ruhája, 1845, lelt.sz.: P-79, ruhahossz 124 cm) (8–10. kép)

A két részből álló ruha alapanyaga selyemszatén, melyet selyemmuszlin fed: a ruhaderékon rásimul, az aljon két (egy rövidebb és hosszabb) rétegben gazdagon ráncolódva: a selyemmuszlint cseppet formáló ún. kasmír formát és végtelen kacs-karingós vonalat mintázó hurkolt technikával készült díszítés fut. A ruha mélyen kivágott, hegyes végződésű felső része (dereka) a fűzőbe szorított női alak karcsúságát hangsúlyozza, a hátán zsinórral záródik. A mélyen kivágott dekoltázst lépcsőzetesen lerakott selyemmuszlin szegélyezi, melynek közepére viaszvirágot illesztettek, rövid ujjak végét tüllfodorral díszítették. A szoknya terebélyességét alsószoknyák és abroncsszoknya (krinolin) szavatolta. A ruha Pesten készülhetett import anyagból.

A menyasszonyi ruha az 1820-as években lett fehér színű, a tisztaság és ártatlanság szimbólumaként: Angliából kiindulva az egész világon elterjedt. A második rokokó (1840–1870) idején eltűnt a divatból az óriási méretűre duzzasztott sonkauij, s a bő, krinolin szoknya immár harmadszor bukkant fel a divat történetében. A 40-es években a krinolin merev lenszállal átszőtt lószőrből készült alsószoknyát jelentett, mely később acélhuzalból formált abroncsszoknyává alakult, mely talál-

mány egy Worth-nevű angol úriembernek köszönhető. Hihetetlen mennyiségű anyag (15–20 m) kellett egy-egy ruha elkészítéséhez, főleg, amikor divatba jöttek a fodrok. A szoknya nemcsak bővült, hanem hosszabb is lett, ismét földig ért, a női erényességet jelképezve.

Neoreneszánsz ruha

Pacséri esküvői ruha, lelt. sz.: P-656 (11–13. kép)

Az 1890 körül készült neoreneszánsz, kétrészes, nyomott mintázatú selyemruha eredeti tulajdonosa ismeretlen. A 16. századi zárt, szigorú spanyol viselet a katolikus ellenreformáció kifejeződése volt, s szigorúan előírta, hogy a nyakat, karokat és lábakat el kell fedni: ezt utánozza a pacséri ruha magas gallérja, melynek muszlin nyakfodorjával harmonizált a szűk, csak vállban ráncolt ruhaujj díszítése. Az elől tompa ékben lefutó derekat fűzővel viselték. A fűző, e kínzóalkalmatosság, mely durva, erős vászonból készült és halcsonttal vagy acélpántokkal merevítettek, megakadályozta a mellkas természetes kifejlődését, a gyomrot, lépét, májat, vesét összenyomta, sőt életveszélyessé is vált, hisz volt aki bele is halt a túlzott fűzésbe. A mellrészt ráncolt selyemmuszlinnal és masnival díszítették, valamint egy selyemfonallal bevont drótvázra applikált virágfüzérrel, melynek végein a kinyílt virágok vászonból készültek, a bim-bók viaszából. A vállakat hangsúlyozó díszujj-kezdeményeket szintén ráncolt muszlin szegélyezi. A több részből szabott szoknyarész uszályban végződik, mely az inspiráló spanyol viseletben ritkán jelent meg, viszont a 19. század második felének ünnepi ruháinál szokásos turnúrral is hordhatták. Míg a korábbi századok folyamán 50 akár 100 év is elmúlhatott, és egy ruha nem vált divatjamúlttá, addig a 19. század utolsó negyven évében a krinolinos szoknyától kezdve a két turnúr (magyarul duz) közti teljesen sima, szűk sziluetten keresztül a harangszoknyáig igencsak meglepő fordulatok módosították a divatot (F. Dózsa 1989: 122). A teljes pacséri ruha vászonnal bélelt, a derekát kétoldalt halcsontok merevítik. A szoknya alját eredetileg szoknyaszegély (fodrok) gazdagíthatták, melyet a belső béléshez varrtak hozzá, ez óvhatta az uszályos ruhát a bepiszkolódástól. A hosszú uszály előkelő megjelenést biztosított a menyasszonynak az esküvői ünnepségen.

A Szabadka környéki nemesasszonyok és leányok megtehették, hogy a fővárosba utazván helyben vegyék meg az eredeti modelleket, a rosszabb anyagi helyzetűek helyi szabóságoknál vásárolhatták meg a nekik tetsző ruhákat. Megtörténhetett, hogy az olcsó házivarrónő által a divatlapok alapján elkészített ruhákat titokban felküldték a híres cégekhez Budapestre, amelyek díszítést is vállaltak, hogy aztán nagy hűhóval bontsák azt ki, miután a nagy nevű cég csomagolásában az visszaérkezett. Budapest a női divat szempontjából Európában az előkelő negyedik helyet foglalta el Párizs, Berlin és Bécs után (Korhecz Papp 1999: 83).

A 2006. szeptember 1-jén, Szabadka Város napja alkalmából megnyílt a *Szabadkai fényképészet története az esküvői fényképek tükrében* című időszaki kiállítás a Szabadkai Városi Múzeum kiállítóterében, melyen a fent bemutatott ruhákat is kiállítottuk (14. kép). A ruhákhoz egyedi méretű bábukat készítettünk. 2022-ben a *Historizmus Sza-*

badkán című időszaki kiállításon mutattuk be újfent Kárász Karolina esküvői ruháját. 2023. decemberétől a budapesti Magyar Nemzeti Múzeum *Magyar menyasszony* című divattörténeti kiállításán vendégeskednek a Kárász-ruhák (15. kép).

IRODALOMJEGYZÉK

F. Dózsa, K. (1989). *Letűnt idők, eltűnt divatok, 1867–1945*. Budapest: Gondolat.

Fejérváry Miklós (földbirtokos). (2020. október 30.). *Wikipédia*. [https://hu.wikipedia.org/wiki/Fej%C3%A9rv%C3%A1ry_Mikl%C3%B3s_\(f%C3%B6ldbirtokos\)](https://hu.wikipedia.org/wiki/Fej%C3%A9rv%C3%A1ry_Mikl%C3%B3s_(f%C3%B6ldbirtokos))

Fukai, A. (2003). *A divat története a 18–20. században. A Kyoto Costume Institute gyűjteménye*. Budapest: Taschen, Vince Kiadó.

Korhecz Papp, Zs. (1999). Őri viselet Szabadkán (1850–1918). *Üzenet*, 29(5–8), 76–85.

Kybalová, L., Herbenová, O., Lamarová, M. (1977). *Képes divattörténet az ókortól napjainkig*. Budapest: Corvina Kiadó.

Nagygyörgy, Z. (2009). A Fejérváry és Kárász család nemes cselekedetei. *Horgos hivatalos honlapja*. https://web.archive.org/web/20141207202621/http://www.horgos.rs/hun/index.php?option=com_content&view=article&id=80&Itemid=99

Žužana Korhec Pap

ANTIK VENČANICE GRADSKOG MUZEJA SUBOTICA

Rezime

Venčanice u zbirkama Gradskog muzeja Subotica su nastale okružno u periodu dva veka: izrađene su od početka 19. veka do treće četvrtine 20. veka. Najvažniji korpus te zbirke čini ampir, rani bidermajer i neobarokna haljina iz porodice Karas i neorenesansna haljina sa kraja 19. veka, koja je iz nepoznate pačirske porodice stigla u instituciju. Rad opisuje istorijat, materijal i tehniku izrade haljina i svrstava ih u istoriju kostima

1. kép. Kárász Margit Wenckheim Henriette esküvői ruhájában, 1960 körül (magántulajdon)

Figure 1. Margit Kárász in the wedding dress of Henriette Wenckheim, circa 1960 (private collection)

2. kép. Kárász Miklósné Wenckheim Henriette esküvői ruhája, 1809 (fotó: Kolović Svetlana)

Figure 2. Wedding dress of Mrs. Miklós Kárász Henriette Wenckheim, 1809 (photo: Svetlana Kolović)

3. kép. Kárász Miklósné Wenckheim Henriette esküvői ruhája, 1809 (fotó: Kolović Svetlana)

Figure 3. Wedding dress of Mrs. Miklós Kárász Henriette Wenckheim, 1809 (photo: Svetlana Kolović)

4. kép. Kárász Miklósné Wenckheim Henriette esküvői ruhája (részletfelvétel a csipkebetétről), 1809
(fotó: Kolović Svetlana)

Figure 4. Wedding dress of Mrs. Miklós Kárász Henriette Wenckheim (detail of the lace insert), 1809
(photo: Svetlana Kolović)

5. kép. Kárász Miklósné Wenckheim Henriette báli ruhája, 1820 körül (fotó: Kolovíc Svetlana)

Figure 5. Ball gown of Mrs Miklós Kárász Henriette Wenckheim, ca. 1820 (photo: Svetlana Kolovíc)

6. kép. Kárász Miklósné Wenckheim Henriette báli ruhája, 1820 körül (fotó: Kolovíc Svetlana)

Figure 6. Ball gown of Mrs Miklós Kárász Henriette Wenckheim, ca. 1820 (photo: Svetlana Kolovíc)

7. kép. Kárász Miklósné Wenckheim Henriette báli ruhája (részletfelvétel a virágmintás selyemszövetről), 1820 körül (fotó: Kolović Svetlana)

Figure 7. Ball gown of Mrs Miklós Kárász Henriette Wenckheim (detail of the silk fabric with floral pattern), ca. 1820 (photo: Svetlana Kolović)

8. kép. Fejérváry Miklósné Kárász Karolina esküvői ruhája, 1845 (fotó: Kolović Svetlana)
Figure 8. Wedding dress of Mrs Miklós Fejérváry Karolina Kárász, 1845 (photo: Svetlana Kolović)

9. kép. Fejérváry Miklósné Kárász Karolina esküvői ruhája, 1845 (fotó: Kolović Svetlana)
Figure 9. Wedding dress of Mrs Miklós Fejérváry Karolina Kárász, 1845 (photo: Svetlana Kolović)

10. kép. Fejérváry Miklósné Kárász Karolina esküvői ruhája (részletfelvétel a szoknyarész hurkolt díszítéséről), 1845 (fotó: Kolović Svetlana)

Figure 10. Wedding dress of Mrs Miklós Fejérváry Karolina Kárász (detail of the crocheted decoration on the skirt), 1845 (photo: Svetlana Kolović)

11. kép. Ismeretlen menyasszony esküvői ruhája, 1890 körül (fotó: Kolović Svetlana)

Figure 11. Wedding dress of an unknown bride, ca. 1890 (photo: Kolović Svetlana)

12. kép. Ismeretlen menyasszony esküvői ruhája, 1890 körül (fotó: Kolović Svetlana)

Figure 12. Wedding dress of an unknown bride, ca. 1890 (photo: Kolović Svetlana)

13. kép. Ismeretlen menyasszony esküvői ruhája (részletfelvétel a mellrész díszítéséről), 1890 körül
(fotó: Kolović Svetlana)

Figure 13. Wedding dress of an unknown bride (detail of the decoration of the bust), ca. 1890
(photo: Kolović Svetlana)

14. kép. A Szabadkai fényképészet története az esküvői fényképek tükrében című időszaki kiállítás részletei, 2006 (fotó: Hevér Miklós)

Figure 14. Details of the temporary exhibition *The History of Photography in Subotica through Wedding Photographs*, 2006 (photo: Miklós Hevér)

15. kép. Fejérváry Miklósné Kárász Karolina esküvői ruhája a Magyar Nemzeti Múzeum Magyar menyasszony kiállításán. (fotó: Kolović Svetlana)

Figure 15. Wedding dress of Mrs Miklós Fejérváry Karolina Kárász on the exhibition Hungarian Bride at the Hungarian National Museum (photo: Kolović Svetlana)

Olga K. Ninkov

PRVIH DESET GODINA

Obeležavanje Svetskog dana secesije u Subotici 2013–2023, u Gradskom muzeju Subotica, Gradskoj biblioteci Subotica, Međuopštinskom zavodu za zaštitu spomenika kulture Subotica i Savremenoj galeriji Subotica

UVOD

Cilj ovog kratkog prikaza je sumiranje i predstavljanje podataka programa obeležavanja Svetskog dana secesije u Subotici u njenim ustanovama kulture, kao što su Gradski muzej Subotica (GMS), Gradska biblioteka Subotica (GBS), Međuopštinski zavod za zaštitu spomenika kulture Subotica (MZZSK) i Savremena galerija Subotica (SGS). Ovim tekstom ukazujemo na programe koji su realizovani od strane navedenih institucija, jer je obeležavanje Svetskog dana secesije u Subotici pokrenuto od strane njihovih stručnjaka čiji je profil fokusiran na istraživanje, raspoznavanje i prikaz secesijskog nasleđa, te su ove ustanove stvorile određenu koheziju koja ih u ovom kontekstu čini celinom. Rad predstavlja prvi pregled ove vrste, koji će, nadamo se, ispuniti svoju praktičnu misiju.

Svetski dan secesije (*Art Nouveau World Day*) se širom sveta svake godine održava 10. juna od 2013. godine. Subotica je bila uključena od prve godine, gde je inicijativu prihvatilo i realizovalo Umetničko odeljenje GMS. U muzeju je tada još trajala postavka *Secesija u subotičkim javnim zbirkama*, otvorena prethodne godine povodom sto godina postojanja jedne od najmarkantnijih građevina secesije u gradu, Gradske kuće. Osim otvaranja te izložbe i publikovanja monografije o Gradskoj kući od strane MZZSK, 2012. godine je u organizaciji Muzeja održana i međunarodna konferencija na temu secesije: *Putevi kulture – secesija*. Takođe, ovi sadržaji nisu bili uvek jedini programi na temu secesije. Na primer, baš u godini pokretanja obeležavanja Svetskog dana secesije, 30. januara 2013. je u Gradskom muzeju Subotica otvorena izložba fotografija *Čudesni svet secesije – detalji arhitekture podunavskih zemalja* austrijskog umetničkog fotografa Petera Šuberta (Peter Schubert). Tako je prvo obeležavanje Svetskog dana secesije u Subotici imalo i svojevrсни uvod, a i muzejska postavka o subotičkoj secesiji je pogodovala fokusiranju na temu. GMS je 2013. realizovao muzejsko-pedagoški program u formi predavanja dva mlada stručnjaka. Ulaz u muzej je tog dana bio besplatan, a organizator programa je bila dr Olga K. Ninkov. Ideja da se prikaže secesija u formi predavanja, ali i rad mladih istraživača, tj. istraživača secesije uopšteno, vremenom je postala tradicija. Od 2014. godine su se akciji priključili i Turistička organizacija Subotice, Moderna galerija „Likovni susret” (MG „Likovni susret”), Zavod za kulturu vojvođanskih Jevreja „dr Milko Izidor” i MZZSK. Treba dodati da je emocionalni naboj određenih članova prema popularisanju baštine secesije proistekao delom i zbog tada još devastiranog i kritičnog stanja Sinagoge, kao i zbog rušenja dve najamne palate 2010. godine u ulici Vase Stajića 11, koje je projektovao Ferenc Rajhl (Raichl Ferenc). Nakon završetka radova na restauraciji Sinagoge,

20. juna 2018. godine, Sinagoga je otvorena za javnost i uključena je u obeležavanje Svetskog dana secesije posebnim programom koji odobrava Fondacija „Subotička Sinagoga”, osnovana odlukom Skupštine opštine Subotica.

Organizaciju programa je neko vreme olakšala činjenica da je Subotica 2007. godine u Barseloni zvanično proglašena gradom na mapi secesijskih puteva *Art Nouveau European Route*,¹ a 2013. godine postala član Mreže gradova secesije (*Réseau Art Nouveau Network*, RANN). Upravo zbog ovakvog razvoja događanja je 2013. godine osnovan Savet Subotice za zaštitu i valorizaciju kulturnog i nepokretnog nasleđa.² Mreža gradova secesije (RANN) postoji od 1999. i okuplja gradove Evrope i Havanu, posvećena je promociji i očuvanju secesije. U sklopu aktivnosti na organizaciji Generalne skupštine gradova secesije u Subotici, u Gradskom muzeju Subotica je postavljena međunarodna putujuća izložba *Priroda i secesija*. Izložba je bila rezultat petogodišnjeg međunarodnog projekta *Art Nouveau & Ecology*, koji je sproveden u okviru međunarodne mreže gradova RANN koja ima finansijsku podršku Evropske unije u programima kulture. Izložba je u Subotici otvorena uoči veoma posećene manifestacije *Noć muzeja*, 14. maja, i trajala je do 20. septembra 2015. godine. GMS je i mimo programa za Svetski dan secesije, organizovao prateći program izložbe u vidu predavanja, igraonica i izložbe dečijih radova.³ Aktivnosti su, kao i prilikom drugih sadržaja namenjenih publici, održane na više jezika, a u osnovi na srpskom i mađarskom jeziku. Jedan od programa je bio realizovan u Staroj Moravici u saradnji GMS i Likovne kolonije „9+1”. U Staroj Moravici u vreme saziva likovne kolonije, postavljena je izložba fotografija Igora Halasevića o secesijskim objektima u Staroj Moravici. Izložba je podstakla dalje istraživanje ove, do tada slabo poznate teme. U septembru 2015. je u Subotici održana generalna skupština Mreže gradova secesije, u okviru koje je organizovan međunarodni seminar posvećen istraživanju i restauraciji objekata izgrađenih u stilu secesije. U organizaciji ovog skupa ključnu ulogu je od strane domaćina imala dr Viktorija Aladžić.

Povodom Svetskog dana secesije se 2015. godine osim predavanja i stručno vođenih šetnji gradom, koje su namenjene odrasloj populaciji, krenulo i sa edukativnim programom namenjenom školskom i predškolskom uzrastu. Pokrenuta je dugoročna saradnja sa Predškolskom ustanovom „Naša radost” (PU „Naša radost”), sa njenim vaspitačicama, ali pre svega, sa njenim pedagogom, Violetom Odri Vrcelj. U sprezi stručnjaka te ustanove i GMS, kroz višegodišnje aktivnosti, došlo se do saznanja da je secesija veoma pogodna za dečiji uzrast kao ključ za otvaranje riznice umetničke baštine grada. Takođe, praksa obeležavanja dana secesije nije jedina akcija koju ustanove kulture sprovode u oblasti spomeničke baštine.

1 <http://www.artnouveau.eu/en/cities.php>

2 Radna grupa saveta je bila sačinjena od sledećih članova: Valeria Agoston Pribila (Ágoston Pribilla Valéria; Grad Subotica), Melinda Nad Kis Ereš (Nagy Kis Erős Melinda; Kancelarija za lokalni ekonomski razvoj), dr Olga K. Ninkov i Ljubica Vuković Dulić (GMS), Jasmina Jovančić Vidaković (MG „Likovni susret”), Neda Džamić i mr Gordana Prčić Vujnović (MZZSK), Dragan Rokvić (GBS), Branka Banjanin (Turistička organizacija grada Subotice), dr Viktorija Aladžić, Igor Halasević, Žolt Đulai (Gyulai Zsolt) (Neformalna grupa građana „Nasmeši se Subotici”). Predsednica je bila arhitekta, dr Viktorija Aladžić.

3 Prateći program izložbe je objavljen i u godišnjaku Gradskog muzeja Subotica *Museion* br. 14 (2016) na stranama 107–109.

Iz dole navedenih podataka je lako uočljivo da u godinama pandemije kovida programi nisu održani ili su priređeni veoma skromno i to većinom u formi onlajn platformi. Takođe se može videti da su se tokom desetogodišnjeg perioda javljale ili prestajale biti uključene neke aktivnosti ili vredni pojedinci kao organizatori ili animatori. Možda će se nekom ovde nabrojano učiniti malo, a nekima puno, a nije ni jedno ni drugo. Kada prođe godinu dana, učini se da je ponovo bitno uraditi nešto i tako u krug, ciklično. Ovo nabranje je nastalo kao želja za pregledom i za one koji su učestvovali, ali i za one koje nisu, ali hoće u budućnosti. Zahvaljujem se Ljubici Vuković Dulić, Neli Tonković i Nedi Džamić na pregledu priloženih programskih blokova.

PROGRAMSKI BLOKOVI

Predavanja, okrugli sto, konferencije

2013.

8. jun, 17 h, Gradski muzej Subotica:

Slika stvarnosti i snoviđenja – umetnost Bele Farkaša, predavač: Kristina Sarka Mandić (Szarka Mandity Krisztina), istoričarka umetnosti. Organizator: GMS.

8. jun, 19 h, Gradski muzej Subotica:

Linija secesije na otvorenim površinama subotičke i svetske prakse, predavač: Petar Gaković, inženjer pejzažne arhitekture. Organizator: GMS.

2015.

10. jun, 15.30 h, Gradski muzej Subotica:

Secesijska arhitektura Osijeka sa posebnim osvrtom na motive iz prirode, predavač: Grgur Marko Ivanković, istoričar umetnosti iz Osijeka. Organizator: GMS.

10. jun, 16 h, Gradski muzej Subotica:

Zbirka stakla Muzeja Slavonije u Osijeku 19.–20. stoljeće, predavač: Radmila Biondić, autorka izložbe, istoričarka umetnosti iz Osijeka. Organizator: GMS.

11. jun, 17 h, Gradski muzej Subotica:

Arhitektura secesije u Zagrebu i Subotici, predavač: Klara Evetović (Evetović Klára), studentkinja istorije umetnosti u Zagrebu. Organizator: GMS.

2016.

9. jun, 18 h, Gradski muzej Subotica:

Secesijski opus subotičkog arhitekta Titusa Mačkovića, sa minhenskim i darmštatskim analogijama, predavač: Branimir Kopilović, istoričar umetnosti. Organizator: GMS.

11. juna, 19 h, Stara Moravica, Moravički intelektualni forum:

Secesijska arhitektura u Staroj Moravici, predavač: Tamara Kucor, studentkinja istorije umetnosti u Beogradu. Organizator: GMS i Moravički intelektualni forum.

14. juna, 19 h, Bačka Topola, Muzej opštine Bačka Topola:

Secesijska arhitektura u Staroj Moravici, predavač: Tamara Kucor. Organizator: GMS i Muzej opštine Bačka Topola.

2017.

8. jun, 19 h, Savremena galerija Subotica, Rajhlova palata:

Okrugli sto *Šta nam znači secesija? – razgovor o prepoznavanju i vrednovanju secesije u Subotici*, Učesnici: mr Gordana Prčić Vujnović, arhitekta, dr Olga K. Ninkov, istoričarka umetnosti, Branka Banjanin, stručna saradnica Turističke organizacije Subotice, Vladimir Džamić, istoričar umetnosti; moderator: Nela Tonković, istoričarka umetnosti. Organizator: SGS.

9. jun, 19 h, Gradski muzej Subotica:

Poslastičarnica – Art nuvo i žena kao desert, predavač: Tamara Ognjević, istoričarka umetnosti iz Beograda. Nakon predavanja, od 20 h: nekoliko reči o zgradi Muzeja i njenim projektantima povodom 140 godina od rođenja arhitekta Jožefa Vagoa (Vágó József), te projekcija foto-retrospektive dotadašnjih dešavanja Svetskog dana secesije u Subotici, uz prigodnu degustaciju kolača. Organizator: GMS.

2018.

9. jun, 11–14 h, Gradska kuća, Plava sala:

Konferencija *Kulturno nasleđe kao tursitički proizvod*. Organizator: Turistička organizacija Grada Subotice.

2019.

13. jun, 10 h, Gradski muzej Subotica:

Stručni skup *Kako je linija secesije progovorila. Prezentacija iskustava stečenih kroz projekat Predškolske ustanove Naša radost i Gradskog muzeja Subotica*. Stručni skup su otvorili direktori dve ustanove, Nebojša Markez i mr Ištvan Hulo (Hulló István), a izlaganja su održale subotičke vaspitačice, pedagozi i istoričari umetnosti koji su bili uključeni u projekat *Secesija i linija*, započet leta 2018. Organizator: GMS i PU „Naša radost” Subotica.⁴

2021.

9. jun, 17 h, Gradski muzej Subotica:

Na međi istoricizma i secesije – secesijska arhitektura u Staroj Moravici, Pačiru i Bajmoku, predavač: Tamara Kucor, istoričar umetnosti. Organizator: GMS.

2022.

9. jun, 17 h, Gradski muzej Subotica:

O umetnosti vitraža Mikše Rota (1865–1944) sa akcentom na njegov rad u Subotici, predavač: dr Olga K. Ninkov, istoričar umetnosti. Predavanje je organizovano i povodom Međunarodne godine stakla. Organizator: GMS.

⁴ O projektu i programu konferencije je bilo opširnije reči u godišnjaku Gradskog muzeja Subotica: Ninkov K. Olga, O stručnom skupu „*Kako je linija progovorila*”, *Museion* br. 18 (2020), na stranama 169–181.

2023.

9. jun, 17 h, Velika većnica Gradske kuće:

Arhitektonska Žolnai keramika, predavač: Đerđ Merenji (Merényi György), istoričar umetnosti iz Budimpešte. Organizator: GMS i MZZSK.

10. jun, 17.30 h, Savremena galerija Subotica, Rajhlova palata:

Rene Lalik i himere s dijamantskim krilima, predavač: Tamara Ognjević. Organizator: MZZSK i SGS.

Izložbe

2013.

Secesija u javnim zbirkama Subotice. Gradski muzej Subotica. Autori izložbe: Ljubica Vuković Dulić, dr Olga K. Ninkov. 8. juna 2013. besplatan ulaz uz stručno vođenje dr Olge K. Ninkov.

2015.

Secesija i priroda i Zbirka stakla Muzeja Slavonije u Osijeku 19.–20. veka. Gradski muzej Subotica. Autor gostujuće izložbe: Radmila Biondić. 10. jun 2015, od 10 do 18 časova, besplatan ulaz, od 16 časova poseta izložbe uz stručno vođenje Radmile Biondić.

Knjige i časopisi u stilu secesije iz fonda Gradske biblioteke Subotica. Gradska biblioteka Subotica. Autori izložbe: Ljubica Vuković Dulić i dr Olga K. Ninkov, istoričarke umetnosti. Otvaranje izložbe 10. juna 2015, u 19 časova.

2016.

Titusova secesija okom fotografa – izbor objekata i detalja secesije arhitekta Titusa Mačkovića u Subotici. Galerija Gradske suvenirnice. Izložba fotografija Željka Vukelića, fotografa MZZSK. 10. juna 2016, u 17.45 časova, otvaranje izložbe u okviru tematske šetnje gradom. Izložbu je otvorila mr Gordana Vujnović Prčić, arhitekta. Organizator: GMS.

2017.

Izložba reprodukovanih crteža iz dnevnika Geze Čata (Csáth Géza). Predvorje čitnice Gradske biblioteke Subotica. Postavka: Irena Bognar.

Knjige iz fonda biblioteke na temu secesije. Izlog Dečijeg odeljenja Gradske biblioteke Subotice. Postavka: Irena Bognar (Bognár Irén). Izložbe su postavljene od 8. do 12. juna 2017. Organizator: GBS.

Tehničkim crtežom o subotičkoj secesiji. Galerija Gradske suvenirnice. Izložba crteža učenika Politehničke škole u Subotici. Izložbu je otvorila mentorka učenika, profesorka Ibolja De Negri (De Negri Ibolya), 9. juna 2017. Organizator: GMS.

2018.

Talasi secesije. Izložba panoa na trgu ispred Narodnog pozorišta. Izložba je nastala u okviru međunarodnog projekta *Održiva zaštita i promocija graditeljskog nasleđa secesije u zemljama Dunavskog regiona* i bila je otvorena u 10 gradova regiona, u Beogradu, Beču, Budimpešti, Segedinu, Zagrebu, Ljubljani, Subotici, Oradei, Bukureštu i Sofiji. Izložba je postavljena od 9. do 18. juna 2018. Izložbu u Subotici otvorila je Leda Šiling (Silling Léda), direktor MZZSK i Miroslava Babić ispred lokalne samouprave uz nastup učenika Muzičke škole.

2019.

Talasi secesije. Izložba panoa na trgu ispred Narodnog pozorišta, u okviru međunarodnog projekta *Održiva zaštita i promocija graditeljskog nasleđa secesije u zemljama Dunavskog regiona*. Izložba je postavljena od 3. do 17. juna 2019.

Kako je linija progovorila. Gradski muzej Subotica. Izložba dečijih radova subotičke Predškolske ustanove „Naša radost” na temu secesije. Izložba je bila rezultat jednogodišnjeg projekta u saradnji stručnjaka GMS i vaspitačica te pedagoga PU „Naša radost” u okviru projekta *Secesija i linija*, započetog leta 2018.⁵ Otvaranje izložbe 18. maja 2019. u 17 časova. Postavka: GMS.

O projektu Secesija i linija. Gradski muzej Subotica. Izložba fotografija vaspitačice Tamare Rajnović i fotografa Svetlane Kolović, GMS. Izložbu je otvorila dr Olga K. Ninkov 13. juna 2019. Postavka: GMS.

2021.

Motivi istoricizma i secesije (izbor). Virtuelna izložba (zbog pandemije) u okviru aktuelnog IPA projekta GMS na temu istoricizma na Fejsbuk strani i na veb-stranici projekta. Grafički saradnik: Viktorija Salma (Szalma Viktória).

2023.

Ne/obično lice secesije. Foaje Gradske kuće. Gostujuća izložba Republičkog zavoda za zaštitu spomenika kulture Beograd (RZZSK). Autor izložbe: Neda Džamić. Izložbu su 10. juna 2023. otvorili: prof. dr Dubravka Đukanović, direktorica RZZSK i dr Balint Pastor (Pásztor Bálint), predsednik Skupštine grada Subotice. Domaćin: Balaž Sič (Szűcs Balázs), direktor MZZSK. Organizator: MZZSK.

⁵ Videti fusnotu broj 4.

Stručno vođene šetnje kroz grad

2014.

10. jun, od 18 h

Kroz enterijere secesijskih građevina u centru Subotice. O objektima su govorili domaćini i stručnjaci. Tačke na ruti: Sinagoga – Laslo Nedela (Negyela László), Demeterova palata, zgrada Gradskog muzeja Subotica – dr Olga K. Ninkov i Ljubica Vuković Dulić, Leovićeva palata, Park F. Rajhla 11 – Neda Džamić, Rajhlova palata, zgrada MG „Likovni susret” – Jasmina Jovančić. Organizatori: GMS, MG „Likovni susret”, MZZSK, Jevrejska opština Subotice, Turističko-informativni centar Subotica. Slanjem sms poruke na broj 1003, učesnici ture su se pridružili humanitarnoj akciji pomoći ugroženima u poplavama u Srbiji.

2015.

10. jun, od 18 h

Rajhlovim stopama. O objektima su govorili autori monografije *Ferenc Rajhl u Subotici i Segedinu*, mr Gordana Prčić Vujnović, arhitekta i Geza Vaš (Vass Géza), istoričar. Okupljanje kod Rajlove palate. Tokom rute se govorilo i o objektima u stilu istoricizma i eklektike, a ulazilo radi sagledavanja enterijera npr. u nekadašnju Nacionalnu kasinu, današnju Gradsku biblioteku Subotica i u Gimnaziju. U okviru posete Gradske biblioteke, koja je te godine slavila 125 godina postojanja, otvorila se gore navedena izložba. Organizator: GMS uz saradnju MZZSK.

2016.

10. jun, 17–19 h

Tragom secesijskih objekata Titusa Mačkovića. Šetnju je vodio Branimir Kopilović, istoričar umetnosti, uz učešće dr Žužane Korhec Pap (Korhecz Papp Zsuzsanna) u „Žutoj kući”, te Milice Dželebdžić, učenice Lt 1/9 razreda likovnih tehničara Politehničke škole. Okupljanje ispred „Žute kuće” – Učiteljski fakultet, na uglu Štrosmajerove ulice i Maksima Gorkog. Organizator: GMS.

2017.

10. jun, od: 17 h i 18.30 h

Sinagoga. Kroz eksterijer i enterijer Sinagoge vodili su: mr Gordana Prčić Vujnović, arhitekta (stručni nadzor nad restauratorskim radovima), Vladimir Džamić, istoričar umetnosti RZZSK (stručni nadzor nad restauratorskim radovima) i Andrea Feher (Fehér Andrea), odgovorni šef gradilišta. Organizator: MZZSK uz saradnju RZZSK.

2018.

8. jun, od 17 h

Moji omiljeni arhitekti Komor Marcel i Jakab Deže – povodom 150 godina od rođenja Marcela Komora. Naziv šetnje je nastao na osnovu teme za tu godinu koju je odredilo Udruženje Mreže gradova secesije za Svetski dan secesije *Moj omiljeni Art Nouveau arhitekta*. Okupljanje kod sinagode. Ruta: Sinagoga – Gabor Demeter (Dömötör Gábor), mr Gordana Prčić Vujnović, Neda Džamić; zgrada „Putnika”, Korzo br. 4.

Trgovačka banka subotičke regije – Neda Džamić; Gradska kuća – Gabor Demeter, mr Gordana Prčić Vujnović, dr Olga K. Ninkov. Organizator: MZZSK.

9. jun, 10–11 h

Nešto drugačiji Komor i Jakab – stopama graditelja secesije na Paliću. Okupljanje kod Vodotornja na Paliću. Konceptcija i vođenje: mr Gordana Prčić Vujnović. Organizator: MZZSK.

Šetnja je zbog lošeg vremena otkazana, ali je ostao tekst kratkog uvoda objavljen u programu: „Dobro nam je znana arhitektura Marcela Komora i Dežea Jakaba! Međutim, arhitektura na Paliću se razlikuje od čitavog njihovog stvaralačkog opusa. Tu su arhitekti ostvarili jedinstveni arhitektonsko-urbanistički kompleks, harmoniju arhitekture i prirode. Šetnja nas vodi stopama arhitekata Komora i Jakaba i posetilaca banje Palić početkom 20. veka, koji su nakon izlaska iz tramvaja kod Vodotornja, kroz taj glavni ulaz u banju ušetalu u zelenilo parka sa pogledom na jezero u daljini. Tokom lagane šetnje pred njima su se postepeno otkrivali secesijski objekti, prvo Vigado–Kurssalon, danas Velika terasa, zatim Muzički paviljon sa laganom muzikom i na kraju Žensko kupatilo koje se stopilo sa horizontalom jezera.”

2022.

10. jun, 16–18 h

Šetnja kroz secesiju Subotice. Stanice rute: Sinagoga – uvodna reč: Neda Džamić, istoričar umetnosti, o Sinagogi: mr Gordana Prčić Vujnović, arhitekta, zgrada Gradskog muzeja Subotica – dr Olga K. Ninkov, istoričar umetnosti, Rajhlova palata – Tamara Kucor, istoričar umetnosti, Leović palata – Neda Džamić, istoričar umetnosti, Gradska kuća i vidikovac – Neda Džamić, dr Olga K. Ninkov. Organizacija: MZZSK, GMS i SGS.

2023.

10. jun, od 10 h

U fokusu: upotreba materijala u secesijskoj arhitekturi Subotice – naziv je nastao na osnovu teme za tu godinu koju je odredilo Udruženje Mreže gradova secesije za Svet-ski dan secesije. Okupljanje kod Rajhlove palate. Stanice rute: Palata Ferenc Rajhla, zgrada Subotičke trgovačke banke, Gradska kuća. Šetnju su vodile istoričarke umetnosti Tamara Kucor (SGS) i Klara Evetović (MZZSK). Nakon obilaska, obezbeđen odlazak u toranj na vidikovac Gradske kuće.

Edukativni programi za decu, roditelje i pedagoge

2015.

10. jun, od 10 h, Dečije odeljenje Gradske biblioteke Subotica:

Knjiga i secesija – igraonica za decu. Animatori: Bernadica Ivanković, Helena Omerović (Omerović Heléna) i Marijana Tenodi. Stručni konsultant: Ljubica Vuković Dulić.

11. juna, od 18 h, Gradska kuća i Gradski muzej Subotica:

U srcu mog doma secesija kuća – igraonica za decu i roditelje. Animatori: Biljana Pilipović, vaspitač i Violeta Vrcelj Odri, pedagog, PU „Naša radost” Subotica; Aniko Baba (Bába Anikó), muzejski pedagog. U pripremi igraonice učestvovali: Ljubica Vuković Dulić i dr Olga K. Ninkov.

2016.

10. jun, od 10 h, Roznofski palata u Štrosmajerovoj ulici i Dečije odeljenje Gradske biblioteke Subotica:

Cvetni motiv secesijske Roznofski palate tehnikom origamija – igraonica za decu na temu upoznavanja jednog secesijskog objekta arhitekta Titusa Mačkovića. Animatori: Helena Omerović i Marijana Tenodi, bibliotekari. Stručni konsultant: Ljubica Vuković Dulić.

10. jun, 11–12 h, Gradski muzej Subotica:

Secesija u muzeju – promocija radne sveske u sklopu igraonice za decu uzrasta nižih razreda osnovnih škola. Animatori: Ljubica Vuković Dulić, istoričar umetnosti i Aniko Baba, muzejski pedagog. Učestvuju učenici IIIa razreda OŠ „Matko Vuković” i učenici OŠ „10. oktobar” iz Subotice.

2017.

10. jun, od 10 h, Gradska kuća i Gradski muzej Subotica:

Osvetli secesiju – radionica za decu od 4 do 10 godina i njihove roditelje, na temu izrade lampe i lampiona sa secesijskom dekoracijom. Animatori: Biljana Pilipović, vaspitač, Violeta Vrcelj Odri, pedagog, Marta Gubi (Gubi Márta), vaspitačica i Ljubica Vuković Dulić. Organizator: GMS u saradnji sa PU „Naša radost” i udruženje „EduProF”.

2018.

7. jun, od 9.30 h, Sinagoga i Gradski muzej Subotica:

MOTIVIši se – secesija u Sinagogi i Gradskom muzeju Subotica – radionica za decu i roditelje. Animatori: Ljubica Vuković Dulić i Violeta Odri Vrcelj, pedagog, PU „Naša radost” Subotica. Organizator: GMS u saradnji sa PU „Naša radost” Subotica.

8. juna, 18–20 h, Vestibil Gradske kuće:

2019.

Kako je linija Progovorila – radionice PU „Naša radost” uz saradnju sa stručnim timom GMS, na temu secesije.⁶

⁶ Videti fusnotu broj 4.

2021.

10. jun, 18–19 h, Savremena galerija Subotica:

Od kockica do slike: mozaik u secesiji gde? – radionica namenjena uzrastu od 8 do 12 godina. Radionicu su vodili Neda Džamić, istoričarka umetnosti i Jasmina Jovančić Vidaković, viša muzejska edukatorka. Program je ostvaren u okviru međunarodnog projekta ART NOUVEAU 2 – *Jačanje kulturnog identiteta zemalja Dunavske regije zasnovanog na zajedničkom nasleđu*, čiji su partneri iz Republike Srbije Ministarstvo kulture i infomisanja i RZZSK.

od 10. juna, na veb i Fejsbuk stranici Gradskog muzeja Subotica:

Motivi životinja u arhitekturi secesije Subotice – virtuelna izložba dečijih radova. Učesnici: PU „Naša Radost” i Gradski muzej Subotica. Zahvaljujući vaspitačicama Luči Radmanić i Oliveri Vinčić ispred grupe „Balončići” iz vrtića „Maštalice”, koje su poslale najveći broj dečijih radova, te Marti Gubi i Ildiko Šveler (Sveller Ildikó) iz vrtića „Neven”, i ovaj put se rasplamsala dečija mašta, potvrđujući još jednom da je secesija pogodna za rad i sa najmanjim uzrastom. Tehnički saradnici projekta: Čaba Lalić (Lality Csaba) i dr Olga K. Nikov.

2023.

8. jun, 10–14 h, Gradski muzej Subotica:

Secesija u muzeju – igraonice za decu predškolskog uzrasta u saradnji Gradskog muzeja Subotica i PU „Naša radost”. Animator: Ljubica Vuković Dulić. Program nije održan zbog kiše i nemogućnosti dece da dođu na radionicu.

8. juna, od 16 h, Savremena galerija Subotica:

Kakve ukrase nosim? – radionica za decu i roditelje. Animator: Jasmina Vidaković, viša muzejska edukatorka.

Programi vezani za publikacije

2014.

Knjiga *Secesija u subotičkim javnim zbirkama* je 10. juna 2014. mogla da se kupi po promotivnoj ceni kod izdavača, Gradskog muzeja Subotica.

2015, 2016.

Izložba publikacija o secesiji iz fonda Gradske biblioteke Subotica. Autor kamernе postavke u izlogu: Irena Bogнар.

2016.

Promocija radne sveske *Secesija u muzeju* u sklopu igraonice za decu uzrasta nižih razredа osnovnih škola. Animator i autor radne sveske: Ljubica Vuković Dulić.

2023.

8. jun, od 18 h, Gradski muzej Subotica:

Promocija knjige Boška Krstića *Legenda o čuvarima Azura. Sudbina plavih Žolnai vaza*. Gosti programa: pisci Boško Krstić i Oto Tolnai (Tolnai Ottó); domaćin: dr Olga K. Ninkov.

Foto-konkursi

2014.

Secesija Selfie ili Seces-i-ja. Tekst konkursa: „Napravite selfi na kojoj ste Vi i Vaša omiljena zgrada, detalj, enterijer, predmet, slika... u stilu secesije, snimljena u Subotici ili na Paliću! Autori pet najboljih, najduhovitijih, najkreativnijih fotografija dobili su nagrade.” Organizatori: GMS, MZZSK, SGS, Turističko-informativni centar Subotica.

2023.

Otkrij me! – materijali secesijske arhitekture u Subotici. Trajanje: od 15. maja do 10. juna 2023.

Tekst konkursa: „Ovogodišnja tema su materijali (keramika, staklo, gvožđe, drvo i sl.) u eksterijeru i enterijeru arhitekture secesije u Subotici. Prilažemo mapu i listu secesijskih građevina Subotice:

<https://drive.google.com/.../1cphEx3PUPLsBE4Cn.../view...>

Uslovi konkursa:

1. Prilikom odlučivanja žirija prednost će imati fotografije na kojima dominira detalj zgrade, tačnije, određeni materijal ili materijali.
2. Učesnici mogu da konkurišu sa najviše tri fotografije.
3. Fotografija treba da bude objavljena na ličnom profilu korisnika na nekoj od društvenih mreža (Instagram ili Fejsbuk) uz naznaku #materijalisecesije ili #szecesszio-sanyagok.
4. Ispod svake fotografije autor treba da naznači adresu objekta na kojem se nalazi fotografisani motiv.
5. Fotografija treba da bude originalna.
6. Fotografije treba da se postave u periodu od 15. maja do 10. juna.
7. Profil korisnika treba da bude otključan kako bi fotografija bila vidljiva.
8. Prve tri nagrade proglašava stručni žiri, a o posebnoj nagradi odlučuje publika dodeljivanjem najvećeg broja lajkova.

Proglašenje pobjednika održaće se 12. juna prepodne (do 12:00 časova) na profilima društvenih mreža ustanova organizatora, a termin dodela nagrada biće objavljen naknadno.”

Organizatori: GMS, MZZSK, SGS.

Umetnička projekcija

2018.

8. juna, od 20.30 h, *U ritmu srca* – projekcija secesijskih motiva Gradske kuće: Ideja je realizovana pomoću tehničkih crteža Ivone Kiš Malinović i Timee Nađ (Nagy Tímea). Crteži srca i lale iz enterijera i crtež sunca, sa tornja Gradske kuće, su animirani kako bi se dobio pokret u kome motivi pulsiraju u ritmu srca. Otkucaji srca su bili zvučna podloga radu. Montažu je izvela Dinovizija po smernicama autora ideje – Maje Rakočević Cvijanov. Ideja ovog projekta je da se prepoznatljivi elementi secesije interpretiraju na savremen način u cilju promocije kulturnog nasleđa. Autor: Maja Rakočević Cvijanov. Organizator: lokalna samouprava u saradnji sa MZZSK.

Otvorena vrata

2023.

8. juna, 14–16 h, Radionica vitraža „M&K Tiffany”:

Otvorena vrata za posetioce radionice vitraža. Organizator: GMS.

Koncert

2023.

8. juna, 19 h, Muzička škola:

Džez koncert đaka Muzičke škole Subotica. Organizatori: MZZSK i subotička Muzička škola.

2016.

2017.

2023.

Predavanja

2013.

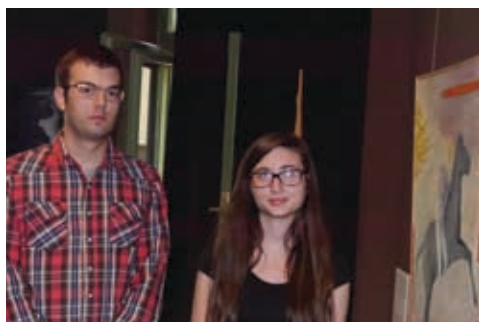
2022.

2015.

2023.

2016.

2023.

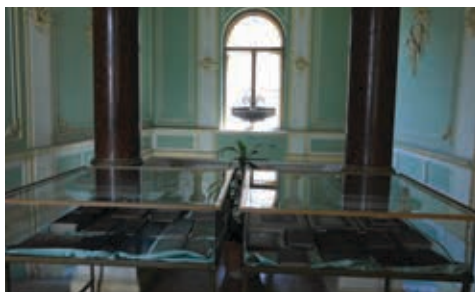
Izložbe

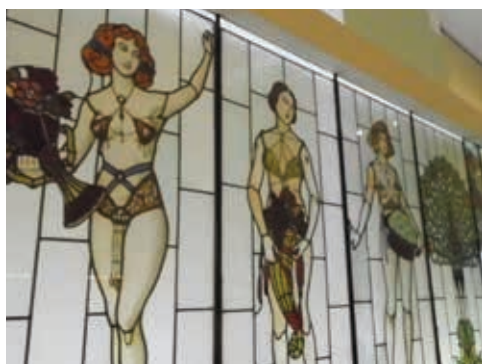
2013.

2015.

2015.

2015.

2016.

2017.

2019.

2018.

2022.

2023.

Okrugli sto

2017.

Konferencija

2019.

Šetnje kroz grad

2014.

2015.

2016.

2018.

2017.

2023.

Edukativni programi za decu, roditelje i pedagoge

2015.

2016.

2016.

2016.

2016.

2016.

2017.

2017.

2023.

Umetnička projekcija

2018.

2018.

ИЗЛОЖБЕНА ДЕЛАТНОСТ KIÁLLÍTÁSOK IZLOŽBENA DELATNOST EXHIBITIONS

АУТОРСКЕ ИЗЛОЖБЕ
SZERZŐI TÁRLATOK
AUTORSKE IZLOŽBE
EXHIBITIONS

Arheološka upoznavalica / Régészeti kisokos

Gradski muzej Subotica / Szabadkai Városi Múzeum
30. 12. 2020 – 30. 4. 2022. / 2020. 12. 30 – 2022. 4. 30.

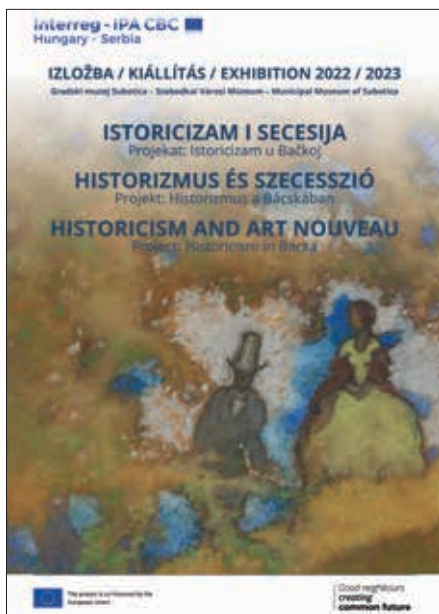
Autori / Szerzők: Neda Dimovski, Mihájlovity Anikó

Grafički dizajner / Grafikai tervező: Lality Csaba

Recenzent / Recenzens: Eliana Gavrilović

Prevod / Fordítás: Mihájlovity Anikó, Ljubica Vuković
Dulić

Stručni saradnik / Szakmunkatárs: dr. Korhecz Papp
Zsuzsanna

Istoricism i secesija / Historizmus és szecesszió

Gradski muzej Subotica, Galerija mađarske likovne
umetnosti u Vojvodini (1830–1930) / Szabadkai Városi
Múzeum, Vajdasági Magyar Képtár (1830–1930)
13. 12. 2021 – / 2021. 12. 13. –

Autor / Szerző: Olga K. Ninkov

Restaurator / Restaurátor: Korhecz Papp Zsuzsanna

Foto / Fotó: Svetlana Kolović

Grafički dizajn / Grafikai tervező: Lality Csaba

Prevod / Fordítás: Kristina Vlahović, Sebők Viktória,

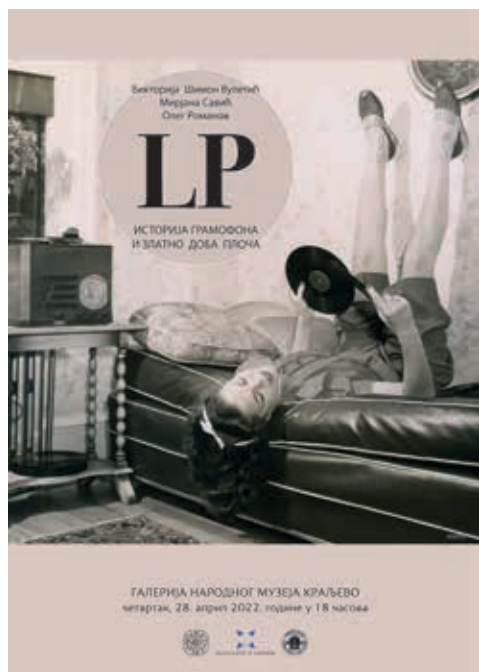
Hicsik Dóra, Viktorija Šimon Vuletić

Tehnički saradnici / Műszaki munkatársak: Horváth K.

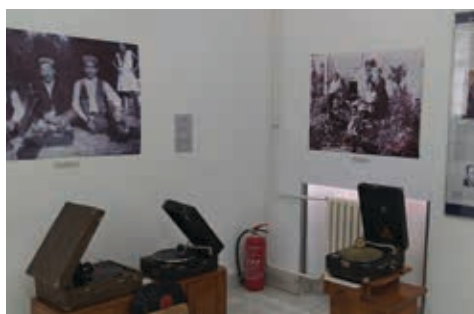
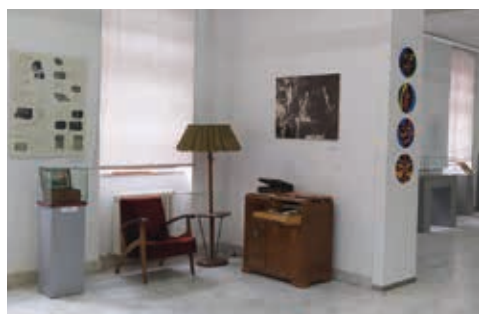
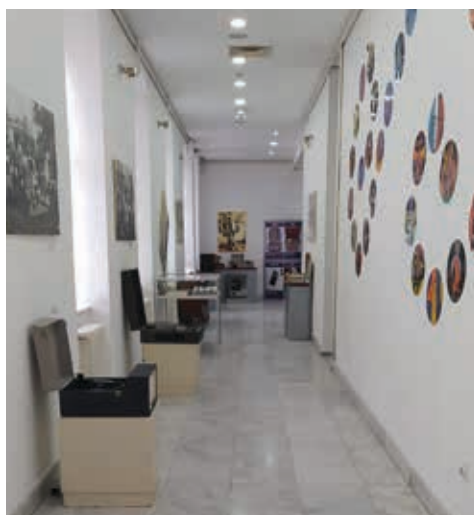
Ferenc, Bajári Eszter, Horváth Elenonóra

U okviru Interreg projekta *Istoricism u Bačkoj* /

A Historizmus a Bácskában című Interreg projekt
keretében (HUSRB/1903/33/0040)

LP – Istorija gramofona i zlatno doba ploča / LP – a lemezjátszó története és a hanglemezek aranykora
 Narodni muzej Kraljevo / Nemzeti Múzeum Kraljevo
 30. 4. 2022 – 24. 6. 2022. / 2022. 4. 30. – 2022. 6. 24.
 Autor / Szerző: Viktorija Šimon Vuletić

Istoricism u Subotici / Historizmus Szabadkán

Gradski muzej Subotica / Szabadkai Városi Múzeum
13. 5. 2022 – / 2022. 5. 13. –

Autori / Szerzők: Olga K. Ninkov, Ljubica Vuković
Dulić, Korhecz Papp Zsuzsanna

Grafički dizajn / Grafikai tervező: Lality Csaba

Foto: Svetlana Kolovič / Fotó: Kolovics Svetlana

Restauratori / Restaurátorok: Korhecz Papp Zsuzsanna

(slikarstvo / festészet), Molnár Imre, Ábrahám Gergő

(drvo / fa), Gyurik Melinda (papir / papír), Kovács

József és Mészáros Rudolf (vitraž / színes üvegtablak)

Prevod / Fordítás: Kristina Vlahović, Sebők Viktória,

Hicsik Dóra, Viktorija Šimon Vuletić

Lektori / Lektorálás: Mihajlovity Anikó, Klara Dulić
Šefčić

Filmovi / Filmek: učenici Gimnazije Svetozar

Marković, Gimnazije Deže Kostolanji i Srednje

muzičke škole, studenti Učiteljskog fakulteta na

mađarskom nastavnom jeziku / a Svetozar Marković

Gimnázium, a Kosztolányi Dezső Gimnázium és

a Zeneiskola középiskolásai, a Magyar Tannyelvű

Tanítóképző Kar hallgatói

Tehnički saradnici / Műszaki munkatársak: Horváth K.

Ferenc, Bajári Eszter, Horváth Eleonóra

U okviru Interreg projekta *Istoricism u Bačkoj* /

A Historizmus a Bácskában című Interreg projekt

keretében (HUSRB/1903/33/0040)

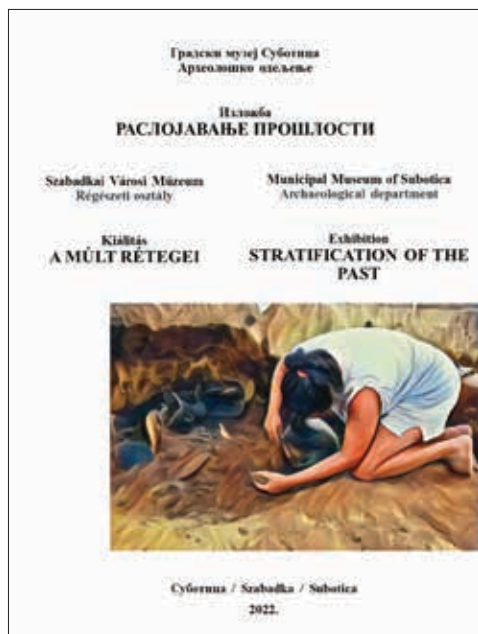
Budímski slikar Matija Žeravić (1702–1771) / Schervitz Mátyás budai barokk festő (1702–1771)
 Istorijiski muzej Budimpešte – Muzej Kišcele /
 Budapesti Történeti Múzeum – Kiscelli Múzeum
 3. 8. 2022 – 9. 10. 2022. / 2022. 8. 3. – 2022.10. 9.
 Autor, dizajn, restaurator / Szerző, tervező, restaurátor:
 Korhecz Papp Zsuzsanna
 Kustos domaćin / Kurátor: Farbaky Péter
 Film: Korhecz Papp Zsuzsanna & Dinovizija
 Prevod / Fordítás: Zakinski Toma Viktória

Tibor Sekelj u Okeaniji / Székely Tibor Óceániában
 Gradski muzej Subotica / Szabadkai Városi Múzeum
 10. 11. 2022 – 15. 1. 2023. / 2022. 11. 10. – 2023. 1. 15.
 Autor, dizajn / Szerző, tervező: Viktorija Šimon Vuletić
 Prevod / Fordítás: Hicsik Dóra
 Lektori / Lektorálás: Mihájlovity Anikó, Ilija Vuletić
 Saradnici / Munkatársak: Lality Csaba, Horváth K. Ferenc

Raslojavanje prošlosti – stalna postavka / A múlt rétegei – állandó kiállítás

Gradski muzej Subotica / Szabadkai Városi Múzeum

29. 12. 2022 – / 2022. 12. 29. –

Autor / Szerző: Neda Dimovski

Autor pedagóskog dela / A pedagógiai rész szerzője:

Mihájlovity Anikó

Vizuelni identitet izložbe / Látványterv: Milena Grbić

Crteži i slika / Rajzok és festmény: Horváth Flórián,

Korhecz Papp Zsuzsanna, Dragana Marković

Konzervacija nalaza / Leletek konzerválása: Marija

Čuković, Miroslav Petelin

Prevod / Fordítás: Mihájlovity Anikó, Ljubica Vuković

Dulić, Kristina Vlahović

Република Србија
Министарство културе и информисања

ГОСТУЈУЋЕ ИЗЛОЖБЕ
 VENDÉGKIÁLLÍTÁSOK
 GOSTUJUĆE IZLOŽBE
 GUEST EXHIBITIONS

Nije zlato sve što sija / Nem mind arany ami fénylik
 Gradski muzej Subotica / Szabadkai Városi Múzeum
 10. 5. 2022 – 1. 8. 2022. / 2022. 5. 10. – 2022. 8. 1.
 Autori / Szerzők: Zoran Lević, Nenad Lukić
 Kustos domaćin / Kurátor: Viktorija Šimon Vuletić
 Muzej nauke i tehnike Beograd / Tudomány és
 Technika Múzeuma, Belgrád

ТРИ међуратна ПЛАКАТЕРА: ЈАНКОВИЋ ПЕТРОВ БАБИЋ

Гостујућа изложба Музеја
примењене уметности у Београду

Кét világháború közötti három
plakátkészítő – Janković, Petrov, Babić
A belgrádi Iparművészeti Múzeum
vendégkiállítása

Three Interwar Poster Artists: Janković, Petrov, Babić

2022

Градски музеј Суботица, 4. август – 15. октобар
Szabadkai Városi Múzeum, augusztus 4. – október 15.
Municipal Museum of Subotica, August 4 – October 15

*Tri međuratna plakatera – Janković, Petrov, Babić
Három plakátkészítő a két világháború közötti
időszakból – Janković, Petrov, Babić*

Gradski muzej Subotica / Szabadkai Városi Múzeum
4. 8. 2022 – 15. 10. 2022. / 2022. 8. 4. – 2022. 10. 15.

Autor / Szerző: Bojana Popović

Kustos domaćin / Kurátor: Olga K. Ninkov

Muzej primenjene umetnosti Beograd / Iparművészeti
Múzeum, Belgrád

ПРОМОЦИЈЕ, ПРЕДАВАЊА И ДРУГА ДОГАЂАЊА
BEMUTATÓK, ELŐADÁSOK ÉS MÁS ESEMÉNYEK
PROMOCIJE, PREDAVANJA I DRUGA DOGAĐANJA
PROMOTIONS AND EVENTS

Dokumentarni filmovi Tibora Sekelja – projekcija filma
Székely Tibor dokumentumfilmjei – filmbemutató
Gradski muzej Subotica / Szabadkai Városi Múzeum
14. 2. 2022. / 2022. 2. 14.
Organizator / Szervező: Viktorija Šimon Vuletić

Vinkler Imre – promocija knjige Izdavačke kuće
„Forum” iz Novog Sada / *Vinkler Imre* – az újvidéki
Forum Könyvkiadó gondozásában megjelent könyv
bemutatója
Gradski muzej Subotica / Szabadkai Városi Múzeum
22. 03. 2022. / 2022. 03. 22.
Autor / Szerző: Kucor Tamara
Učesnici promocije / A bemutató résztvevői: Kucor
Tamara, Olga K. Ninkov, Újházi Adrienn, Viktorija
Šimon Vuletić, Virág Gábor
Organizator / Szervező: Olga K. Ninkov

Žurnal o Želimiru Žilniku – projekcija filma / *Folyóirat*
Želimir Žilnikről – filmbemutató
Gradski muzej Subotica / Szabadkai Városi Múzeum
23. 3. 2022. / 2022. 3. 23.
Organizator / Szervező: Viktorija Šimon Vuletić
Predavač / Előadó: Janko Baljak, Želimir Žilnik, Stipan
Milodanović, Petar Mitrić

Želimir Žilnik: *Lijepa žena prolaze kroz grad* –
projekcija filma / Želimir Žilnik: *Gyönyörű nők mennek*
át a városon – filmbemutató
Gradski muzej Subotica / Szabadkai Városi Múzeum
24. 3. 2022. / 2022. 3. 24.
Organizator / Szervező: Viktorija Šimon Vuletić

Kult mađarskog kralja Šalamona u baroku – promocija knjige / Salamon magyar király barokk-kori kultusza – könyvbemutató

Gradski muzej Subotica / Szabadkai Városi Múzeum
7. 4. 2022. / 2022. 4. 7.

Autor / Szerző: Rokay Péter

Organizator / Szervező: Korhecz Papp Zsuzsanna
Učesnici promocije / A bemutató résztvevői: Rokay Péter, Kubičković Ákos, Korhecz Papp Zsuzsanna

Nasleđe budimpeštanskog vitražiste Edvarda Kracmana u Vojvodini – predavanje / Kratzmann Ede budapesti vitrážkésztő hagyatéka Vajdaságban – előadás
Gradski muzej Subotica / Szabadkai Városi Múzeum
16. 5. 2022. / 2022. 5. 16.

Predavač / Előadó: Korhecz Papp Zsuzsanna
U okviru manifestacije Muzeji za 10 / A Múzeumok hete rendezvény keretében

Museion 19 – promocija časopisa Gradskog muzeja Subotica / Museion 19 – a Szabadkai Városi Múzeum folyóiratának bemutatója

Gradski muzej Subotica / Szabadkai Városi Múzeum
18. 5. 2022. / 2022. 5. 18.

U okviru manifestacije Muzeji za 10 / A Múzeumok hete rendezvény keretében

Kopije iz perioda istoricizma u umetničkoj zbirci muzeja – predavanja i vođenja / Historizmus kori másolatok a Képzőművészeti Osztály gyűjteményéből – előadások és tárlatvezetések

Gradski muzej Subotica / Szabadkai Városi Múzeum
19. 5. 2022. / 2022. 5. 19.

Predavač / Előadó: Olga K. Ninkov

U okviru manifestacije Muzeji za 10 / A Múzeumok hete rendezvény keretében

Godišnji koncert džez odseka Muzičke škole u Subotici
A szabadkai Zeneiskola jazz szakos diákjainak koncertje

Gradski muzej Subotica / Szabadkai Városi Múzeum
20. 5. 2022. / 2022. 5. 20.

Organizatori / Szervezők: Viktorija Šimon Vuletić,
Goran Evetović

U okviru manifestacije *Muzeji za 10 / A Múzeumok hete* rendezvény keretében

Umetnost vitraža Mikše Rota (1865–1944) sa akcentom na njegov rad u Subotici – predavanje / *Róth Miksa (1865–1944) ólomüveg művészete különös tekintettel Szabadkán folytatott munkásságára* – előadás

Gradski muzej Subotica / Szabadkai Városi Múzeum
9. 6. 2022. / 2022. 6. 9.

Predavač / Előadó: Olga K. Ninkov

U okviru programa za Svetski dan secesije 2022 i povodom Međunarodne godine stakla / A 2022-es Szecessziós Világnap és a Nemzetközi Üveg Éve alkalmából

Šetnja kroz secesiju Subotice – zajednički program

subotičkog Međuopštinskog zavoda za zaštitu spomenika kulture, Gradskog muzeja Subotica i Savremene galerije Subotica / *Séta a szecessziós Szabadkán* – a Községközi Műemlékvédelmi Intézet, a Szabadkai Városi Múzeum és a Szabadkai Kortárs Galéria közös programja

Gradski muzej Subotica / Szabadkai Városi Múzeum
10. 6. 2022. / 2022. 6. 10.

Predavači / Előadók: Neda Džamić, Kucor Tamara,
Olga K. Ninkov, Gordana Prčić Vujnović

U okviru programa za Svetski dan secesije 2022 / A 2022-es Szecessziós Világnap alkalmából

Muzičko dvorište – koncert / *Muzsikáló udvar* – koncert

Gradski muzej Subotica / Szabadkai Városi Múzeum
3. 9. 2022. / 2022. 9. 3.

Organizator / Szervező: KUDZ „Erne Lanji” – Društvo klasične muzike „Hang” / Lányi Ernő IME – Hang klasszikus zenei társulat

Istoricizam u Bačkoj – promocija zbornika / *Historizmus a Bácskában* – konferenciakötet bemutató
Gradski muzej Subotica / Szabadkai Városi Múzeum
8. 9. 2022. / 2022. 9. 8.

Ünnesni promocije / A bemutató résztvevői: N. Kovács Zita, Vladimir Džamić

U okviru Interreg projekta *Istoricizam u Bačkoj* i povodom Dana evropske baštine / *A Historizmus a Bácskában* című Interreg projekt keretében és az Európai Örökség Napok eseménysorozat jegyében

Međuratni beogradske plakate – predavanje / *A világháborúk közötti belgrádi plakát* – előadás
Gradski muzej Subotica / Szabadkai Városi Múzeum
22. 9. 2022. / 2022. 9. 22.

Predavač / Előadó: Bojana Popović

Prateći program gostujuće izložbe *Tri međuratna plakatera* – Janković, Petrov, Babić / *A Három plakátkészítő a két világháború közötti időszakból* – Janković, Petrov, Babić című vendégkiállítás kísérendezvénye

Suknja od banana, Crna Evropa i drugi stereotipi – *Recepcija gostovanja Josephine Baker u Budimpešti, Beogradu i Zagrebu 1929. godine* – predavanja / *Banánszoknya, Ében Európa és egyéb sztereotípiák* – Josephine Baker vendégszerzésének fogadtatása Budapesten, Belgrádban és Zágrábban 1929 tavaszán – előadások

Gradski muzej Subotica / Szabadkai Városi Múzeum
29. 9. 2022. / 2022. 9. 29., 6. 10. 2022 / 2022. 10. 6.

Predavač / Előadó: Klara Evetović

Organizator / Szervező: Olga K. Ninkov
Prateći program gostujuće izložbe *Tri međuratna plakatera* – Janković, Petrov, Babić / *A Három plakátkészítő a két világháború közötti időszakból* – Janković, Petrov, Babić című vendégkiállítás kísérendezvénye

Od objektiva do kista: vek od smrti umetnika Jožefa Pehana (Čelarevo, 1875 – Vrbas, 1922) – predavanje / *A lencsevégtől a festőecsetig: száz éve halt meg Pechán József (Cséb, 1875 – Verbász, 1922)* – előadás
Gradski muzej Subotica / Szabadkai Városi Múzeum
19. 10. 2022. / 2022. 10. 19.

Predavač / Előadó: Ivana Aradan

Organizator / Szervező: Olga K. Ninkov

Prateći program izložbe *Secesija i istoricizam* *A Historizmus és szecesszió* című kiállítás kísérendezvénye

Promocija tematskog broja časopisa *Híd*, posvećenog radu nekadašnjem istoričaru umetnosti Gradskog muzeja Subotica dr Ani Baranji / A *Híd* folyóirat Baranyi Annának, a Szabadkai Városi Múzeum egykori művészettörténésének szentelt számának bemutatója Gradski muzej Subotica / Szabadkai Városi Múzeum 25. 10. 2022. / 2022. 10. 25.

Urednica / Szerkesztő: Olga K. Ninkov

Učesnici promocije / A bemutató résztvevői: Baranyi Anna, Berényi Emőke, Borz Zsófia, Gombos László, Korhecz Papp Zsuzsanna, Kucor Tamara, Ninkov K. Olga, Izabela Papdi, Vastag Gazsó Hargita

Johannes Clausen: Kako je oslikana subotička katedrala – promocija knjiga / *Johannes Clausen: A szabadkai Szent Teréz-templom Clausen mester díszében* – könyvbemutató

Gradski muzej Subotica / Szabadkai Városi Múzeum 9. 11. 2022. / 2022. 11. 9.

Autor knjige / A könyv szerzője: Stjepan Beretić

Organizator / Szervező: Korhecz Papp Zsuzsanna

Učesnici promocije / A bemutató résztvevői: Stjepan Beretić, Ivica Ivanković Radak, Korhecz Papp Zsuzsanna

Koncert Regnbogen hora Nemačkog udruženja „Maria Theresiopolis” / A Maria Theresiopolis Német Egyesület Regnbogen kórusának koncertje Gradski muzej Subotica / Szabadkai Városi Múzeum 14. 9. 2022. / 2022. 9. 14.

Patrona Hungariae u Subotici – predavanje / *Magyarok Nagyasszonya Szabadkán* – előadás

Gradski muzej Subotica / Szabadkai Városi Múzeum 14. 11. 2022. / 2022. 11. 14.

Predavač / Előadó: Korhecz Papp Zsuzsanna

Csáth Géza: *Szabadka szépségeiről* – promocija knjige /
Csáth Géza: *Szabadka szépségeiről* – könyvbemutató
Gradski muzej Subotica / Szabadkai Városi Múzeum
1. 12. 2022. / 2022. 12. 1.

Urednici knjige / A könyv szerkesztői: Hicsik Dóra,
Szajbély Mihály

Organizator / Szervező: Hicsik Dóra

Učesnici promocije / A bemutató résztvevői: Szajbély
Mihály, Dávid Anna, Hicsik Dóra

Vitraži – konferencija / Festett üveglablakok –
konferencia

Gradski muzej Subotica / Szabadkai Városi Múzeum
7. 12. 2022 – 9. 12. 2022. / 2022. 12. 7 – 2022. 12. 9.

Moderator / Moderátor: Korhecz Papp Zsuzsanna

Bibliografija Bele Durancija (1960–2020) – promocija
knjige / *Bela Duranci személyi bibliográfiája (1960–
2020)* – könyvbemutató

Gradski muzej Subotica / Szabadkai Városi Múzeum
14. 12. 2022. / 2022. 12. 14.

Autori knjige / A könyv szerzői: Papdi Izabella, Ivona
Vojnić Hajduk

Organizator / Szervező: Olga K. Ninkov

Učesnici promocije / A bemutató résztvevői: Papdi
Izabella, Ivona Vojnić Hajduk, Náray Éva, Sava
Stepanov, Virág Gábor, Olga K. Ninkov

МУЗЕЈСКА ЕДУКАЦИЈА
MŰZEUMPEDAGÓGIA
MUZEJSKA EDUKACIJA
MUSEUM EDUCATION

Šta zuji ovde? / Mi zümmög itt? – radionice o
oprašivačima biljaka na stalnoj postavci *Priroda i čovek*
Mi zümmög itt? – múzeumpedagógiai foglalkozások
a beporzó rovarokról a *Természet és az ember* című
állandó tárlaton
Gradski muzej Subotica / Szabadkai Városi Múzeum
(9 radionica / 9 alkalom)
Predavači / Előadók: Slađana Aleksić, Kajdocsi Lovász
Gabriella, Franciskovity Laura

Rad sa volonterima iz Gimnazije „Svetozar Marković”
Műhelymunka a Svetozar Marković Gimnázium
önkénteseivel
Gradski muzej Subotica / Szabadkai Városi Múzeum
3. 2022 – 4. 2022. / 2022. 3 – 2022. 4.
Organizator / Szervező: Franciskovity Laura
Predavači / Előadók: Slađana Aleksić, Kajdocsi Lovász
Gabriella, Ljubica Vuković Dulić, Olga K. Ninkov,
Franciskovity Laura

Tibor Sekelj u Okeaniji – muzejske radionice / *Székely*
Tibor Óceániában – múzeumpedagógiai foglalkozások
Gradski muzej Subotica / Szabadkai Városi Múzeum
19. 1. 2022, 27. 1. 2022. / 2022. 1. 19., 2022. 1. 27.
Predavač / Előadó: Viktorija Šimon Vuletić

Odevanje istoricizma – muzejska radionica u saradnji
sa Hemijsko-tehnološkom školom iz Subotice /
Historizmus kori öltözködés – műhelymunka
a szabadkai Vegyészeti-technológiai Iskola
közreműködésével
Gradski muzej Subotica / Szabadkai Városi Múzeum
02. 02. 2022. / 2022. 02. 02.
Predavači / Előadók: Kata Suknović, Ana Žigmanov
Vuković
Organizator / Szervező: Ljubica Vuković Dulić
U okviru Interreg projekta *Istoricizam u Bačkoj* /
A Historizmus a Bácskában című Interreg projekt
keretében (HUSRB/1903/33/0040)

*Kulturno nasleđe spaja – vođenje kroz izložbu
Historicizam u Subotici / A kulturális hagyaték összeköt –
szakmai vezetés a Historizmus Szabadkán című tárlaton*
Gradski muzej Subotica / Szabadkai Városi Múzeum
19. 4. 2022. / 2022. 4. 19.

Predavači / Előadók: Olga K. Ninkov, Korhecz Papp
Zsuzsanna

*Šta zuji ovde? – predavanje na engleskom jeziku o
muzejskim radionicama Prirodnjačkog odeljenja /
Mi zümmög itt? – angol nyelvű előadás a Természeti
Osztály múzeumpedagógiai foglalkozásairól*
Gradski muzej Subotica / Szabadkai Városi Múzeum
6. 9. 2022. / 2022. 9. 6.

Predavač / Előadó: Slađana Aleksić

U okviru Erasmus+ programa u saradnji sa PU „Naša
radost” / Az Erasmus+ program keretében és a Naša
radost Iskoláskor Előtti Intézmény együttműködésével

*Šta zuji ovde? – muzejsko-pedagoški program na
manifestaciji Evropska noć muzeja / Mi zümmög itt?
– múzeumpedagógiai program az Európai múzeumok
éjszakáján*

Gradski muzej Subotica / Szabadkai Városi Múzeum
14. 5. 2022. / 2022. 5. 14.

Predavači / Előadók: Slađana Aleksić, Kajdoci Lovász
Gabriella

U okviru manifestacije Muzeji za 10 / A Múzeumok
hete rendezvény keretében

U saradnji sa učenicima Gimnazije „Svetozar
Marković” i studentima Učiteljskog fakulteta na
mađarskom nastavnom jeziku / A Svetozar Marković
Gimnázium diákjainak és a Magyar Tannyelvű
Tanítóképző Kar hallgatóinak együttműködésével

*Nije zlato sve što sija – muzejska radionica / Nem mind
arany ami fénylik – múzeumpedagógiai foglalkozás*
Gradski muzej Subotica / Szabadkai Városi Múzeum
20. 5. 2021. / 2021. 5. 20.

Predavači / Előadók: Franciskovity Laura, Viktorija
Šimon Vuletić, Mirjana Rodić

U okviru manifestacije Muzeji za 10 / A Múzeumok
hete rendezvény keretében

Stručno vođenje kroz izložbu *Istoricizam i secesija*, te prikaz stakala apoteke u muzejskoj postavci i originalnih secesijskih delova zgrade / *A Historizmus és szecesszió című kiállítás megtekintése tárlatvezetéssel, a gyógyszertári üvegek múzeumi kiállítása és az épület eredeti szecessziós részeinek bemutatása*

Gradski muzej Subotica / Szabadkai Városi Múzeum
9. 6. 2022. / 2022. 6. 9.

Predavač / Előadó: Olga K. Ninkov

U okviru programa za Svetski dan secesije 2022. i povodom Međunarodne godine stakla / *A 2022-es Szecessziós Világnap és a Nemzetközi Üveg Éve alkalmából*

Autorsko vođenje na izložbi *Budimski slikar Matija Žeravić* u Budimpešti / Kurátori vezetés a budapesti *Schervitz Máttyás budai barokk festő* című kiállításon
Istorijski muzej Budimpešte – Muzej Kišcele / Budapesti Történeti Múzeum – Kiscelli Múzeum
24. 9. 2022. / 2022. 9. 24.

Predavač / Előadó: Korhecz Papp Zsuzsanna

U okviru festivala *Ars Sacra* / *Az Ars Sacra Fesztivál* keretében

Plakati – serija radionice namenjena učenicima Politehničke škole, smera Tehničari za oblikovanje grafičkih proizvoda / Plakátok – műhelymunkák a szabadkai Politechnikai Iskola Terméktervező technikus szakos diákjai számára

Gradski muzej Subotica / Szabadkai Városi Múzeum
10. 2022. / 2022. 10.

Predavač / Előadó: Lality Csaba

Prateći program gostujuće izložbe *Tri međuratna plakatera* – Janković, Petrov, Babić / *A Három plakátkészítő a két világháború közötti időszakból* – Janković, Petrov, Babić című vendégkiállítás kísérőrendezvénye

Ptice – savremeni dinosaurusi – muzejska radionica o evoluciji ptica / *Madarak – a modern dinosauruszok* – múzeumpedagógiai foglalkozás a madarak evolúciójáról

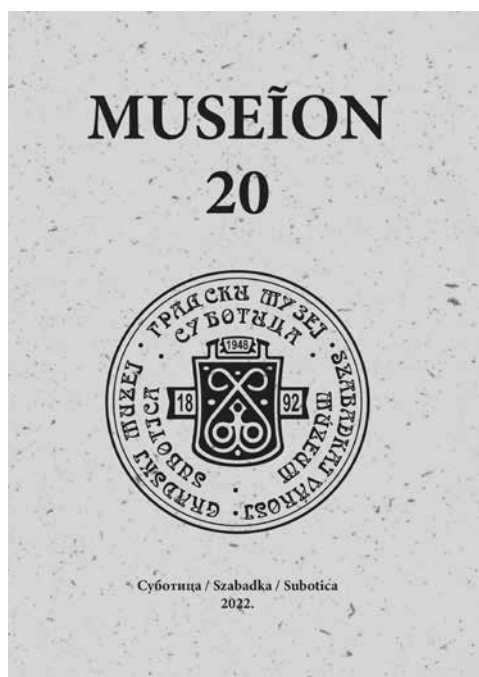
Gradski muzej Subotica / Szabadkai Városi Múzeum
26. 11. 2022.

Predavači / Előadók: Slađana Aleksić, Franciskovity Laura

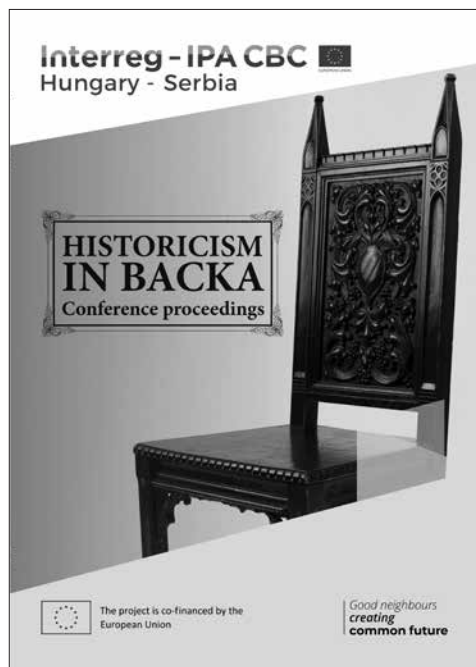
ИЗДАЊА
KIADVÁNYOK
IZDANJA
PUBLICATIONS

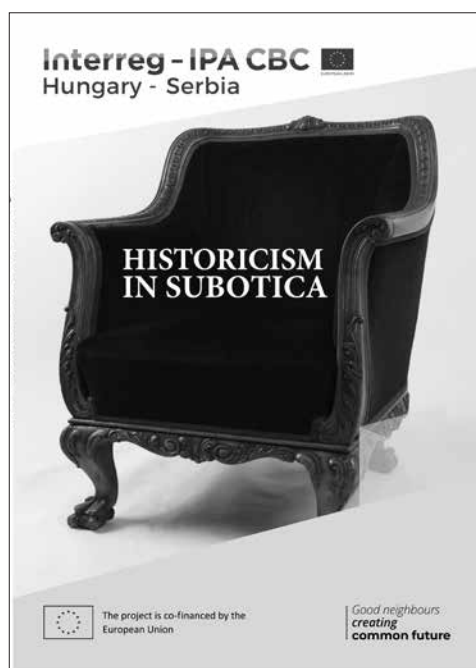
Festett üvegablakok konferencia: ENSZ 2022 Az üveg nemzetközi éve [absztraktok] / Konferencija o vitražima: 2022 UN Međunarodna godina stakla [apstrakti]. (2022). Subotica: Gradski muzej Subotica / Szabadka: Szabadkai Városi Múzeum.

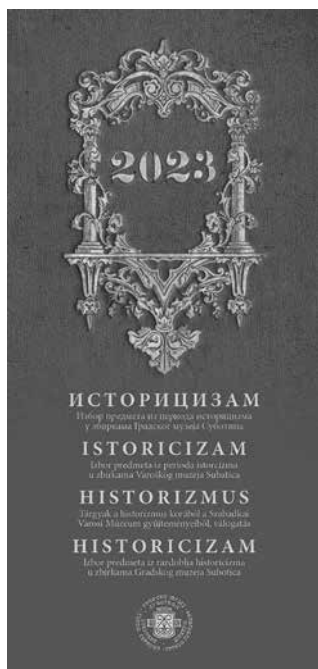
Kajdoci Lovász, Gabriella (ed) (2022). *Museion 20 – Годишњак Градског музеја Суботица / A Szabadkai Városi Múzeum évkönyve / Godišnjak Gradskog muzeja Subotica. Суботица: Градски музеј Суботица / Szabadka: Szabadkai Városi Múzeum / Subotica: Gradski muzej Subotica.*

Kajdócsi Lovász, Gabriella (ed) (2022). *Istoricizam u Bačkoj: zbornik naučnih radova / Historizmus a Bácskában: tanulmánykötet*. Суботица: Градски музеј Суботица / Szabadka: Szabadkai Városi Múzeum / Subotica: Gradski muzej Subotica.

Ninkov K., Olga, Vuković Dulić, Ljubica, Korhecz Papp, Zsuzsanna (2022). *Istoricizam u Subotici / Historizmus Szabadkán*. Суботица: Градски музеј Суботица / Szabadka: Szabadkai Városi Múzeum / Subotica: Gradski muzej Subotica.

Ninkov K., Olga (ed) (2022). *Историцизам: избор предмета периода историцизма из збирки Градског музеја Суботица* [kalendar] / *Istoricizam: izbor predmeta perioda istoricizma iz zbirki Gradskog muzeja Subotica* [kalendar] / *Historizmus: tárgyak a historizmus korából a Szabadkai Városi Múzeum gyűjteményeiből, válogatás* [naptár] / *Historicizam: izbor predmeta iz razdoblja historicizma u zbirki Gradskog muzeja Subotica* [kalendar]. Суботица: Градски музеј Суботица / Szabadka: Szabadkai Városi Múzeum / Subotica: Gradski muzej Subotica.

CIP - Каталогизација у публикацији
Библиотеке Матице српске, Нови Сад
069(497.113)(058)

MUSEION : годишњак Градског музеја Суботица = a
Szabadkai Városi Múzeum évkönyve = годишњак Градског
музеја Subotica = Yearbook of the Municipal Museum of
Subotica / urednik Kajdócsi Lovász Gabriella. - 2001, 1- . -
Subotica : Gradski muzej Subotica, 2001- . - 23 cm
Godišnje. - Tekst na srp. (ćir. i lat.), mađ., hrv. i engl. jeziku.
ISSN 1451-1274 = Museion (Subotica)
COBISS.SR-ID 179561223